

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Dastanlarda milli-mənəvi dəyərlərimiz

Respublika Elmi Konfransının MATERİALLARI

Bakı şəhəri 19 aprel 2022

**“Elm və təhsil”
BAKİ – 2022**

Elmi redaktoru: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
AMEA-nın həqiqi üzvü

Tərtibçilər: Fidan QASIMOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vəfa SALEH

Dastanlarda milli-mənəvi dəyərlərimiz. Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 200 səh.

Kitabda 19 aprel 2022-ci il tarixində Bakı şəhərində AMEA Folklor İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilən “Dastanlarda milli-mənəvi dəyərlərimiz” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları toplanmışdır.

folklor.az

4603000000 qrifli nəşr
N-98-2022

© Folklor İnstitutu, 2022

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Akademik **Muxtar Kazımoglu (İmanov)**

Elmi heyət:

Sən.ü.e.d., prof. Nailə Rəhimbəyli - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d. Elxan Məmmədli - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d., dos. Ağaverdi Xəlil - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d., dos. Afaq Ramazanova - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d., dos. Rza Xəlilov - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d., dos. Fidan Qasımov - AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

Fil.ü.f.d., dos. İlhamə Qəsəbova - AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Fil.ü.f.d., dos. Sönməz Abbaslı - AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Katiblik:

Fil.ü.f.d. **Gülzar Osmanova** – AMEA Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisi

İbrahim Babayev – AMEA Folklor İnstitutunun xarici əlaqələr bölməsinin mütəxəssisi

MÜNDƏRİCAT

Konfransın açılış məruzələri:

Muxtar Kazımoğlu (İmanov)

Giriş sözü 6

İlhamə Qəsəbova

Keçmişdən günümüzə dastan ənənəsi 10

Bölmələr üzrə məruzələr:

Aydın Mustafayev

Məhəbbət dastanlarında buta obrazının semantikasi
və “Həyat ağacı” 14

Elçin Qaliboğlu

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında milli dəyərlərin
ifadəsi (“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu”
dastanları əsasında) 32

Elnur Həsənov

Dastana çevrilən Nizami Gəncəvi irsində milli-mənəvi
dəyərlər 45

Günel Musayeva

“Manas” eposu ilə digər türk dastanlarında paralellər, oxşar
mənəvi-əxlaqi dəyərlər 77

Orxan İsayev

Yazılı Oğuznamələrdə Dədə Qorqud şəxsiyyəti 94

Reyhan Mənəfova

Folklor nümunələrinin XX əsr Azərbaycan sovet
ədəbiyyatına təsiri 109

Hüseynli Şəhla

Dastanlarda başlanğıc formulları 123

Sevinc Əliyeva	
Dastanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yazılı ədəbiyyatda ifadəsi	141
Sürəyya Əlizadə	
Azərbaycan və ərəb dastanlarında tarixi şəxsiyyətlər	160
Təranə Abdullayeva	
“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öyüd-nəsihətlər	170
Vildan Məmmədova	
“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü	182
Vüsal Səfiyeva	
Azərbaycan dastan qəhrəmanlarının azadlıq mübarizəsi	194
Vüsalə Kərimova-Orucova	
Dastanlar və qloballaşan dünya aspektindən milli-mənəvi dəyərlər	211
Yusif Mahmudov	
Azərbaycan dastanlarında insan-təbiət münasibətlərinin ifadəsi	221

KONFRANSIN AÇILIŞ MƏRUZƏLƏRİ

Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)

Akademik, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru

GİRİŞ SÖZÜ

Hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz qonaqlar! Bildiyiniz kimi, aşiq sənətinin vacib tərəflərini bu gün yaşatmağa ehtiyac var. O vacib tərəflərdən biri dastan ifaçılığıdır. Təbii ki, bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, bizdə də yazılı mədəniyyət inkişaf edir və yazılı mədəniyyət öz təsirini bütün sahələrdə, o cümlədən də şifahi ədəbiyyatda göstərir. Yəni biz istəsək də, istəməsək də auditoriya hər zaman dastan dinləməyə hazır olmur. Müasir dövrdə istər aşıqlar, istərsə digər sənətçilər auditoriyanın tələblərinə uyğunlaşmağa məcbur olurlar. Bir aşiq dastan danışmaq istəsə, gərək dastana qulaq asan auditoriya olsun. Yəni biz bu gün toylarda, məclislərdə dastan dinləməyə o qədər də maraq göstərmirik. Bir vaxtlar olub ki, biz dastanlara saatlarla qulaq asmışıq, amma bu gün bunu söyləmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq bu gün Azərbaycanda dastançılıq ənənəsi başqa ölkələrlə müqayisədə daha yaxşı qorunub saxlanıb. Az sayda olsa da, bu gün bizdə dastan ənənəsini yaşadan aşıqlar var. Bugünkü aşıqların böyük əksəriyyəti bu sənətin bir tərəfi ilə məşğuldurlar. Məsələn, aşıqlardan biri yalnız saz ifaçılığı ilə məşğuldur, başqa biri öz səsi ilə daha çox tanınır. Amma

bizim bu gün tək-tək elə aşıqlarımız da var ki, aşıq sənətinin bütün sahələrini özündə birləşdirə bilir. Belə aşıqlara dastanlar sifariş vermək, onların ifasında dastanları audio, video şəklində yazıya almaq lazımdır. Artıq bir neçə ildir mən bu məsələ ilə bağlı müəyyən adamlarla söhbətlər aparıram. Deyirəm, gəlin dastan üçün meydan açaq. Bunu mən bir tədbirdə Aşıqlar Birliyinin sədri Zəlimxan Yaquba dedim, Zəlimxan müəllim buna dərhal reaksiya verdi. Bir neçə müddətdən sonra mənə Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrına – dastan gecəsinə dəvət etdi. Orada hər dastandan müəyyən bir hissə ifa olunurdu. Təbii ki, bir konsert proqramına ancaq dastanlardan ayrı-ayrı hissələri daxil etmək mümkün idi. Məsələn, Aşıq Ramin “Qurbani”dən bir parçanı ifa etdi, başqa aşıq digər bir dastandan ayrı bir parçanı ifa etdi. O da hər halda bir göstərici idi, o da gözəl idi. Biz AMEA Folklor İnstitutu olaraq Beynəlxalq Muğam Mərkəzi ilə bir yerdə “Dastan gecələri” layihəsini ortaya qoyduq. Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin səhnəsində ayrı-ayrı aşıqlarımız müxtəlif vaxtlarda müxtəlif dastanlar ifa etdilər. Beş dastanı lentə aldığımız və xüsusi musiqi albomları buraxdıq.

“Dastan gecələri”ni bərpa etmək ideyası bu gün də qüvvədə qalır. Bizim bugünkü elmi konfransımız həmin ideyanı həyata keçirmək istiqamətində öz müsbət təsirini göstərə bilər. Çünki dastanlarımızda milli-mənəvi dəyərləri araşdırmaq dastanlara diqqəti cəlb etməyin bir yolu dur.

Dastanlarımızda milli-mənəvi dəyərlərdən danışarkən ilk növbədə qəhrəmanlığı və məhəbbət yolunda fədakarlığı xüsusi qeyd etməliyik. Xatırlatmalıyıq ki, ozan sənəti daha çox qəhrəmanlıq dastanlarının, aşiq sənəti isə daha çox məhəbbət dastanlarının yaranması ilə səciyyəvidir. Ozan qəhrəmanlıq dastanlarının ən parlaq nümunəsi olan “Dədə Qorqud”da Oğuz eli siyasi müstəqilliyi olan bir dövlətdir və bu dövlətin müstəqilliyini qorumaq əli silah tutan hər bir kəsin ən müqəddəs borcudur.

Daha çox məhəbbət dastanları ilə səciyyəvi olan aşiq sənətində də qəhrəmanlıq dastanları ilə qarşılaşırıq. Belə dastanlardan ən məşhuru “Koroğlu”dur. “Koroğlu”da “Dədə Qorqud”dan fərqli olaraq qəhrəmanların dövlətə asi düşməsinin şahidi oluruq. Koroğlu və onun dəliləri həm İran şahlığına, həm də Osmanlı sultanlığına qarşı çıxaraq Çənlibel adlı bir yerdə məskən salıb, özlərinin xüsusi cəmiyyətini yaradırlar. Dastanda Çənlibel vətənin, doğma yurdun rəmzi kimi təqdim olunur. Koroğlu və dəliləri Çənlibeli yağılardan qorumaqla doğma yurdlarını və özlərinin azadlıqlarını qorumuş olurlar. Koroğlu və onun silahdaşlarının mübarizəsi məhz azadlıq yolunda mübarizə mahiyyəti daşıyır.

Məhəbbət dastanlarımızda qəhrəmana ilahi qüvvələr tərəfindən buta verilməsi ön plandadır. İlahi qüvvələrin buta verdiyi sıradan sonra qeyri-adi təbiətli haqq aşığınə çevrilir. Haqq aşığının öz sevgilisinə məhəbbəti həm də ilahiyə məhəbbət mahiyyəti daşıyır. İlahi məhəbbətin təmsilçisi olan qəhrəmanlar isə fədakar-

lıq, xeyirxahlıq, insansevərlik kimi nəcib insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı olurlar.

Azadlıq yolunda fədakarlıq göstərmək, ilahi bir məhəbbətlə sevib-sevilmək kimi mənəvi dəyərləri əks etdirən dastanlarımızın çağdaş tələblər səviyyəsində öyrənilməsi və təbliğ edilməsi biz folklorçuların qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Bu yolda hər birinizə uğurlar arzulayıram.

İlhamə QƏSƏBOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Folklor İnstitutu*

KEÇMİŞDƏN GÜNÜMÜZƏ DASTAN ƏNƏNƏSİ

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən və geniş yayılmış janrlarından biri dastanlardır. Çoxəsrlik inkişaf tarixi xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsini, vətənə, torpağa bağlılığını, azadlıq arzusunu, saf məhəbbət uğrunda dönməzliyini, ülvi duyğularını əks etdirir. Son dövürlərə qədər Azərbaycan aşıq sənətində bir aşığın aşıq kimi tanınmasının, el arasında hörmət qazanmasının əsas amillərindən biri də onun dastan yükünün olması ilə ölçülürdü. Hər aşıq dastan danışa bilmir. Dastan söyləmək aşıqdan xüsusi məharət tələb edir. Dastan söyləyən aşıq ümumxalq danışığı dili əsasında məntiqli danışmalı, buna görə də dinləyicilərin rəğbətini qazanmalıdır. Bu zaman dinləyici aşığı alqışlarla qarşılayır, xoş sözlərlə də yola salır.

Aşığın ustadlığını müəyyən edən amillərdən biri də neçə dastan bilməsi ilə bağlıdır. Aşıq meydana girəndə bölgəyə uyğun dastan seçməyi bacarmalıdır. Bu məqamda dinləyicilərin də istəkləri nəzərə alınır. Lakin ən əsas səbəblərdən biri də aşığın zamana diqqət yetirməsidir. Elə dastanlar var ki, yeddi gecəlikdir, dastan var ki, üç gecəlik, elə dastan da var ki, bir gecəlik dastandır. Aşıq Şadət Gülməmmədov söyləyirdi ki: "Mənim ustadım

Ədhəm Ərəbov dastan söyləyə bilmirdi. Ancaq ustadının ustadı Əsəd Rzayev daha yaxşı dastan danışdı. Abbas Tufarqanlının ("Abbas və Gülgəz" dastanı) dastanını hər aşiq söyləyə bilməzdi. Çünki Tufarqan Abbasın dastanı (ustadın dialektinə uyğun yazılıb) yeddi gecəlik dastandır". Ustad aşiq onu da bildirirdi ki, "Abbas və Gülgəz" dastanını Əsəd Rzayev daha yaxşı danışdı. Hətta çıranın işığında, qara damda 7 gecə Əsəd Rzayev Qazağın Orta Salahlı kəndində Şıxlı oğlu Avdullanın oğlunun toyunu danışdı. "Abbas və Gülgəz" dastanın nəzm parçaları arasında qoşma, gəraylı, təcnis, cığalı təcnis, müxəmməs, divani, bayatı, meracnamə, vücudnamə kimi şeir şəkillərinə rast gəlmək mümkündür. Əgər bir aşiq bu dastanı başdan-ayağa ifa edirsə, deməli, əksər aşiq şeir şəkillərindən nümunə söyləyir, fərqli havalarda ifa etməyi bacarır. Bu səbəbdən də aşıqlar "Abbas və Gülgəz"i özlərinin sənət imtahanı sayır və onu "dastanların şahı" adlandırırlar.

Əgər aşiq məclisdə neçə saat, ya neçə gün qalacağını bilir, bu zaman dastanın vaxtını müəyyən etməlidir. Elə bu səbəbdəndir ki, aşiq çox sayda dastan bilməlidir ki, ondan tələb edilən dastanı söyləyə bilsin. Məclisə daxil olan aşiq öncə səhnə mədəniyyətinə tamlığı ilə əməl etməlidir. Onun geyimi olduqca səliqəli olmalıdır. İnsanlarla rəftarı sadə, səmimi olmalıdır. Üzündəki təbəssüm insanlarda müsbət aura yarada bilməlidir. Burada hətta aşığın həm də aktyorluq məharəti nümayiş etdirilir. Ob-

razlaşma, obrazlara görə səs dəyişikliyi, üz cizgilərindəki ifadələrin dəyişilməsi aşıq performansıdır.

Aşıq dastan söyləyərkən unutduğu bir məqam olarsa, onu dinləyiciyə sezdirmədən ustalıqla digər bir fikirlə əvəzləyə bilirsə, bu onun göstərmiş olduğu ən böyük performansıdır.

Dastan söyləyən aşığın nitqində orijinallıq, obrazlılıq, emosionallıq, intonasiya, vurğu və fasilə olmalıdır. Dastançı aşığın ucadan tələffüz etmək məharəti olmalıdır ki, bu da aşıqdan nitqin ahəngini, melodik səs quruluşunu, ritmi, tempi, intensivliyi, məntiqi vurğunu dastan boyu nümayiş etdirməyi tələb edir. Dastan söyləyən aşıq öncə aşağı tonla sonra yavaş-yavaş səs tembrini yüksəltməyə doğru ifaya başlamalıdır.

Aşığın məclisdən üzüağ çıxmasını ustadı hazırlamış. Əgər ustad görsə ki, hələ də şeyirdi məclisə hazır deyil, onu məclisə buraxmamış. Aşıq Bəhrəm Həsənov [1918-1991] irsən saza-sözə bağlı bir nəsiləndən olub. Babası Miskin Alı və əmisi Mirzə Səməd Qazax mahalında tanınmış şair olublar. Aşıq Bəhrəmin ilk ustadı Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər rayonundan Aşıq Hümbət olub. Üç il Aşıq Hümbətə şeyirdlik edən Aşıq Bəhrəm sənətə tam yiyələndikdən sonra aşıqlığa başlayıb. Keçmişdə aşıq sınağa çəkilən vaxt ustad ona bir məclisi həvalə edirdi ki, öz məharətini göstərsin. Aşıq Bəhrəm də o sınaqdan üzüağ çıxıb. Həmin vaxtdan da Aşıq Hümbət şeyirdinə xeyir-dua verib ki, daha məclis apara bilərsən. Səsi-sorağı Gürcüstana çatan Aşıq Bəhrəmlə ustad Aşıq Sadıq Sulta-

nov maraqlanır. Bir nəfərdən xahiş edir ki, onları görüşdürsün. Aşıq Bəhrəmin Gürcüstanın Candar kəndində yaşayan tələbə yoldaşı Qulu müəllim onları görüşdürür. Sadıq Sultanov aşığı sınağa çəkir və onun hələ sənətində tam kamil olmadığını bildirir. Ondan sonra Aşıq Bəhrəm üç il də Aşıq Sadığa qulluq edir. Deyilənə görə, Aşıq Bəhrəm saz havalarının hamısını kamil çala bilirmiş. Hətta onu da qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Bəhrəm bütün havaları eyni pərdənin üzərində dəyişərmiş və 49 dastan bilirmiş. Təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, müasir dövr aşıq sənətində axsamalar baş verir. Gənc aşıqlarıdan məclislərdə dastan söylənilməsi tələb olunmur, aşıqlar dastan yükü ilə sınağa çəkilmir. Aşıqlar bəzən solo saz ifası ilə sadəcə şeir söyləməklə aşıq sənətində özlərini təsdiqləmiş sayırlar. Klassik aşıq havalarının çox azını ifa edirlər, ustad-şeyird ənənəsini yaşatmırlar.

Əsrlər keçdikcə nəsil-dən-nəslə ötürülərək ustad aşıqların sinəsində sazları ilə, sözləri ilə günümüzə qədər gəlib çıxan, xalqın ruhunu, zövqünü oxşayan, dövrün ictimai-siyasi ab-havasını özündə əks etdirən aşıq sənətini bu gün qoruyub saxlamaq, dastan ənənəsini gələcək nəsillərə ötürmək gənc aşıqların üzərində böyük məsuliyyət olaraq qalır.

BÖLMƏLƏR ÜZRƏ MƏRUZƏLƏR

Aydın MUSTAFAYEV
AMEA Folklor İnstitutu

**MƏNƏBBƏT DASTANLARINDA BUTA OBRAZININ
SEMANTİKASI VƏ “HƏYAT AĞACI”**

**СЕМАНТИКА ОБРАЗА БУТА В ЛЮБОВНЫХ
ДАСТАНАХ И «ДРЕВО ЖИЗНИ»**

Резюме

В статье речь идет о «мотиве бутаверма (дар, встреча влюбленных во сне до знакомства)». Исследуется семантическая связь Древа жизни с мифологемой бута (миндалевидный узор с заостренным загнутым верхним концом). «Асли и Керем», «Курбани», «Аббас и Гюльгаз», «Ашыг Гариб», «Тахир и Зохра», являются богатейшими по содержанию и форме и широко распространенными любовными дастанами (эпосами). Одним из символических образов в фольклоре является бута. Согласно философии суфизма, достижение любви в «мотиве бутаверма» расценивается как воссоединение с Всевышним. В толковом словаре азербайджанского языка бута может встречаться как искаженный вариант слова ветвь, который означает «почка», «бутон». По форме он также напоминает миндаль. Но что же является фактором,

обуславливающим такое широкое распространение бугы в народных дастанах? Сама по себе она несет в себе такие ценности как духовная чистота, воссоединение с любовью. Как элемент Древа жизни, она ценится как средство в жизни поколения, в его судьбе, воссоединении судеб. Буга, носящая в себе национальные качества и особенности, является образом, символизирующим любовь, преданность, привязанность в народных дастанах.

Архаизированные мотивы, элементы в фольклоре, различных структурах искусства и этнографии обуславливают богатую семантику образа буга. С образом буга прослеживается параллель в сакральных ценностях, анимистических и шаманистических воззрениях древнетюркской культуры. Буга обуславливает любовь, первозданность, гармонию, вечность. Буга, дарованная Всевышним придает герою веру, неиссякаемую силу и энергию. Она несет на себе божественные функции древа жизни. Образ бугы символизирует Древо жизни в фольклоре, поэзии, искусстве и во многих сферах нашей культурной жизни как по своему содержанию, так и по форме, структуре.

Ключевые слова: Всевышний, любовные дастаны, буга, фольклор, Древо жизни, поэзия, образ

**SEMANTICS OF THE IMAGE OF BUTA
(ALMOND-SHAPED PATTERN) IN LOVE EPICS
AND "TREE OF LIFE"**

Summary

The article talks about the "motive of buta giving" in Azerbaijani love stories. The semantic connection between the buta mythology and the Tree of Life is investigated. "Asli and Karam", "Gurbani", "Abbas and Gulgaz", "Ashig Garib", "Tahir and Zohra" are love epics rich in content and form. One of the symbolic images in folklore is buta. According to Sufi philosophy, in the "motive of buta giving" to be in love is to be reunited with God. In the explanatory dictionary of the Azerbaijani language, buta which means "bud" may be a distorted version of the word branch. It is similar to almonds in shape. But what is the reason for the widespread use of buta in folk tales? In itself, it has values such as spiritual purity and love. As an element of the tree of life, it is valued as a tool in the life, destiny and union of generations. Buta, which has national qualities and characteristics, is an image that symbolizes love, affection, love in folk epics.

Archaic motifs and elements in various structures of folklore, art and ethnography determine the rich semantics of the image of the buta. There is a parallel with the image of buta in the sacred values, animistic and shamanistic views of the ancient Turkic culture. Buta symboli-

zes love, primacy, harmony, eternity. God-given buta gives the hero faith, inexhaustible strength and energy. It carries the divine functions of the tree of life. The image of buta symbolizes the Tree of Life in folklore, poetry, art and many areas of our cultural life, both in content, form and structure.

Keywords: God, love stories, buta, folklore, Tree of Life, poetry, image

GİRİŞ

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının əsasında saf və təmiz məhəbbətin tərənnümü, vəfa, sədaqət, aşiqin sevgisi uğrunda apardığı mübarizələr, aşiq və məşuqun bir-birinə qovuşması motivləri durur. “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşiq Qərib”, “Tahir və Zöhrə” məzmun və forma cəhətdən zəngin və geniş yayılmış məhəbbət dastanlarıdır. Dastan ənənəsində mifoloji mətnlər ciddi transformasiyaya uğramadan arxaik funksiyasını qoruyub saxlayır. Mənşəyini mifoloji mətnlərdən götürən sirli-sehrli qüvvələr, arxetiplər, obrazlar qəhrəmanların taleyində həyati rol oynayır. Dastanlarda ilahi mənşəli obrazlardan biri də butadır. Professor M.H.Təhmasib butanı, qəhrəmanın taleyindəki rolunu araşdıraraq məhəbbət dastanlarının süjet strukturunu 4 mərhələyə bölür:

1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi.
2. Qəhrəmanın, yəni aşiq və məşuqənin buta alması.
3. Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə.
4. Müsəbiqə və qələbə (5,113).

Göründüyü kimi, buta dastanının süjet mərhələlərində aşiqi/qəhrəmanı mürəkkəb situasiyalardan keçirir. Dünyalar arasında bağlantı-əlaqə yaradır. Qəhrəmanın süjetin struktur mərhələlərindəki fəaliyyətinin sxemini, qrafikini aktivləşdirir, aşiqi hədəfə doğru yönləndir. Məhəbbət dastanlarında, nağıllarda yuxuda verilən buta Tanrı vergisi, Tanrı qismətidir. “Abbas və Gülgəz” dasta-

nında deyilir ki, Tufarqanlı Xoca Mayıl oğlu Abbas dostu Hacı Seyid oğlu Saqi ilə bağı gəzməyə gedir. Bir ağacın dibində yatır... Axşam nə qədər etsələr də, oyada bilmirlər. Onu yuxulu vəziyyətdə götürüb evə gətirdilər. Kimi dedi dəli olub, kimi dedi havalanıb. Sabah Abbas ayılıb saz istədi. Ona bir saz gətirdilər. Sazı sinəsinə basıb dedi:

Ağalar ağası, ağalar xası,
Ana, mövlam mənə buta veribdi.
Düldülün sahibi, Qənbər ağası,
Ana, mövlam mənə buta veribdi.

Haca gedər hacıların hacısı,
Bilən olmaz, şirin ağzım acısı.
Mənim yarım Məmməd bəyin bacısı,
Ana, mövlam mənə buta veribdi (1, 109-110).

Burada bir məqama diqqət yetirək. Bilirik ki, buta hər kəsə verilmir. Çünki o, ilahidən gələn bir vergidir. Gərək həmin qəhrəman saf, mənən-ruhən təmiz olsun. Beləliklə, buta verilən məkan və zaman da sakral dəyərlərinə görə seçilir. Buta mifoloji baxımdan yenidən doğuluşu şərtləndirir, qəhrəmanı sakral aləmə bağlayır. Folklor mətnlərinə əsasən deyə bilərik ki, müqəddəs dəyərlərə söykənən ilaxır çərşənbədə və mənşəyini qədim türk inanc sistemindən götürən Novruzda butavermə motivlərinə sıx-sıx rast gəlinir. Situasiya, əsasən, müqəddəs yerlərdə-məzarlıqlarda, bağda, ağac altında, bulaq başın-

da və s. məkanlarda baş verir. Abbasa da buta bağda ağacın altında yatarkən qismət olur. Abbasın ağac altında yuxuya getməsi bir ritual hadisəsidir. Bağ keçid mərhələsini təmin edən məkandır. Gündəlik məişət həyatında adi olan bağ və ağaclar keçid mərhələsində sakral dəyər qazanır. Bu ağac da adi ağac deyil. Bitki kultunu simvolizə edən sakral dəyərli ağacdır. Sufizm fəlsəfəsinə görə məhəbbət dastanlarında eşq ilahi mənşəlidir, buta ilə sevgiyə qovuşmaq Tanrıya qovuşmaqdır. Buta obrazı ilə bağlı bir neçə motivə diqqət yetirək. “Aşiq Qərib” dastanında deyilir ki, “Rəsul yatmışdı. Dərviş qızın əlini Rəsula uzadıb: – Rəsul, bu qız Tiflisli Xacə Sənanın qızı Şahsənəmdir, bunu sənə buta verirəm, çox çəkməz, bir-birinizə çatarsınız” (2, 170).

“Qurbani” dastanında qəhrəmana buta verilməsi belə təsvir olunur: “Qurbaninin göz evi örtülü, könül evi açıq idi. Onun yuxusuna Gəncə şəhərində Ziyad xanın qızı Pərixanım girdi. Pəri xanımın əlini Qurbaninin əlinə verib onları bir-birinə buta elədilər (2, 207).

Qurbani ilahidən ona buta verildiyini belə ifadə edir:

Kiçiklərdən xəta, böyükdən əta,
Mərd iyid odu ki, dediyin tuta.
Şahlar şahı mənə veribdi buta,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm (2, 231).

Folklorşünas M.H.Təhmasib “butavermə”ni sakral dəyərli elementlərin dastanın epik-sosial strukturuna da-

xil edilməsi kimi dəyərləndirərək yazır: “Butavermə təkcə sevgi vermə, məhəbbət taleyi vermə deyil. Butavermə, ümumiyyətlə, sakral qüvvələr tərəfindən müsbət dəyərin verilməsidir. Bu sxemdir. Sakral qüvvə (ilahi dəyər daşıyan varlıq) strukturunda çatışmayan, həlledici olan elementləri struktura daxil edir. Həmin elementlərin struktura daxil edilməsi ilə strukturun funksionlaşması başlayır” (5, 130-131).

Məhsəti İsmayıl buta haqqında araşdırmalar aparmış, onun ilahi dəyəri ilə bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirir: “Buta nəslin davamı, artımın simvoludur. Buta Azərbaycan dastanlarında aşıq və məşuq arasında xəyali kontakt rolunu oynayır. O, məhəbbət dastanlarında görünməmiş bir eşqin, üstün, ilahi bir məhəbbətin nümunəsi olaraq seçilmiş qəhrəmana-aşıqə aşılıq, şairlik istedadı da bəxş edir” (9, 73).

Buta motivi Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorunda, sənətkarlıqda geniş yayılmış, incəsənətin bir çox sahələrinə nüfuz etmiş, özəl yeri olan obrazdır. Xalçaçılıqda, tətbiqi sənətdə, memarlıqda, dekorativ sənətdə bəzək elementi kimi dəyərləndirilsə də, əslində, öz-özlüyündə dərin mənalar ehtiva edir. Butanın həm nəbati, həm də həndəsi formaları var. Bizim əsas məqsədimiz onun məzmun tərəfinə nəzər salmaqdır. Etnoqrafik materiallara və folklor mətnlərinə əsaslanıb onun mahiyyətini, ilahi dəyərlərini aşkarlamağa çalışsaq. Xalq təfəkküründən süzülüb gələn bir bayatıda deyilir:

Qərənfil sən, butasan...
Düşüb oda yanasan.
Mən o güldən degiləm,
İynəyübən atasan (8, 23).

Göründüyü kimi, bayatıda dərin mənə, geniş məzmun ortaya çıxır. Verilən nümunədə qərənfil buta kimi təqdim olunur. Qərənfil əsrlər boyu sevgililərin sevinci, toy-düyünlərin bəzəyi olub. Nişan və toy mərasimlərində sevgini, səadəti simvolizə edir. Gül-çiçək mədəniyyətimizdə həm də sevgililəri bir-birinə bağlayan dəyər olaraq qavranılır. Fil.ü.f.d. Şakir Albaliyev bayatıda adları birgə çəkilən buta və qərənfil haqqında fikirlərini əsaslandıraraq yazır: "Buta özü-özlüyündə bir saflıq – gül ətirli saflığı işarələyir, burada isə o gülün timsalında qərənfil gülü obraz olaraq seçilmişdir. Bəs niyə məhz qərənfil gülü? Öncə qərənfil gülünün formasına – təbii quruluşuna diqqətimizi yönəltsək, məsələ aydınlaşar. Məlumdur ki, qərənfil gülü ayrı-ayrı naxışvari ləçəklərin təbii toplusudur. Elə buta özü də naxış-bəzək simvolu deyilmi? Deməli, qərənfil çiçəyi başdan-başa butalı qönçələrdən ibarətdir və bu mənada butanı ... bir gül-çiçək kimi nəzərimizdə canlandırmaq istəsək, təbii qərənfilin forma düzümü bunu özündə gerçəkləşdirir" (6, 33-34).

Atəşpərəstlik görüşlərinə görə günəş, od, istiliklə əlaqələndirilən buta formaca çiçək ləçəyini xatırladır. Sərv ağacının modeli kimi də dəyərləndirilir. Sözü lüğət mənə çalarlarına gəldikdə isə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "tumurcuq", "qönçə" mənaları verdiyi

bildirilir. Buta-butə-puta kimi oxunuşları olub. Formaca badama da bənzədilir. Mirəli Seyidov butanı ağac-bitki mifologemi ilə əlaqələndirir və leksemin türk dilində çubuq, şüvül, qönçə, çiçək və s. mənalar ifadə etdiyini yazır (10, 130-131).

Mifoloji təfəkkürün məhsulu olaraq sakral səciyyəli bir varlığı ehtiva etdiyindən sözün leksik mənasının izahını-açımını vermək çətinidir. Butanın “budaq” sözü ilə fonetik və semantik bağlılığının olma ehtimalı da var. Soyun gələcəyi, inkişafı, artımı mənasında işlənən “köklü-köməcli olmaq”, “qollu-budaqlı olmaq”, “şaxlı-budaqlı olmaq”, “min budaq olmaq” kimi ifadələr əskidən gələn ağac mifi ilə bağlı mənə yükünü, işləkliyini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqının toy mədəniyyətinə daxil olan şaxbəzəmə (budaqbəzəmə) ritualında şax-budaq yeni qurulan ailənin gələcək həyatında birliyi, bütövlüyü, harmoniyanı simvolizə edərək Həyat ağacını xatırladığını nəzərə alsaq, butanın budaq (putaq) sözündən yaranma ehtimalını bir az da artırır. Bilirik ki, buta ailə həyatında, sevgi-məhəbbət münasibətlərində, tale, qismət, alın yazısı kimi taleyüklü məsələlərdə sakral dəyərli obrazdır. Mədəniyyətimizdə butanın tarixi əski çağlardan başladığı üçün məzmun və forma baxımından çox zənginləşmişdir. Onun haqqında fikirlər də forması kimi çoxçalarlı və “rəngarəngdir”.

Bəs butanın xalq yaradıcılığında bu qədər geniş yayılmasını şərtləndirən amil nədir? Çağdaş dönmənin xalq təfəkkürünə görə buta xalçalarda, geyim və bər-bəzək əş-

yalarında, parçalar üzərində naxış, dastanlarda aşıqə verilən qismət, "vergi" kimi anlayışlar daşıyır. Öz-özlüyündə mənəvi saflıq, sevgiyə qovuşma kimi dəyərlərə malikdir. Butanın Həyat ağacı ilə bağlılığı varmı? Türk mifologiyasında ağac Yaradılışın, təkamülün başlanğıcı olaraq Dünya modeli statusundadır. İnanca görə o biri dünyada yer üzərindəki insanların sayı qədər yarpağı olan bir ağac var. Bu, Həyat ağacıdır. Onun hər bir yarpağı bir insanı simvolizə edir. Həmin insanın yarpağı nə vaxt saralıb düşsə, o insan da dünyadan köçür. Göründüyü kimi, Həyat ağacının yarpağı insan həyatının inkişaf trayektoriyasını, davranış parametrlərini funksionallaşdırır, taleyini, qismətini öz üzərində ehtiva edir. Həyat ağacı və onun elementi olan yarpaqla bağlı mifoloji düşüncə tərzində orta əsrlərdə, ola bilsin ki, dastan yaradıcılığında buta motivində təcəlli tapmışdır. Buta o biri dünyadakı ağacın yarpağı kimi, qəhrəmanın taleyini, qismətini öz üzərində ehtiva edir. Reallıqda yarpaq tökmə, xəzan insan psixikasında çox qəribə hisslər yaradır. İnsan sanki xəzanla özünün taleyi, aqibəti arasında bir təbii oxşarlıq, bağlılıq görür. Xəzan onu düşündürür, kədərləndirir, duyğulandırır. Xəzanla bağlı çoxlu şeirlər yazılmış, mahnılar bəstələnmişdir. Ağac yarpağını tökməklə yaşantısını bitirmiş olur, yenidən qönçə açır, yenidən doğulur. Deməli, qönçə-buta yenidən doğulmanı, yeni həyatı ifadə edərək birliyi, tamlığı, bütövlüyü, harmoniyanı qoruyub saxlayır. Fil.ü.f.d. Gülnar Osmanova araşdırmalarında şifahi və yazılı ədəbiyyat mətnlərinə istinad edərək butavermə

motivində butanın fərqli təzahür formalarının olduğunu qeyd edir. G.Osmanova butanın qəhrəmana su formasında, bəzən də alma ağacında yetişən armud şəklində verdiyi qənaətinə gəlir (7, 112). Göründüyü kimi, hər iki element – su (su kultu) və alma, armud (bitki kultu) folklorunda sakral dəyər olaraq ilkinliyi, yaradılışı bildirir.

Butavermə yuxu prosesində baş verir. Bu adi yuxulardan fərqlənən ilahi mənşəli yuxudur. Ənənəvi inanca görə yuxuda ağac görmək, əsasən, xeyirliyə yozulur, ailə həyatı qurmaq, oğul-uşaq sahibi olmaq, xoşbəxtlik, əmin-amanlığın olacağına inam kimi qəbul edilir. Yaxın gələcəkdə işlərin, şəxsi həyatın uğurlu olacağına inanılır. “Osmanlı imperatoru Osman Qazinin yuxusuna girib hakimiyyətinin haralaracan uzanacağını xəbər verən də hər tərəfə qol-budaq atan, Tanrını simvolizə edən “müqəddəs “ağacdır” (5,17).

Müqəddəs yerlər bir mifoloji aralıq məkanı olaraq yuxuyagetmə ritualını reallaşdırır. Yuxu prosesinin baş tutduğu məkanlardan biri olan ağacın ilahi mənə yükünə nəzər salmaq. Bu, o dünya ilə bu dünya arasında əlaqə yaradan Həyat ağacıdır. Qəhrəman Tanrı ilə özü arasında ruhi bağlılığı dərinləşdirmək üçün yuxuyagetmə ritualından keçməklə əcdad ruhunu bərpa edir. Əcdadın-ağacın enerjisini, gücünü, xariqülədə funksiyalarını qazanmaq ölüb-dirilmədən, yəni yenidən doğulmadan keçir. Buta öz mənşəyi baxımından həm də əski mifoloji təfəkkür sisteminə daxil olan möcüzəli doğuluş motivi ilə səsləşir. Butavermə motivi ilə (aşıqə eşq şərbəti içirtmək), möcü-

zəli doğuluş motivi (övlad arzulayan qadına alma vermək) arasında bir semantik bağlılıq müşahidə olunur. Daha qədim mifoloji təfəkkürün məhsulu olan nağıllarda “seçilmişlər”in sonsuz qadınlara verdiyi almanın təsiri ilə baş verən möcüzəli doğuluş motivi və buna bənzər motivlər, ola bilsin ki, sonrakı çağlarda məhəbbət dastanlarına butavermə motivi şəklində transformasiya olunmuşdur. Buta nəslin həyatında, taleyində, talelərin qovuşmasında vasitə olaraq Dünya ağacının atributu rolunda çıxış edir. Yaradılış başlanğıcı ilə bağlı düşüncələrin daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir. Qönçə, tumurcuq açılmamış bir element olub özündə “sirli bir dünya” daşdığı kimi, yuxuda butavermək motivində buta da qəhrəmanın gələcək həyatını istiqamətləndirən, şərtləndirən, ancaq “açılmamış boğça” olaraq simvolik və sakral dəyərlərə malikdir. Sakral keyfiyyət və xüsusiyyətləri özündə daşıyan buta xalq dastanlarında sevgini, eşqi, məhəbbəti simvolizə edir. Aşiq ilə məşuq arasında bağlantı rolunda iştirak edən mifik obrazdır. Dastanlarda “buta almaq”, “buta vermək” ilahi bir dəyər kimi qiymətləndirilir. Fil.ü.e.d. M.Cəfərli yazır: “Qəhrəmanlıq dastanlarındakı “qəhrəmancasına elçilik” motivi süjet sistemi kimi məhəbbət dastanlarında buta elementinə transformasiya olunur. Buta məhəbbət dastanlarında formasından asılı olmayaraq mütləq süjet hadisəsinə çevrilir və müxtəlif semantik qatlar şəklində qurulur. Bu mənada buta bir tərəfdən sevgilini bildirir, o biri tərəfdən Allahı simvolizə edən obrazdır, başqa tərəfdən dastan qəhrəmanları əldə etməyə ça-

lışdığı dastan dəyəri – kosmik dəyərdir. Haqqa aşılıq butadan başlayır. Nə qədər ki, buta yoxdur, haqq aşığı yoxdur. Butavermə ilə qəhrəman “haqq aşiqinə” çevrilir. Əgər bütöv mətn boyu qəhrəman özünün haqq aşığı olduğunu sübut etməyə çalışırsa, bu sübutda məqsəd butaya çatmaqdır. Başqa sözlə, butaya qovuşmaq üçün Haqq aşığı olmaq lazımdır. “Haqq aşığı” bir statusdursa, “buta” da bu statusu şərtləndirən obrazın struktur-semantik qatıdır” (5, 110).

Çox zaman qəhrəmanlar zəif, iş bacarmayan, eşq sərindən sönük olur, buta aldıqdan sonra yenilməz, qorxmaz qəhrəmana çevrilirlər. Buta sirli-sehrli dəyərləri ilə sanki ağac obrazının fərqli kodlarla təcəssümüdür. O, sevnələrin taleyində hamı funksiyasında çıxış edir. Dastanlarda buta alan haqq aşığı olur, sözün gücü, səsin sehri ilə xarüqələr yaradır. Buta ilə bağlı bir xalq bayatısına diqqət yetirək:

Yetiməm, atam yoxdur,
Qəribəm, butam yoxdur.
Düşdüm qəm dəryasına,
Qolumdan tutan yoxdur.

Məhsəti İsmayla görə məhəbbət dastanlarının ənənəvi özəlliyi onun buta verməni – sevgini tərənnüm etməsi, buta ilə bağlı məhəbbəti bədii boyalarla əks etdirməsindən ibarətdir. Buta vasitəsilə təlqin olunan yüksək və bəşəri hisslər insanlığı fanilikdən uzaqlaşmağa, dünyəvilikə hər zaman boy atıb yaşamağa, yaşatmağa, var olmağa yönəldir, istəyinə, sevgisinə çatdırır (9, 76).

Məhəbbət dastanlarında, tətbiqi sənət və etnoqrafiyanın müxtəlif strukturlarında arxaikləşmiş motivlər, elementlər buta obrazının zəngin semantikaya malik olduğunu şərtləndirir. Folklor mətnlərində buta semantikasi ilə ağac kultunun struktur sisteminin xarakteristikasında bir paralellik görünür. Butada əski türk mədəniyyətinin sakral dəyərləri, animistik və şamanistik görüşlərin izləri aşkarlanır. İnanca görə, buta bəd ruhları qovur. Üzərində buta naxışı olan nəsnelər şər ruhları qovmaq, gözdəyməni qaytarmaq üçün qapı üzərində, görünən yerlərdən asılır. Buta sevgini, ilkinliyi, ahəngdarlığı, əbədiliyi şərtləndirir. Şakir Albaliyev Novruz bayramı və buta ilə bağlı araşdırmasında yazır ki, təbiət təzədən qış sükutundan oyanıb cana gəlməklə bərabər, öz enerjisini təbiətin bir parçası olan insanın da qanına-ruhuna yeridir. İnsanda fiziki baxımdan da bir qaynama hissi baş qaldırır, ehtiras coşur, ruhunda, mənəvi dünyasında da bir təzəlik ab-havası yaranır. Beləliklə, mənəvi və cismani-fiziki baxımdan bütöv olaraq insanda dirçəlmə, yenilənmə əhval-ruhiyyəsi özünü göstərir. Bu, təbiətdə tumurcuqlanma, çiçəkaçma, nəhayətdə barvermə funksiyası ilə reallaşdığı kimi, insan dünyasında da butaalma, adaxlanma və toy mərhələlərindən keçməklə gələcəkdə nəsil artımı, övlad dünyaya gətirməklə nəticələnir (3, 47).

Buta Azərbaycan, Mərkəzi Asiya ölkələrində, Şərqi və türk xalqlarının ornament sənətində, parça və geyimlərində, zərgərlik sənətində əski türk naxış elementi kimi dəyərləndirilir. Bu dəyərlər Həyat ağacının tətbiqi sənə-

tin, mədəniyyətin bir çox sahələrinə transformasiyasıdır. Əcdadlarımızın mifoloji düşüncələrindəki Həyat ağacının ilahi funksiyalarını buta obrazı öz üzərində daşıyır. Nağıl və dastanlarda sakral mediatorlar – nurani bir qoca, dərviş, Göyatlı, Mövlana, Xızır tərəfindən “eşq şərbəti” içirdilən, “buta verilən” qəhrəman, mənəvi və fiziki olaraq dəyişir, ruhu-mənəvi dünyası yenilənir. Buta alan gənc şamanın halını yaşayır, şamanın hiss və duyğularını keçirir. Şaman kimi o da ölüb-dirilmə mərhələsindən keçir. Buta obrazı folklorda, poeziyada, incəsənət və mədəni həyatımızın digər sahələrində həm məzmununa, həm də formasına, strukturuna görə Həyat ağacını işarələyir. Buta yaradılış mifləri içərisində ilahi dəyər daşıyan, Həyat ağacını simvolizə edən universiumlardan biridir. Buta ilə bağlı inam və təəssüratlar, göründüyü kimi, tale, qismət, ilkinliklə əlaqəli olub geniş araşdırma tələb edir. Buta mifologeminin öyrənilməsi Yaradılış görüşlərinin və türk etnosunun Tanrıçılıq inancları ilə bağlı universiumlarının içində onun kosmik dəyərinin araşdırılması deməkdir. Buta da Həyat ağacı kimi:

1. Ruhun Tanrıya qovuşmasına yardım edən dəyər kimi işarələnir.
2. Həyatverici başlanğıc kimi ilkinliyi, ölümsüzlüyü, əbədiliyi bildirir.
3. Güc-qüvvət, enerji, tükənməyən ilham mənbəyi kimi səciyyələnir.
4. Xeyir-bərəkət və məhsuldarlığı, artımı simvolizə edir.

Məhəbbət dastanlarındakı məqamına görə sufizm fəlsəfəsi ilə sıx əlaqələndirilməsinə baxmayaraq, buta əski türk dini-mifoloji təfəkkürünün təcəssümüdür. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib bu qənaətə gəlmək olar ki, xalqımız qədim dövrlərdən çağdaş dönəmə kimi butanın mifoloji mahiyyətini əks etdirən ənənələri və Həyat ağacının atributu kimi onun ilahi dəyərini qoruyub saxlamışdır. Buta Həyat ağacının çoxfunksiyalı elementlərindən biri kimi Türk ulusunun mənəvi inkişaf yolunun yekun nəticəsi olaraq ruhən Tanrısına qovuşmasında yardımçı olan sakral xarakterli metaforik obrazdır.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat mövzusu olan “buta obrazı” çağdaş dönəmin tələblərinə uyğun araşdırılmışdır. Folklor mətnlərində və etnoqrafik lövhələrdə butanın bu qədər yaygın olması problemin aktuallığını diqtə edir. Yekun olaraq məqalədə qeyd olunur ki, buta Həyat ağacının çoxfunksiyalı elementlərindən biri kimi ağac-bitki kultunun simvolikasıdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan dastanları (5 cildə), 2-ci cild. “Lider nəşriyyatı”, Bakı-2005, 448 səh.
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı-Elm, 1979.
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı-2014/3 “Novruz: Adilikdə qeyri-adiliklərin reallaşması”. 164 səh.

4. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
5. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası, Bakı-2010, 204 səh.
6. Dədə Qorqud, elmi-ədəbi toplusu, Bakı-2014/1, "Buta folklorunda və yazılı ədəbiyyatımızda". 190 səh.
7. Osmanova G. Çağdaş Azərbaycan nəsrində mifologizm. "Elm və təhsil", Bakı-2021, 176 səh.
8. "Qərənfilən, butasan". "Elm və təhsil", 2013.
9. Məhsəti İsmayıl Rüstəm qızı, "Naxçıvan əfsanələri", Naxçıvan-Elm-2008, 208 səh.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.

Elçin QALIBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

**AZƏRBAYCAN QƏHRƏMANLIQ
DASTANLARINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN İFADƏSİ
("KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" VƏ "KOROĞLU"
DASTANLARI ƏSASINDA)**

**ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ
(ПО МОТИВАМ ЭПОСЫ «КИТАБИ-ДЕДЕ
ГОРГУТ» И «КЁРОГЛУ»)**

Резюме

Национальная ценность является выражением духовного, нравственного, познавательного, художественного уровня нации, представляет собой сумму, высшую сущность системных взглядов на все сферы жизни людей.

Национальная ценность – это сущность народа. Это ещё и человеческая ценность, поскольку в полной мере выражает национальность. Потому что человеческие ценности лежат в основе таких ценностей. Человеческие ценности являются выражением зрелых национальных вопросов.

Быть национальным также духовно. Источником и корнем духовности являются национальные ценности.

«Китаби-Деде Горгут» — это уникальное выражение нашей древней национальной жизни в плане эпического искусства.

Деде Горгут равен старчеству, по сути, он творец размера старчество, Деде Горгут является последовательным носителем национальной ценности под названием Старчество. В сегодняшней жизни, в нашем существовании, это измерение, окаменевшее в мысли, устремлено в будущее. Старчество Деде Горгута оберегает нас от всяких трудностей, всегда призывает и отстаивает святость земли и родины превыше всех интересов.

Слово в силе, нарушение слова Деде не прощается. Семья – хранительница святости, в нее верят. Его аплодисменты не обычные аплодисменты, как не обычное проклятие его проклятие...

Герой эпоса «Кёроглу» – народный богатырь Кёроглу. Как и Деде Горгут, образ Кёроглу способен воплотить в жизнь прекрасные чувства национальных устремлений в той мере, в какой они по существу мифичны. Как и у Деде Горгута, у Кёроглу есть свой мир.

У Кёроглу есть герои, Нигяр, Эйваз, а также лошади Гырат и Дурат, которые возили его в трудные путешествия. Однако на протяжении всей саги национальная ценность саза, передающего суть этого процесса, подтверждает дух Кёроглу. Саз становится здесь выражающим о божественных качествах предка...

Ключевые слова: Азербайджан, национальные ценности, староста Деде Горгут, героизм Кёроглу, Саз.

**EXPRESSION OF NATIONAL VALUES IN AZERBAI-
JANI HEROIC EPICS (BASED ON THE EPICS
“KITABI-DADA GORGUD” AND “KOROGLU”)**

Summary

National value is an expression of the spiritual, moral, cognitive, artistic level of the nation, and is the sum, the highest essence of systematic views on all spheres of people's life.

National value is the essence of the people. It is also a human value because it fully expresses nationalism. Because human values are at the core of such values. Human values are the expression of mature questions of nationality.

Being national is also spiritual. The source and root of spirituality are national values.

“Kitabi-Dada Gorgud” is a unique expression of our ancient national life in terms of epic art.

Dada Gorgud is equal to the eldership, in fact, he is the creator of the size of elders. The saga is named after him, because the spiritual owner of the world described in the saga is Dada Gorgud.

Dada Gorgud is a consistent carrier of the national value called Eldership. In today's life, in our existence, this dimension, which has been petrified in the thought of the saga, is future-oriented. The eldership of Dada Gorgud protects us from all kinds of peculiarities, always calls and upholds the sanctity of the land and the homeland above all interests.

Dada Gorgud is an example of halal, haram and opportunism are forbidden in his world. The word is valid. Violation of the word of the grandfather is not forgiven. The family is the guardian of holiness, they believe in it. His applause is not an ordinary applause, as his curse is not an ordinary curse...

The hero of the "Koroglu" epos is the national hero Koroglu. Like Dada Gorgud, the image of Koroglu is able to bring to life the beautiful feelings of national aspirations to the extent that they are essentially mythical. Like Dada Gorgud, Koroglu has his own world.

Koroglu has lunatics, Nigar, Eyvaz, and Girat and Durat, who took him on difficult journeys. Saz becomes a questioner of the divine quality of the ancestor here...

Key words: Azerbaijan, national values, Dada Gorgud eldership, Koroglu heroism, saz.

Giriş

Ulusal (milli) dəyərlər xalqı var edən əsas cəhətlərdir. Sözügedən dastanlarda Azərbaycanın mənəvi sifətinin yaradılışını, bugündə də davam edən inkişafını görürük. Deməli, ulusal dəyər – ölməyən, heç zaman adiləşməyən dəyərdir. Dəyəri var edən, artıran, yüksəldən isə ulusu təmsil edən yetkin insanlardır.

Milli (ulusal) dəyər – millətin mənəvi-əxlaqi, idraki, bədii səviyyəsinin ifadəsi olub, xalq həyatının (yaşamının) bütün sahələri haqqında sistemli fikirlərin məcmu-yu, ali mahiyyətidir.

Milli (ulusal) dəyər – mahiyyətə xəlqi dəyərdir. Habelə ulusallığı tam ifadə etdiyi üçün bəşəri dəyərdir. Çünki bəşəri dəyərlər bu kimi dəyərlərin özülündə təsdiqini tapır. Bəşəri dəyərlər dedikdə milliliyin yetkin soraqlarının ifadəsi nəzərdə tutulur.

Milli (ulusal) olan həm də mənəvidir (ruhsaldır). Ruhsallığın qaynağı, kökü ulusal dəyərlərdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qədim ulusal yaşamımızın dastan bədiyyatı ölçüsündə bənzərsiz ifadəsidir.

Dədə Qorqud – ağsaqqallıqla təndir, əslində ağsaqqallığın ölçüsünü yaradandır. Dastan onun adına bağlanır, ona görə ki, dastanda təsvir olunan dünyanın mənəvi qiyəsi Dədə Qorquddur.

Dədə Qorqud Ağsaqqallıq adlı milli (ulusal) dəyərin ardıcıl daşıyıcısıdır. Bugünkü yaşamımızda, varlığımızda dastan düşüncəsində daşlaşmış, ömürləşmiş bu ölçü sabah yönlüdür. Dədə Qorqud ağsaqqallığı bizi mahiyyətə hər cür özgəliklərdən qoruyur, torpaq-yurd-Vətən müqəddəsliyini daim bütün maraqlardan uca tutmağa çağırır, kökləyir.

Dədə Qorqud halallıq örnəyidir, harama əsaslanmaq, fürsətcillik onun dünyasında qadağandır. Sözü keçərlidir. Dədə sözünə xilaf çıxmaq bağışlanmır. Ailə müqəddəsliyinin qoruyucusudur, ona inanırlar. Onun alqışı adi alqış deyil, qarğıışı adi qarğıış olmadığı kimi...

Dədə Qorqudun dünyası onun ruhundan yaranır. Bu ruh bütün tərəfləri ilə Azərbaycan soraqlıdır: qeybdən

xəbər verməsi yüksək duyum yiyəsi olduğundan xəbər verir.

Ad qoyması, elçilik etməsi, boy boylayıb söz söyləməsi Dədəlik siqlətinin yetkin təsdiqidir.

Dədəlik niyə çətin işdir? Ona görə ki, elin mənəvi qayğıları bütünlüklə onun çiyinlərindədir. Səbirlidir, müdrikdir, fikir söyləyəndə tələsmir, ciddidir, sinəsində tükənməyən hikmətlər yatır. Dədəlik – aqibətdir, Qorqud bunu ləyaqətlə daşıyır. Bu, artıq onun şəxsində dəyər ölçüsündə görünür, bilinir.

T.Hacıyev yazır: “Kitab”da hər boyun öz qəhrəmanı var, bununla belə, bu boylar bir bütöv bədii abidənin, bütün bir kitab-dastanın tərkibidir, indiki təbirlə, bir əsərin fəsiləridir. Boyların hamısında iştirak edən, daha doğrusu, adı çəkilən, adı keçən Qorquddur ki, görünür, məhz buna görə də yazıya alan tərəfindən “Kitab” onunla adlandırılmışdır... O, bir rəmzdir – türkün ağsaqqala, müdrik söz sahibinə hörmətinin rəmzidir. Boyların hamısı üçün ümumi qəhrəman surəti Böyük Oğuz Elidir. Oğuz qəhrəmanlarının həm parçalanaraq üz-üzə gəldiyi, həm də ümumi qayə yolunda birləşərək bir bütöv kimi iştirak etdiyi on ikinci boy dastanın bütövlüyünü, boy-boy cəmlənə-cəmlənə gələn Oğuzun dövlətçilik taleyinin bölünməzliyini əyaniləşdirir – Böyük Oğuz Eli (dövləti) bir obraz – qəhrəman kimi qalib gəlir” (1, 6).

Əslində Oğuz dünyasının gedişatı Dədə Qorqudun bəslədiyi kimidir. Zahirən hadisələr ondan qıraqda baş verir, biz onu dastanın sonunda görürük. Burada Dədə-

nin hadisələrin mahiyyətinin bilicisi kimi göz önündə canlanması təbiidir. Ona görə ki, bütün bu hadisələr onun dünyasında baş verir. Hadisələrin boylayanı, söz söyləyəni, dastanlaşdırıcısı Dədə Qorquddur. Onun ölçüsü ulusal görümə əsaslanır, nəyisə artırmır, nəyisə əksiltmir; Dədə Qorqudun dilində bəzək-düzək yoxdur. Gerçəkliyi, zamanın gedişatını incəliyinə kimi bilir, harda sözün, harada qılıncın keçərli olduğunu anlayır. Ancaq Sözün hər şeydən ucada durduğunu onun qədər aydın duyan yoxdur. Duyduğu, ifadə edə bildiyi üçündür ki, Dədədir. Dədəliyin yükünü çəkə bildiyi üçün bu ilahi məqama seçilir, yetirilir, həm də özü-özünü yetirir.

Onun Dədə sözü adına bağlıdır, dünyanı, həyatı, insani münasibətləri dərinlən anlamasının ifadəsidir.

“Ölən adam dirilməz”

Çıxan can gerü gəlməz (1, 20).

Burada Dədənin dilindən söylənən hikmət türkün dünyaduyumunun yetkinliyindən soraq verir, Dədənin fitrətən həqiqətə yetdiyi, elini də yetirmək istədiyi, müəyyən mənada yetirdiyi aydınca görünür. Bu kimi yetkin düşüncənin yaranması az bir zamanın nəticəsi deyil. Ancaq Dədə sözünün deyiliş tərzini, bugünümüzdə də hər cür bəsitlik duyğusundan arınmış halda ifadəsi onu deməyə imkan verir ki, əcdadımızın fitrəti bənzərsiz olub.

Dədə Qorqud ruhu səadəti o dünyaçılıqda aramır, elinə, ulusuna öz dünyasını qurmağı, bu (əslində bir – E.Q.) dünyanın xoşbəxt sakini olmağı öyrədir.

Geniş araşdırılmalı olan mövzu ilə bağlı hələlik ilkin qənaətləri – Dədənin söz örnəklərini təqdim edirik.

“Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz”.

“Könlin yuca tutan ər də dövlət olmaz” (1, 20).

Burada Ağsaqqallığın bilginliyi bir daha özünü göstərir. Tanrıçılıq halı qədim türk insanının, əcdadın içindədir. Əcdad anlayır ki, onun çatışmazlıqları, şərçiliyi xeyir halının aşkarlanmasına əngəldir, ona görə də aradan qaldırmalıdır. Əslində burada çatışmazlıqlara nəzarətçi olan əcdadın özüdür. O, içinə, özünə üz tutur. Tanrı – türkün doğmasıdır, Allah ideyasından fərqli olaraq dünyanın içindədir. Təsadüfi deyil ki, türk mifoloji düşüncəsində əcdad dünyanın yaradılışında iştirak edir.

“Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz” (1, 20).

Burada Dədə Qorqudun şəxsində əcdadın təbiəti duyumunun yetkin ümid səviyyəsi aydınca görünür. Fəsilər keçidinin, insan-təbiət birliyinin anlaşılıq ifadəsi, təbiətin yenidən doğulması, yenilənməsi, bu gedişdə insanın da içdən (daxilən) yenilənməsi ifadə olunub.

Dədə Qorqud Ağsaqqallığı ümid qaynağı ola bilir, çünki onun ümidi gerçəkliyə yox, ondan artıq olan əcdad duyumuna – insanlığına əsaslanır.

Dədə Qorqud vaiz deyil, onda nəsihətçilik yoxdur. Onun dilinin aydınlığı da hökmlüyündən gəlir: zora əsaslanmır, zorla kimsəyə məsləhət vermir, ömürləri əsarət altına almaq ağılından belə keçmir. Əgər belə olsaydı, onda Dədə ola bilməzdi. Onun şəxsində Dədəliyin əcdad

örnəyi yaranıb, yaradıcı bir hadisə kimi bugünümüzdə gəlib çıxıb, deməli, ömürləşib.

Deməli, Dədə Qorqud ağsaqqallığı folklor örnəyi, mətni kimi olduğu dərəcədə canlı yaşam olayı kimi diqqəti çəkir.

“Qarı düşmən dost olmaz” (1, 20).

Dastanın başlanğıcında verilən bu qənaətlər bütövlükdə Kitabın mahiyyətini bizə çatdırır. Düşmən düşmənliyindən çıxmayıb ki, qarayıb qarı düşmən olub. Onun qarılması, qarılığı düşmənliyində əbədi olmasındadır. Deməli, aydın olur ki, niyə düşməndən dost olmaz. Burada Dədənin türkün xarakterinə dərinədən bələdliyi də ayrıca diqqəti çəkir.

Türk xaraktercə inancılıdır. Bir az sonra Koroğlu xarakterindən danışanda bu məsələyə ayrıca diqqət yetirəcəyik. Elə təkcə Koroğlunun Həmzəyə inanmasını, sonucda başına gələnləri xatırlamaq yetər. Deməli, ağsaqqallıq sabahı görməkdir (yəni burada yetirməkdir – E.Q.) ki, Dədə Qorqudun hökmlü fikirlərində bunun doğruluğunu görürük.

Dədə Qorqudun dünyasında türkün ailəçiliyi hər şeydən öndədir. Əcdadın sözcüsü olan Dədə anlayırdı ki, ailəsiz el, elsiz də dövlət yoxdur.

“Ər malına qiymayınca adı çıqmaz.

Qız anadan görməyincə ögüt almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” (1, 20).

Dədə Qorqud dünyasının sakinləri - Salur Qazan, Qaraca Çoban, Basat, Buğac, Uruz, Beyrək, İmran kişili-

yin örnəyidir; Burlaxatın, Banıçıçək, Selcan kimi qadınlar qadınlığın örnəyi. Oğullar ailədə yetişir, ulusa layiq olurlar. Onların hamısının dilində Dədə Qorqud öyüdləri var. Eli birlik üstə kökləyən, təhlükələri görən, tək cə söz-də qalmayıb, halıyla, əməliylə qarşısını almağa çalışan Dədə Qorquddur. Bayındırlar, Qazanlar belə Dədənin sözünü iki eləməyi ağıllarına belə gətirmirlər, çünki Dədə sözünün hikmətini (vazkeçilməzliyini) qəbul edirlər.

Dədə Qorqudun qeydən xəbər verməsi əslində sözgəlişi deyil. Yəni həyatı zəngin bilən Dədə ulusunu hər cür təhlükələrdən ötə görmək istəyir. Dirsə xanın faciəsi özgələrə inanmaqdan, Alp Aruzların faciəsi kinini boğmamaqdan yaranır.

Bəs “Dədə Qorqud” kitabı ilə “Koroğlu” dastanı arasında daha hansı mənəvi bağ tapmaq olar ki, indiyədək demək olar, dərinədən diqqət yetirməmişik? Hər iki dastanda ümumi axar var: “Dədə Qorqud” başlanğıcdır, ənənə yaradandır. “Koroğlu” Dədə Qorqud ənənəsinin ardıcıl yaşadıcısıdır. Dədə Qorqud dünyasında olduğu kimi Koroğlu dünyasında da birlik var.

Dastan düşüncəsindən gələn – ömürləşən bu mənəvi birliyin varlığındandır ki, ulusal ruhumuz yaşayır.

Dədə Qorqudun dünyasında Ağsaqqallıq ölçüsü Dədədir, Koroğlu dünyasında Koroğlu. Ancaq Dədə Qorquddan fərqli olaraq Koroğlu qılinc çalır, ardıcıl döyüşür. Koroğlu obrazı artıq əcdad düşüncəsində kökü qədimlərdən gələn obrazın yüzillər sonra öz yeni çağına – ulusun ayaqda, kökdə qalması üçün fiziki döyüşkən

obrazına uyğunlaşdırılmasını gərəkli etdi. Ancaq mahiyyətə həmin ruhdur.

“Koroğlu” dastanının əsas obrazı el qəhrəmanı Koroğludur. Dədə Qorqud kimi Koroğlu obrazı da mahiyyətə mifik olduğu dərəcədə ulusal istəkdə olan gözəl duyğuları gerçək yaşama gətirməyi bacarandır. Dədə Qorqud kimi Koroğlunun da özünəməxsus dünyası var.

Koroğlunun dəliləri, Nigarı, Eyvazı var, ağır səfərlərə onu aparıb-gətirən Qıratı, Düratı var. Ancaq dastan boyunca bu gedişin mahiyyətini bizə çatdıran Saz adlı milli (ulusal) dəyər Koroğluluğun ruhunu yetkin soraq verir. Saz burada əcdadın Tanrılıq keyfiyyətinin soraqçısı olur...

İ.Abbaslı yazır: “Azərbaycan “Koroğlu”sunun qaynaqları çoxşaxəlidir, yüzillərin dərinliyindən gələn əski köklərə malikdir. Zəngin bir tarixi axarda formalaşan, doğma torpaq və zəmində intişar tapan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu bu ölkənin mədəniyyəti çərçivəsindən çox-çox uzaqlarda yayılıb yaşamışdır (2, 4).

S.Rzasoy Koroğlunu obrazını “hər bir erkək türk çocuğunun bənzəmək istədiyi fəvqəladə gücə malik basılmaz bir pəhləvan, yenilməz bir xalq qəhrəmanı” kimi xarakterizə edir: “Hansı birimiz aqlımız kəsəndən bəri, yeniyetmə vaxtlarımızda Koroğluya bənzəmək istəməmişik? Hansı birimiz uşaq olanda ağacdan yonub “misri qılinc” düzəltməmişik, xəyalən Koroğlunun misilsiz Qıratının belində oturmamışıq? Hansı birimiz “Koroğlu” dastanından heç olmasa iki-üç şeir nümunəsini əzbərdən bil-

məmişik? Fəqət, məhz bizə Koroğlunu da ulu ozanlarımızın bizim üçün miras qoyduğu bu qəhrəmanlıq dastanı tanıdıb. Biz məhz “Koroğlu” dastanını oxuyandan sonra əsl qəhrəmanın nə olduğunu Koroğlunun timsalında görmüşük” (3).

Koroğlunun dünyasında da müxənnətlər, fəndgirlər var. Ancaq Dədə Qorqud dünyasının özülü möhkəm olduğu kimi, Koroğlu dünyasının da özülü möhkəmdir. Ona görə ki, türk əsilliyindən – halallığından, doğruluğundan, mərd döyüşkənliyindən, fədakarlığından, əsarəti sevməməsindən, azadlığı uğrunda axıradək döyüşmək duyğusundan, eşqindən güc alır. Ona görə həm Dədə Qorqudun, həm də Koroğlunun dünyası mahiyyətə yox olmayıb. Dədə Qorqudun dünyası Koroğlunun dünyasıyla əvəz olunub. Ancaq həm də hər birinin öz yeri var. Buradakı dövr, zaman fərqliliyində olan yaşamlar, münasibətlər ulusun bir kök üstə ardıcıl var olmaq eşqindən, iradəsindən, mənəviyyatından xəbər verir.

Koroğlu dünyasında Həmzələrə yer yoxdur, biclik, fürsətçilik, haram olan yerdə Koroğlunun dünyası var ola bilməz, uçular. Ona görə də Koroğlu çətin də olsa dünyasını yıxılmağa qoymur, qoruyur. Bu ənənənin Dədə Qorquddan gəldiyini görürük. Qazan xanın yurdu yağmalananda, eli əsir olanda çətin də olsa düşməni yenir, hər şeyi yenidən qurur.

Hər iki eposda ulusun fərdləri səhv edərkən onu düzəltməyə çalışırlar. Səhv etmək ulusa ağır başa gəlir. Dədə Qorqud adıyla bağlanan eposda Ağsaqqallığıyla

gedişi yönləndirirsə, “Koroğlu”da bu işi mahiyyətə Saz görür. Koroğlu universaldır: döyüşkəndir, qurucudur, el yiyəsidir, fədakardır. Onun bu halını yetkin ölçüdə Saz ifadə edir. Əslində burada Saz Dədə Qorquddakı qopuzun davamıdır. Deməli, burada həm də ulusal ənənənin ardıcıl inkişafını, ömürləşməsini görürük.

QAYNAQLAR

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Nəşrə hazırlayanı və redaktoru: Tofiq Hacıyev
2. Koroğlu. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2005, 552 səh. Mətni hazırlayıb tərtib edənlər: İsrəfil Abbaslı, Bəhlul Abdulla.
3. Rzasoy Seyfəddin. “Koroğlu” romanı haqqında qeydlər. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/6022-koroglu-romani-haqqinda-qeydler>

Elnur HƏSƏNOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Elm üzrə Prezident mükafatçısı

AMEA Gəncə Bölməsi,

ORCID.ORG/0000-0001-6358-593X

UOT 37.479

**DASTANA ÇEVİRİLƏN NIZAMİ GƏNCƏVİ
İRSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR**

**НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ
В НАСЛЕДИИ НИЗАМИ ГЯНДЖИ**

Резюме

В научно-исследовательской работе, посвященной 2022 году - «Году Шуша» в Азербайджанской Республике, на основе исторических и письменных научных источников, архивных документов изучаются многовековые национально-духовные ценности в богатом наследии этого гениального поэта и мыслителя. В статье исследуется исключительное источниковедческое значение примеров эпических традиций, сюжетов разных эпосов как составной части национально-духовных ценностей нашего народа, содержащихся в творчестве шейха Низами, на основе многочисленных художественно-литературных примеров. В научном труде исследуется значение трудов, а также научно-литературного наследия Низами

Гянджеви как источников в изучении среды эпохи Ренессанса, а также в исследовании мультикультурных ценностей нашего народа, традиций сосуществования, на основе приводимых примеров из произведений великий мыслителя на основе сопоставления сюжетов из наших дастан-эпосов.

Ключевые слова: Азербайджан, Гянджа, Ренессанс, Шейх Низами, национально-духовные ценности.

NATIONAL-MORAL VALUES IN NIZAMI GANJAVI HERITAGE

Summary

In this research work, dedicated to 2022 - "Year of Shusha" in the Azerbaijan Republic, on the basis of historical and written scientific sources, archival documents have been studied the various national and moral values in rich heritage of this genius poet and thinker. Scientific work deals with the research of the exceptional significance of examples of models from the oral literature samples - epics, national-moral traditions contained in the works of Sheikh Nizami in the study of our national and spiritual values on the basis of numerous artistic examples. This article examines the significance of the works and scientific-literary heritage of Nizami Ganjavi as the source in the study of the environment of the Renaissance, as well as in the research of the multicultural

values of our people, the traditions of coexistence, on the basis of examples from poems of this great thinker based on comparison of dastan-epics of our nation.

Key words: Azerbaijan, Ganja, Renaissance period, Sheikh Nizami, national-spiritual values.

*“Əzəl gündən qiymətli bir incidir doğru söz,
Acısıyla könüllər sevincidir doğru söz”.*
Şeyx Nizami Gəncəvi

Dünya ədəbiyyatının və mədəniyyətinin görkəmli siması olan Nizami Gəncəvinin qələmində ən adi deyimlər ilahi dəyər qazanır və hikmətə çevrilir. Şeyx Nizamının fəlsəfi qənaətlərinin kökündə dayanan dini-əxlaqi, milli mənəvi dəyərlərimiz onun irsindəki müdrik fikirlər üçün bir növ dayaq rolunu oynayır.

Nizami Gəncəvi sənətində xalq hikməti bədii sözün ecazkar qüdrəti ilə qovuşur. Aşıqların dastan söyləməsi Davudun nəğmələri ilə müqayisə olunur:

Davudun nəğmələri dildən-dilə car oldu,
“Mahmud-Ayaz” dastanı eldən-elə car oldu (Qarabağ: folklor da bir tarixdir 2012, 114-115).

Dastanlarımızda ifadə olunan fikirlər Nizami şeirində zahirən adi, sadə görünsə də, sanki hikmətə çevrilir:

Yana-yana qızışar, alova dönər atəş,
Tezcə yandığı kimi tezcə də sönər atəş.

Atalar sözündə isə həmin fikir belə ifadə olunur: “Tez alışan tez sönər”.

Ulu Tanrımızın hökmü sayəsində yaradıcılığı ilə bəşəri irsə nur saçan Nizami Gəncəvi zamanlara, məkanlara hökm etməyi bacarmış, tanrı hökmlərini sözə çevirmişdir:

Bir sakit qalayam, dörd yanıam gecə,
İshaq-Mushaqlardır yoldaşım təkçə
(Юсифли 2016, 67).

Şeyx Nizami fəlsəfəsi xalq ruhunun aynasına çevrilərək yadda qalır:

Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli,
“İtirməz əslini kimsə” məsəli.
Yadından çıxmasın görsən bədgövhər,
Əqrəbi öldür ki, zərər yetirər.

Bu misallarda milli-mənəviyyatımızın tərkib hissəsi olan xalq yaradıcılığımızdan qaynaqlanan fəlsəfi hökmlər nəsihətə çevrilir. Birinci misraya nəzər salaq: “Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli”. Burada zatı pisdən söhbət gedir. Zatı pis əvəzinə xalq arasında zatiqırıq sözü də işlənir. Zatiqırıq etibarsız, namərd mənasını ifadə edir. Bu, məcazi mənadır. Həqiqi mənada isə zatın qırıqlığı, Gəncədə geniş yayılmış dulmuşluq sənətindən soraq verən bir ifadədir. Eyni zamanda Gəncədə keçirilən Novruz ayinlərindən bir iştiraktır, izdir.

İlaxır çərşənbələrin sonuncusunda gəncəlilər çay kənarına gedib köhnə qabları sındırmış. “Zatiqırıq” ifadəsi buradan yaranıb.

“Zatı pis uzatsa yaxşılıq əli”. Bu deyimdə daha nələr gizlənilib? Yenə də xalq deyimlərimizə üz tutaq:

Keçmə namərd körpüsündən,

Qoy aparsın sel səni.

Yatma tülkü kölgəsində,

Qoy yesin aslan səni (Qasımlı 2015, 51-52).

Azərbaycan folklorundakı Tülkü obrazı elə zatiqırırıqlıqla eynidir. Göründüyü kimi zatiqırırıq elə namərd deməkdir.

“İtirməz əslini kimsə” məsələsinə diqqət yetirək. Xalq hikmətində zat, əsil elə söykök, nəsil anlamını ifadə edir. Əgər əsil itsəydi, nəsillər arasındakı bağlılıq qırılardı. Ona görə də əsil itmir genetik kodlar nəsildən-nəslə ötürülür. Nizami Gəncəvi bu məsələni elə məsəl şəklində verir. Həmin mənə xalq hikmətində daha aydın şəkildə işlənir: “Əslində olan dırnağında bildirər”, “Əslini danan haramzadadı”, “Südnən girən sümükənən çıxar” və s.

Gövhərində, mayasında pislik gizlənənlər yaxşılıq etməkdən çox-çox uzaqdır. İlanlar, əqrəblər yalnız sancmaqdan həzz ala bilər. Nizami Gəncəvi əqrəbi görəndə öldürməyi tövsiyə edir, çünki sən onu öldürməsən, o sənə zərər yetirər. Azərbaycan atalar sözlərində əqrəb əvəzinə ilanın adı çəkilir: “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “İlanı görəndə lənət, görüb öldürməyə lənət, öldürüb basdırmayana lənət”, “İlan ulduz görməsə ölməz”.

Ədəbiyyatımızda tez-tez adı çəkilən fələk obrazına şeyx Nizami əsərlərində də rast gəlinir. Şair göstərir ki, fələyin zülmü çoxdur, insan isə fələyin oyuncağıdır. Fə-

lək nə qədər zülm etsə də, insan öz Tanrısına sığınmalıdır.

Nizami Gəncəvi sənətinin mayası türk ruhundan tutuldu, xəmiri türk əli ilə yoğruldu. Ona görə də Azərbaycan türklərinə məxsus hərəkət, ifadə və deyim tərzini yad dilə çevriləndə belə itmədi, özünəməxsus gözəlliyini, ahəngini, ruhunu qoruyub saxlaya bildi. Sadə bir misal: bir şeyi unudub sonradan yada salanda barmağımızı dişləyirik. Onda itirilmiş yadda yenidən bərpa olunur:

Zülmünü yada salıb dişlədi barmağını:

Quşlar da eşidibdi zülmünün sorağını.

Xalq hikmətinin özü də göylərin səsidir. Nizami Gəncəvi o səsi eşidirdi. O səslə yazıb-yaradırdı. Hikmət hikmətdir. Hansı dildə, hansı qələbdə ifadə olursa da mənə eynidir:

Dünyaca var-dövlətin sayılıarmı dünyada?

Dünyadan apardığın bir şey varmı dünyada?

İndi də atalar sözünə nəzər salaq: "Dünyanın malı dünyada qalacaq". Neçə əsr sonra Aşıq Alı bu fikri beləcə ifadə edir:

Gəşt eylədim, bu dünyanı dolandım,

Əllini keçirdim, yüzə nə qaldı?!

Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?!

Dünya kimsəyə qalmadı, ömür su kimi axıb getdi. Bəs nədir qalan, nədir bizi bu dünyaya bağlayan? Nədir bizi şərəfləndirən?

Ömür keçib gedəndi, dünya qalandı sənə?
Ülviyyətə sədaqət, şərəfdi, şandı sənə.

Əlçatmaz, ünyetməz bir aləm var: ülviyyət aləmi. O aləmdə hər şey gözəldir. Bu gəldi-gedər dünyanın mənası yalnız ülviyyət aləminə qovuşmaq, əbədi səadətə aparan yolda geriyə boylanmamaq, heç nəyə baxmamaqdır. Könül dünyasından daha dəyərli nə var ki ... Orada hər şey ağappaqdır.

Kətan geymiş ay kimi gözəldi necə canan,
Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan.
Kətan parça məşhur bir bayatını yada salır:
Əziziyəm vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı,
Qürbət el Cənnət olsa,
Yenə də vətən yaxşı.

Bu məqamda "Əsli və Kərəm" dastanı xatırlanır. Əsli də kətan geyib. Yaxası açıqdı o köynəyin:

Kətan köynək, bəndi gümüş,
Yaxan düymələ, düymələ
(Qasımlı 2015, 53-54).

İlkin orta əsrlərdə Gəncə sənətkarlarının toxuduğu parça növlərindən olan kətan zərifliyi, gözəlliyi və rahatlığı ilə seçilirdi. Nizami qələmində "Kətan geymiş Ay" məcazi mənada, folklorda isə həqiqi mənada işlənir. Ay nə üçün kətan parça geyəndə gözəlləşir? Bunun səbəbi nədədir?

Nizami Gəncəvi xalq hikmətinə söykənərək ilahi sirləri səmadan alırdı. Yuxarıda söylədiklərimiz isə səma-

vi görüntülərdən biridir. Aydın gecələrdə Ay bəzən nur haləsinə bürünür. Ağappaq nur haləsi Aynın ətrafında ilahi gözəllik yaradır və əlvan rənglərə bölünür. İkinci misradakı “Qəlbimi kətan kimi doğradı necə canan”, ifadəsi də fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Burada mənə yenə kətan üzərinə qayıdır. Kətan qəlbi necə doğraya bilər? Bu adi kətan deyil, bu nurun qüdrətidir.

Dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi Tanrının bəxş etdiyi qismətə inanır. Zora, hiyləyə əl atanları yazıq adlandırır:

Zorla, hiylə ilə kəsb etmə, yazıq,
Yeyə bilməz heç kəs qismətdən artıq
(Hasanov 2021a, 146-147).

Yenə də fikir xalq hikməti vasitəsi ilə öz təsdiqini tapır. Atalar sözündə: “Qismətdən artıq yemək olmaz”, – hökmü verilir.

Zülmət dünyasında bəşər övladının bir qismi kor doğuldu, kor kimi yaşadı. Korlar öz eybini görə bilməzdi: axı kor idi. Amma başqasının korluğunu duydu və ona lağ etməkdən belə çəkinmədi. Atalar dediyi kimi: “Kor kora lağ eləməsə, bağı çatlayar”. Eybəcərlər başqasının eybini üzə çəkdi: “Eybi çəkər eybəcər, dərdi çəkər dərdəcər” (Əliyev 2017, 6-9).

Nizami Gəncəvi yuxarıdakı atalar sözlərinə istinad etməklə müdrik fikrini daha sərrast ifadə etməyə nail olur:

Korlar korluğunu görməyən kimi
Ortaya tökürsən mənə eybimi.

Şeyx Nizaminin əsərlərində qeyd edilən mühüm məsələlərdən biri insanın səbrli olmağı bacarmağıdır. Səbr – münasib məqamı gözləməkdir. Səbr – bütün dərdlərin məlhəmidir. Nəhayət, səbr Allahımızın ən gözəl adlarından biridir. Səbr Tanrının mərhəmətidir. Səbr etməklə qoradan halva bişər. Atalar sözünə nəzər salaq:

Səbr elə, halva bişər, ey qora, səndən,
Bəsləsən atlas olar tut yarpağından
(Yeddi gözəl 2011, 68-69).

Qora kal üzümdür, səbr eləsə yetişər. Yetişmiş üzümdən isə doşab düzəldər, ondan da halva bişirərlər. Barama qurdu isə tut yarpağını yeməklə ipək toxuyur. Deməli, qoranın halvaya, tut yarpağının isə atlasa çevrilməsi üçün müəyyən zaman gərəkdir.

Tanrı xəlv etdiklərini görür, eşidir, duyur. Bu səbəbdən də onları heç vaxt darda qoymur. Nizami Gəncəvi də xəlv hikmətinə söykənərək bu fikri daha dolğun şəkildə ifadə edir:

Dedi: “Bir neçə gün səbr elə, çalış”
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış
(Hasanov 2016, 9139-9140).

Dünya həyatının başlanğıcı var, sonu var. “Bir gün yaranan bir gün gedəcək”, – deyib ulularımız. Bir də deyiblər ki: “Su sənəyi suda sınar” (Əliyev 2017, 11).

Dünya özü fani, yarananlar fanidir. Əbədi olan yalnız Yaradanın Özüdür. İnsan bu həqiqəti anlayarsa kamilləşər, haqq aşiqinə çevrilər:

Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,
Ki, daşda sınımasın keçincə bir az.

Dahi mütəfəkkir milli mənəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan milli-mənəvi dəyərlərimizə istinadən öz əsərlərində haqq-ədalət axtarışında olmuşdur. Amma Zülmət səltənətində axtardığını tapmaq asan deyil. İshaq-Mushaq min illərdir ki, bir-birini axtarır. Bəs onda nə etməli? Xilas yolu nədədir? Budur xilas yolu:

Doqquzbaş ilandan olmaqçün xilas,
Bu doqquz qapılı evə qıfıl as.

Doqquzbaş ilan fələklərdir. Yalnız doqquz qapılı evi – dünyanı unutmaqla doqquzbaş ilandan xilas olmaq mümkündür.

Kamil insan dünya nemətlərinə sonsuz meyl göstərərək ona bağlana bilməz. Əksinə, şüurlu şəkildə ondan qaçmalıdır:

Turuncdan qaçmasan Yusif tək əgər,
Züleyxa narınc tək tez səni kəsər.

Dünya bir tarladır. Hər kəs öz əkdini biçər. Yaxşılıq edən yaxşılıq, pislik edən pislik görər: “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına”. Nizami Gəncəvi bu fikri belə ifadə edir:

Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da bil, biçəcəksən (Qasımlı 2015, 52-55).

Bu dünyada heç nə itmir; nə yaxşılıq, nə yamanlıq;
Yamanlıq eyləsə özgəyə hər kəs,
Çıxar qabağına, hədəyə getməz.

El arasında “gündüz çıraqla gəzmək” ifadəsi işlənir. Gündüz göylərin çırağı – Günəş nur saçarsa, qeyri çıraqa ehtiyac varmı? Bu nəyə işarədir?

Səbr etməyi cəmi müşküllərin açarı sayan şeyx Nizami bilirdi ki, darda qalanların dadına yetən var. Bütün düyünləri açan da odur:

Dedi: Bir neçə gün səbr elə, çalış,
Heç kəs həmişəlik darda qalmamış.

Nizami Gəncəvi qələmində bir toxumun göyərməsi belə hikmətə çevrilir:

Toxum çürüməsə bitməz heç zaman,
Bir iş bağlanmasa, açılmaz, inan!

Bir fəlsəfi fikir başqa bir fəlsəfi fikir üçün açardır. Toxumun çürüməsi yeni bir həyat üçün keçiddir. Çünki çürüyən toxum torpağa qarışaraq torpağın yaddaşını özünə qaytarır. Çürümək məhv olmaq deyil, yeni donda, yeni biçimdə qayıdır. Bir işin bağlanması və açılması da eyni fəlsəfi fikrə söykənir: bağlı olmasa, açıq necə olardı? Deməli, əksliklərin vəhdəti açıq və bağlı anlamında özünü göstərir (Əliyev 2017, 6-9; Smith 2013, 65).

Vaxt anlamı elə bir ölçüdür ki, ona tabe olanları məhdudlaşdırır. Bu məhdud çərçivədə başlanğıc və son olur: “Hardan nazilər, ordan üzülər”, “Örkən nə qədər uzun olsa, yenə gəlib doğanaqdan keçəcək”, “Su sənəyi suda sınar”.

Dahi Nizami xalqdan gələn bu hikməti belə ifadə edir:

Daşdan düzələn bir şüşə tapılmaz,
Ki daşda sınmasın keçincə bir az.

Daşdan düzəlmiş şüşə insandır. Zaman keçdikcə gözəlliyini, təravətini, gəncliyini itirərək məhvə doğru gedir və nəhayət, torpaqdan yarandığı kimi torpağa da qovuşur.

Nizami Gəncəvi dünyası milli mənəviyyatımızın ayrılmaz hissəsi olan xalq hikmətinin al-əlvan rənglərinə boyanaraq ilahi gözəllik qazanır:

Bu gecə ortada bu nəqd var ikən,
Sabahkı nisyəyə göz tikək nədən?

Zaman köhnə dəyirmandır. Elə hey fırlanır. Fırlandıqca üyüdür, tökür. Kim bu dəyirmanı dayandıra bilər? Heç kim! Nədir insanın ah-nalələri, nədir bu giley, umuküsü, sevinc, qəm? Bütün bunların dövrəyə dəxli yoxdur. “Dəyirman bildiyini eləyir, çax-çax başını ağrıdır”, – deyib dünyagörmüş atalarımız. Nizami Gəncəvi də bu hökmü təsdiqləyir:

Şad ol, ya qəmli ol, dünyada birdir,
Bildiyini köhnə dəyirman edir.

Şeyx Nizaminin xələfi ustad Şəhriyar da yüzilliklər sonra eyni qənaətə gəlir:

Ruzigarın dəyirmanı fırlanır,
Məxluq onun dişlərinə tullanır.
Bax ki, yenə bəşər necə allanır,
Həmişəlik şadlıq umur özünə,

Qəbri görür, toz qondurmur üzünə (Qasımlı 2015, 57-60).

Doğrudanmı ölüm bizdən çox-çox uzaqdır? Axı ölüm haqdı. Hər birimizi haqlayacaq. Yalan dünya özü-

nün şirin yalanları ilə bizləri aldatdı. Ona görə dünyaya bu qədər bağlandıq, dünyanı bu qədər sevdik.

Nizami Gəncəvi sənəti başdan-başa milli-mənəvi dəyərlərlə bəzənmiş ilahi möcüzədir. Bu elə bir sehirli güzgüdür ki, dünyamızı əks etdirməyə qadirdir. Amma bu güzgüdə ən parlaq rəng yenə də Gəncəyə məxsusdur.

Nizami Gəncəvinin şeir dili canlıdır. Danışır, dil açır bu dil. Bu, ruhun dilidir. İlahi hökmlər bu dillə öz ifadəsini tapır:

Nəyinə lazımdır gül rəngli paltar,
Bil, mürdəşir onu bir gün aparar.

Bu fikirlərin izahını vermək üçün Gəncənin adət-ənənələrini dərinləndirmək gərəkdir. "Bil, mürdəşir onu bir gün aparar", – ifadəsi Gəncədə bu gün də yaşamaqda olan qədim bir adətlə bağlıdır. Həmin adətə görə ölənlər şəxsinin təzə paltarları bir xonçaya qoyulub ölüyuyana-mürdəşirə verilir. Beytin mənası budur ki, dünya fanidir. Fani dünyanın var-dövləti, şan-şöhrəti üçün bu qədər çalışmaq mənasızdır.

Tanrı insanı xəlvə edəndə ona seçmək, ayırmaq, qiymətləndirmək qüdrəti bəxş etdi. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə qeyri varlıqlardan üstün sayılan insan ilahi bağlılığını itirdikdə həmin qüdrəti də itirərək ən aşağı səviyyəyə - heyvan səviyyəsinə enir. Bütün bələlərin kökündə dayanan cahillik və nadanlıq xalq hikmətində qınaq yerinə çevrilir: "Eşşək nə qanır zəfəran nədir?", "İki eşşəyin arpasını bölə bilmir", "O nə qanır bağayarpağı nədi, quzuqulağı nədi?"

Nizami Gəncəvidə həmin mənə bir qədər fərqli şəkilə açılır:

Pambıqla kətanı ayırd etməyən,
Asimana çaşıb sisiman deyən
(Yusifli 2021, 34).

Zaman çərçivəsini qıra bilməyən insan zamanın hökmünə tabe olub, onun dediklərinə əməl etməyə məcburdur. El arasında buna: “Adam ayağını yorğanına görə uzadar”, – deyərlər. Buradakı yorğan sözü məcazi mənada dövrəndir. Dövrün tələbini nəzərə almayanlar gec-tezi peşman olur:

Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə.

“Ayağını yorğanına görə uzatmaq” eyni zamanda vaxtı, zamanı nəzərə almaq anlamında da işlənir. “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz”, – deyən atalarımız bilirdi ki, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar”, “Vədəsiz yarpaq düşməz”. Böyük şair xalqdan gələn ifadələri ustalılıqla cilalayaraq hikmətə çevirir. El arasında bu gün də yaşamaqda olan bir atalar sözünü yada salaq: Xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz. Nizami Gəncəvi həmin atalar sözünü başqa biçimdə təqdim edir:

Dillə yaralar vurarsa bir kəs,
Məlhəmlə ona əlac edilməz
(Hasanov 2016, 9140).

Hər bir dil materialı tarixin kodları, açarlarıdır. Bu kodların köməyi ilə gizlilər açılır, qaranlıq qatlar işıqlanır. Nizami Gəncəvi əsərlərində deyimlər, xalq ifadələri

bəzən olduğu kimi, bəzən də bir qədər fərqli şəkildə işlənir. Bu gün də canlı danışıq dilində yaşayan “Gözəlağa çox gözəldi, vurdu çiçək çıxartdı”, – kimi ifadəyə Nizami Gəncəvi dilində də rast gəlirik:

Üzdən çox gözəldi bizim Əhmədək,
Üstəlik də vurub çıxartdı çiçək.

Çox güman ki, Nizami Gəncəvinin işlətdiyi “Əhmədək” adı sonralar “Gözəlağa” ilə əvəzlənib (Əliyev 2017, 7-8).

Bu beytdə məcazi mənə lağ olsa da həqiqi mənə xalq arasında geniş yayılmış olan çiçək xəstəliyinə işarədir. Məlum olduğu kimi bu xəstəlik vaxtilə insanın üzünü çopurlaşdırdığına görə hamı ondan ehtiyat edərmiş. Nizami qələminin qüdrəti adı sözlərə bədii don geydirərək onu dəyişdirir.

Kainat sirləri qarşısında aciz olan insan gördüklərini özünün süur səviyyəsinə uyğun mənalandırır. Bütün bu yozumlar sözlərlə ifadə olunaraq dildən-dilə ötürülür və yaşayır. Səma cisimləri haqqında yaranan saysız-hesabsız folklor materialları dediklərimizi təsdiqləyir. Bunlardan biri də Günəş haqqında təsəvvürlərdir.

Qədim insanlar səmavi qüvvələrə və səma cisimlərinə daha yaxın idi. Onlar, Günəşlə, Ayla, ulduzlarla ruhani əlaqələr yaratmağa can atırdılar. Məsələn, Günəşin şüalarının suda əksini görəndə insana elə gəlirdi ki, Günəşi aftafaya doldura bilər. Həmin ilkin təsəvvürlər daha sonralar həqiqi mənəsinə itirdikdə məcazi mənə yarandı. Bugünkü danışıq dilində işlənməyən “Günəşi aftafaya dol-

durur”, – kimi xalq ifadəsi Nizami Gəncəvi sənətində yaşayır:

Gəldikmi dərd çəkək xarabaya biz,
Günəşi hey çəkək aftafaya biz
(Юсифли 2016, 77-79).

Milli mənəviyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan islami dəyərlərimizdə elmə, təhsilə, insan kamilliyinə xüsusi önəm verilir. Bunu daim öz əsərlərində vurğulayan dahi Nizami Gəncəvi zahirən olduqca adi və sadə görünən hər kəlməni öz qələmində hikmətə çevrir:

Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdansa cövhər çıxarar.

Milli mənəviyyatımızın ayrılmaz hissəsi olan xalq hikməti elə bir elmdir ki, təbii şəkildə nəslədən-nəslə, dildən-dilə keçərək ölümsüzlük qazanır. Nizami Gəncəvi də xalq hikmətindən bəhrələnərək özünəməxsus söz inciləri yaradır. Həyatın elə bir məqamı yoxdur ki, xalqın milli mənəviyyatında öz əksini tapmasın. Xalq hikmətində öyrənməyə münasibət belədir: “Bilməmək eyib deyil, öyrənməmək eyibdir”, “Axtaran tapar”, “Nə qədər çox bilsən, yenə bir az biləndən soruş” (Əliyev 2017, 6-9).

Nizami Gəncəvi fəlsəfəsi başdan-başa xalq hikmətidir, onun milli mənəviyyatının ifadəçisidir. Mirvarilər eyni sapa düzüldüyü kimi xalqdan gələn hikmət və nəsihətlər bir-birini tamamlayaraq özünəməxsus ardıcılıq və məntiqlə sıralanır:

İstəyirsən evin salamat qala,
Yad adamı evə buraxma əsla.
Ən yaxşı dostuna sirr verən zaman,
Zənn elə, dayanıb qarşında düşmən.

Deyilməyən sözü demə əğyara,
Bir tək əğyar deyil, hətta dostlara.
Bilməsin sirrini evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var (Yusifli 2021, 85).

Yuxarıdakı parçanı atalar sözləri ilə belə ifadə etmək mümkündür: "Sirri demə dostuna, dostunun da dostu var", "Yüz ölç, bir biç", "Sözü ağzından bişirməmiş çıxartma", "Yerin də qulağı var", "Yarmadan aş olmaz, yaddan qardaş" və s. (Əliyev 2017, 7-10).

Nizami Gəncəvi sənətində hər şey xalqda olduğu kimi sadə və aydındır. Burada soykök, alın yazısı kimi məsəllərə dərinlən nəzər salınır və xalq hikməti ilə üst-üstə düşən məntiqi hökmlər çıxarılır:

Yazılmış alına hər şey əzəldən,
Cəhd eyləsən belə nə gələr əldən?

Xalq fəlsəfəsinin bədii ifadəsi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı dünya həyatı ilə bağlı bir çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirir. Bunlardan biri də insan taleyi, onun yaşam tərzini haqda söylənilən fikirlərdir:

Bədxislət doğulub hər kim anadan,
Ölər o xislətlə, gedər dünyadan.

Eyni fikri xalq fəlsəfəsi də təsdiqləyir: "Qozbeli qəbir düzəldər", "Südnən girən sümükən çıxar", "Əslində

olan dırnağında bildirər”, “Əslə hu ...”, “Quyuya su tökməklə sulu olmaz” və s.

Başdan-başa əzablarla, məşəqqətlərlə dolu dünya ruhun sıxıldığı dar məkandır. Bu məkən müvəqqəti, fani məkandır. Xoşbəxtlik arzusu ilə bütün ağrı-acılara dözən insan bu sınaqlardan çıxmaqla sonda ruhunu xilas edir:

Bir can dərmanına çatmaqçün əlbət,
İçilir min kərə zəhərli şərbət
(Sirlər xəzinəsi 2011, 59, 76).

Zamanın tufanları insanı çalxaladıqca çalxalayır. Nehrədəki yağ ayrandan ayrıldığı kimi, yaxşıqla pislik də bir-birindən ayrılır. Bəsirət gözü bağlı olanlar öz əməllərini yenə görmür:

Bəhanəyçün baxar hər kəs yanına,
Heç kəs turş söyləməz öz ayrına
(Qasımlı 2015, 58-59).

Zülmət dünyasında özünü görənlər çox azdır. Xalq hikmətində deyildiyi kimi “Heç kəs öz ayrına turş deməz”, “Öz gözündə tiri seçmir, özgə gözündə qıl axtarır”, “Hərənin qarğası özünə qırğıdır”.

Nizami Gəncəvi ilahi sirlərə bələd idi. Dahi mütəfəkkir qeybin sirlərindən agah idi. Görünən və görünməyən dünyanın gizlinlərini sözə çevirirdi:

İsa kimi girər elə bir deyər,

Görünməz düzölsə, çıraq hər yərə (Альтман 1947, 29).

Dünyəvi düşüncələr və dünyəvi baxışlar Nizami sehrini çətin ki, açsın. Bu sehr pərdə arxasında gizlə-

nib, üzünə niqab salıb. Yalnız ürəkdən inananlar və Nizami Gəncəvini duyanlar bu niqabı qaldıra bilər:

Niqabı götürsən üzündən həməni,
Yüz Yusif səslənər quyu dibindən.

Şərq ədəbiyyatında və folklorunda Yusif gözəllik rəmzidir. Yüz Yusifin quyu dibindən səslənməsi isə ilahi gözəlliyinin kəşfidir, görüntüsüdür.

Dünyanın atışlənəz yolları çoxdur. Bəzən batini canavar olanlar zahirən Yusif kimi gözəl də ola bilərlər. Bəzən zəhəri şəkər kimi təqdim edərlər:

Surət Yusif kimi, batin canavar,

Xuruşla verirlər zəhəri onlar (Əliyev 2017, 7-8).

Azərbaycan folklorunda bu fikir daha sadə ifadə olunur: "Üstü bəzək, altı təzək", "Arım var, arım var, eşək arısı".

İnsan dünyaya həm maddi, yəni cismani, həm də qeyri maddi-ruhani varlıq kimi göz açdı. Ruh vasitəsi ilə hər şeyi duydu. Ən əvvəl yalnız ağlamaq və gülməklə dünyaya, ətraf aləmə münasibətini bildirdi. Vücut böyüdü, öz inkişafının müəyyən mərhələsinə çatanda artıq ruh bədəni tərk etməli oldu:

Yaxşısı budur ki, Məryəmi unut,
İsaya dönsən də qayıtmaz vücut

(Юсифли 2016, 61-63).

"Can cahana bir dəfə gəlir", – deyib ata-babalarımız. Bədəndən çıxan ruh sərbəstlik qazanır və bir daha oraya qayıtmır.

Bərk-bərk yapışdıığımız və sevdiyimiz bu dünyadan heç kəs heç nə aparmayacaq, dünyanın varı dünyada qalacaq:

Harun bu dünyadan nə apardı bax,
Dünyanın nəyi var onda qalacaq.

Şeyx Nizami islami dəyərlərimizə sonsuz ehtiram, bağlılıq ifadə etməklə yanaşı, Şərqi dünyasının qəhrəmanlıq örnəyi olan türk köklü əcdadlarımızın şanlı irsini daim öz əsərlərində mədh etmişdir. Dahi mütəfəkkir qeyd edirdi ki, türk ölkəsini haqq-ədalətlə idarə edir və talançılıq, zalımlıq türkə yaddır. “Şan-şöhrəti dünyaya sığışmayan” türklərdən məhəbbətlə söz açan Nizami Gəncəvi zalımları “hind qulduru” adlandırır:

Şan-şöhrəti dünyaya sığışmazdı türklərin,
Ölkəsi ədalətlə güllü yazdı türklərin.
Zalımlığın bəllidir, işin-gücün talandı,
Sən ki, hindli quldursan, türk olmağın yalandı.

Nizami Gəncəvi qələmində türk gözəllik rəmzidir, türk ağılıq anlamında işlənir:

Tərazlı tək gözəldin, saçın həbəş saçıydı,
Hüsnin türkcə, ərəbcə bir elin xəracıydı.

Türk at belində doğuldu. At belində böyüdü, at belində vuruşdu. “At ıgıdın qardaşıdı”, – söylədi türk. “At işlər, ər öyünər”, – dedi türk. Atını öydü, özünü öymədi (Əliyev 2017, 9):

İstədi atını üstünə salsın,
Türk kimi hücumla üstünü alsın

(Hasanov 2021a, 146-147).

Nizami Gəncəvi bütün hallarda öz soykökünə – türklərə olan məhəbbətini gizlətmir:

Gözlərim türk kimi dar oldu əgər,
İndi hindu kimi üzrə gəlmişlər.

Dahi şairin ustalığı ondadır ki, milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanan hikməti olduğu kimi saxlamaqla yanaşı onu yeni çalarlarla zənginləşdirir:

Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,

Tanrı: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”,- deyib.

Bu gün də dilimizdə işlənməkdə olan: “Allah deyər: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, – kimi atalar sözü mənanı daha da qüvvətli ifadə etməyə imkan verir.

Ölməz şairimiz bəzən iki qoşa misranın hər ikisini atalar sözü üzərində qurur:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,
Yataqda da can alar qisas oxu əzəldən.

Atalar sözünə nəzər salaq: “El gücü, sel gücü”, “Qisas qiyamətə qalmaz”, “Buyuzlu qoçun qisası buyuzlu qoçda qalmaz”, “Nahaq qan yerdə qalmaz” və s. (Əliyev 2017, 10-14; Sirlər xəzinəsi 2011, 55-58, 74-77).

Şeyx Nizamiyə görə, kamil insan son gününü unutmamalıdır. Çünki ruhun həyatı əbədidir. Dünya həyatı isə sınaq meydanıdır. Nizami Gəncəvidə son gün – iki dünya arasındakı keçid tez-tez xatırlanır. Nizaminin fəlsəfi təliminə görə insan son gününü unutmamalı, hər an Axirəti qarşılamağa hazır olmalıdır:

Son gününü unutma, ömrün boyu sal yada,
Möhtəşəmlik ağası yoxsulluqdur dünyada.

Bu gəldi-gedər, bu fani dünya kimsəyə qalmayıb.
Bu dünyadan çox süleymanlar gəlib-keçib. Süleyman
mülkü isə öz yerindədir.

Süleymanın mülkünü sorma hər an haradadır?
Mülkü öz yerindədir, bəs Süleyman hardadır?
(Hasanov 2021b, 250).

Dünya həyatı xeyirlə şərin, yaxşıqla pisliyin mübarizəsi üzərində quruldu. Hökmdarlıqla peyğəmbərliyi özündə birləşdirən ədalətli Süleyman peyğəmbərdən başqa bütün hökmdarlar haqq-ədaləti unutdu. Əsl insanlar haqsızlıqdan qorxub pəri kimi gözəgörünməz oldular. Onları gündüz çıraqa axtarsan belə tapa bilməzsən:

Çoxdan yoxa çıxıbdı ədalətli Süleyman,
Haqsızlıqdan görünməz, pəriyə dönüb insan.

Süleyman peyğəmbərlə bağlı atalar sözlərini yada salmaq: "Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmaz". "Buradan çox Süleymanlar keçib" və s. (Yeddi gözəl 2011, 9-12, 34-37).

Nizami Gəncəvinin hikmət dünyası sonsuz ümmandır. Burada mənaların əksər hissəsi alt layda gizlənilir. Xalq hikmətindən doğan bu mənalar bədii ifadə vasitəsi ilə açılır:

Bu manqaldan alovlandılar,
Üzərlük yandırır qaçdılar kənar,
Ulduzu söndürüb tüstüyə yenə
Atları sürdülər başqa bir səmtə.

Məlumdur ki, şəhər qüvvələrdən, pis gözdən-nəzərdən qorunmaq üçün el arasında üzərlük yandırarlar. Ni-

zami Gəncəvidə isə bu ovsun qüvvətli bir mübaliğə üçün vasitəyə çevrilir: Üzərlük yandırmaqla nəhs ulduzu söndürmək, səma cisimlərinə təsir etmək səviyyəsində təqdim edilir.

Bəşər əzablar içində yaşadı. Məhz bu səbəbdən də beşgünlük dünyadan səadət ummaq özü ağılsızlıqdır. Atalar sözündə deyildiyi kimi: “Dünya beş gündü, beşi də qara.”

Bu dünyadan gözləmə əbəs yerə səadət,
Beşcə gündə nəsbimə heç bəşərə səadət?

Dərd-qəmlə dolu ömür karvanı enişli-yoxuşlu yolla dayanmadan gedir. Tanrının hökmünə boyun əyən qul bəndə buna dözməyə, tab gətirməyə məcburdur. Çünki sevinclə kədər, xeyirlə şər qardaşdır. Atalar dediyi kimi: “Hər gecənin bir gündüzü var”, “Bir yandan bağlayan bir yandan açar” (Əhmədov 2001, 45-50; Юсифли 2016, 99-108).

Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzü var,
Hər yoxuşun enişi, hər tənənin düzü var.

Ömür karvanı iki aləm arasında yolçuluğa davam edir. Cisim canı, can cismi daşımaqdadır. Can bəzən yorulur, daha təqəti qalmır. Bir göz qırpımında ruh bədəni tərk edir. Yarımca nəfəslə ürək dayanır. Bütün qovğalar o andaca bitir. İnsan ömrü sona yetir:

İki dünya yolunda yolçuluğun əbəsdir.
Könülə qovuşmağa yarım nəfəs də bəsdir.

Xalq hikməti həmin fikirləri belə ifadə edir: “İki yana baxan çaş qalar”, “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz”, “Ölüm qaşnan göz arasındadır”.

İstər kiçik hekayətlərdə, istərsə də irihəcmli əsərlərində Nizami Gəncəvi özünəməxsus yolla gedərək xalq hikmətini ilahi kitablardakı səmavi hökmlərlə birləşdirir. Bütün dinlər, bütün xalqların adət-ənənələri, etnoqrafiyası bu parlaq güzgüdə əks olunur. Elə buna görədir ki, hamı Nizami Gəncəvini özünün şairi hesab edir (The dawn of art 1974, 12-14; Юсифли2016, 39-45, 60-63).

Payızın təsvirində dahi şairimiz saralmış yarpaqları cuhut gözəlləri, suların parıltısını isə Musa peyğəbərin əlləri ilə müqayisə edərək qüvvətli bir təşbih yaradır:

Bağ sarı paltar geydi cuhut gözəlləritək,
Sular şölə saçdı Musanın əlləritək.

İnsan ağılının dərk edə bilmədiyi elə hadisələr var ki, xalq ona “vurulmaq” – deyir. Vurulmaq iki mənada: birisi kiməsə vurulmaq, o biri vurğun vurması. Adətən vurğun vurması qarğış kimi işlədilir: “Səni görüm vurğun vursun!”

Nizami Gəncəvi vurğun vurmağı bir neçə mənada işlədir:

Ağıl vurğun vurmuştək vuruldu öz yarına,
Dəmir zəncir vuruldu gümüş ayaqlarına.

Ağlın yarı Yaradandır. Yaradana vurulan ağıl Tanrının qul bəndəsi olduğunu dərk edərək Onun əmrlərini yerinə yetirir.

Nizami Gəncəvinin əsərləri sanki bu gün yazılıb. Ruhumuzun sözə çevrildiyi Nizami dünyası nə qədər əzizdir. İndi də Gəncəbasarda işlənən xalq ifadələri dahi şairin qələmində ölməzlik qazanıb. Belə ifadələr Nizami Gəncəvidə hikmətə çevrilir:

Neştərinlə yarala balının pərisini,
Nuruna kor baxanın aşıla dərisini.

Dərinin aşılınması Gəncənin təsərrüfat həyatından soraq verir. Göründüyü kimi vaxtilə Gəncədə yayılmış dabbaqlıq sənətinin izləri həm folklorda, həm də Nizami Gəncəvi əsərində yaşamaqdadır (Ganja: city of Nizami 2019, 58-62; Xosrov və Şirin 2011, 29-36).

Yad dildə – fars dilində yazmaq belə Nizami Gəncəvi ruhunu dəyişdirə bilmədi. Hər kəlməsindən türk ruhu süzülən Nizami Gəncəvi ürəkləri oxuyur, əsərini “muştuluq naməsi” adlandırır:

Muştuluq naməsidir əsərim ürəklərə,
Baxışlardan zillənib nəzərim ürəklərə
(Yusifli 2021, 72-74).

Türklər xoş xəbər gətirənə muştuluq verərlər. Nizami Gəncəvi əsərləri də muştuluq naməsidir. Nəzəri ürəklərə zillənən şair qəlblərdən keçəni oxuyur.

Nizami Gəncəvi söz tanrısıdır. Sözü tanrısı sözün dənini halallıqla əkdi. Halallıqla becərdi. Şeytan bu zəmiyə yaxın gələ bilmədi:

Şeytan ilə şərikli əkməsən əyər dəni,
Dən dolu sünbüllərin torpağa əyər dəni.

Atalar sözündə bu fikir belə ifadə olunur: “Bəynən bostan əkənin tağı çiynində bitər”.

Nizami Gəncəvi ilahi sirlərin açılacağı zamanı və məkanı bilirdi:

Vaxtsız yola çıxsan pularlar, inan,
Başını kəsərlər vaxtsız banlasan.

Türk milli təfəkküründə vaxt anlamı müqəddəsdir. Vaxta and içilir: “Bu sabah haqqı”, “Bu axşam haqqı!”, “Bu gecə haqqı!”, “Bu günün dönəri haqqı” və s.

Vaxt anlamına çox böyük dəyər verən Nizami Gəncəvi yaratdığı mənəvi xəzinənin haçan açılacağını bilirdi:

Dünyada hər şeyin öz zamanı var,
Vaxtında tapılar xəznəyə açar.

Bu beytdə atalar sözündən istifadə olunmuşdur. “Hər şey vaxta baxar, vaxt heç nəyə baxmaz” (Leyli və Məcnun 2011, 31-36; Юсифли 2016, 101-107).

Dahi şairin qələmində ən adi sözlər, deyimlər, xalq ifadələri bədii materiala çevrilərək ilahi dəyər qazanır. Bəzən bir beytə bir neçə atalar sözündə verilən mənəvi sığışır.

Xalq ən adi həyati deyimləri hikmətə çevirir. Əldəki beş barmaq insanların müxtəlifliyinə işarədir. Nizami Gəncəvidə isə on barmaqdan söhbət açılır:

Zənn etmə hər qılınc dəysə yaralar,
Əldəki on barmaq deyil barabar.

Nizami Gəncəvi “Zənn etmə hər qılınc dəysə yaralar”, – fikri aşığı yaradıcılığında bir qədər fərqli şəkildə ifadə olunur:

Göyə baş çəksə tayalar,
Fələk onu tez payalar.
Hər qılinc çapmaz qayalar,
Hər kimsənə Fərhad olmaz.

Dilimizdə bu gün də tez-tez işlənən “Dəmiri isti-isti döyürlər”, – kimi atalar sözü Nizami Gəncəvi qələmində bədii fikrin daha dəqiq, daha obrazlı təqdiminə xidmət edir:

Dəmir ürəklisə xəbər yetir də,

Ki soyuq dəmiri döyməyim bir də (Qasımlı 2015, 48).

Göründüyü kimi dəmir artıq metal kimi yox, ürək sözününü əvvəlində epitet kimi işlənir. El arasındakı “daş ürəkli” deyimi “dəmir ürəkli” ilə əvəzlənmişdir. Bu poetik tapıntı yenə də öz kökü etibarını ilə xalq yaradıcılığına söykənir (Əliyev 2017, 10).

Eynilə bu deyilənləri bir çox misallar haqqında söyləmək mümkündür:

İnanıram bir ona dəyanəti var onun,
Əmanətə kim dəyər xəyanəti var onun
(Юсифли 2016, 45).

“Əmanətə xəyanət yoxdur,” – atalar sözü eynilə olmasa da bir qədər başqa formada işlənərək misranın məna tutumunu genişləndirmişdir (Əliyev 2017, 6).

Nizami Gəncəvi dili canlıdır. Onun ruhu hər kəlməmizdə yaşayır. Heç şübhə yoxdur ki, Nizami Gəncəvi də Xızır İlyas kimi Dirilik suyu içib. Yoxsa bədii dil bu qədər canlı, bu qədər doğma ola bilməzdi. Nizami Gəncəvi möhtəşəm Türk-İslam dünyasının ölməz ruhunu sözə çevirdi:

Yalnız işıq şöləsi oynar zülmət qoynunda,
Diriliyin çeşməsi qaynar zülmət qoynunda
(Hasanov 2021b, 250).

Bu misralar Azərbaycan folklorundakı “İskəndərin Xızır İlyasla Dirilik suyu axtarması” əfsanəsinə işarədir. “Sirlər xəzinəsi”ndə dönə-dönə bu əfsanəyə işarələr verən Nizami ölməz “İskəndərnamə”sini məhz həmin hadisə üzərində qurmuşdur.

Dirilik Çeşməsi nə üçün zülmətdə qaynayır? İskəndər nə üçün bu çeşmədən içib əbədi həyat qazana bilmir? O iki çeşmənin – parıldayan və adi suyun mənası nədir? Nə üçün İskəndər parıldayan sudan, Xızır adi sudan içir. Nədir bu iki su?.. Zahirən gözəl, parıltılı su dünya həyatı, zahirən adi görünən su isə Dirilik suyudur. İskəndər fətehdür, şahdır. O, dünyanı çox sevir. Dünya sevgisi onu parıldayan suya sarı çəkir.

Xızır isə peyğəmbərdir. Allahın əmri ilə qeybi bilir. Dünya sevgisi Xızıra yaddır. Zülməti yarmaq üçün nurlu olmaq gərəkdir:

Yalnız işıq şöləsi oynar zülmət qoynunda,
Diriliyin çeşməsi qaynar zülmət qoynunda
(Юсифли 2016, 98).

Nizami Gəncəvi sənəti Azərbaycan türklərinin ruhunun, ürək döyüntüsünün, qəlb çırpıntısının bədii ifadəsidir. Zəngin söz ehtiyatımız Nizami Gəncəvi xəzinəsində qorunub-saxlanmaqdadır:

Bu çoxdan bilinmiş məşhur sınaqdır,
Qəlb döyünsə, ziyan toxunacaqdır,

Gözüm xəbər verir, bax səyriyərk,
Görəsən başıma nələr gələcək?

Ruh baş verəcək hadisələri əvvəldən duyur, əvvəlcədən işarələr verir. Qəlb şiddətlə döyünür. İnsan təşvişə düşür: “Allah xeyrə calasın”, – deyib dualar edir. Göz səyriyir, göz qapaqları ixtiyarsız əsir.

Nizami Gəncəvi dünyası bizlərə o qədər doğma, o qədər yaxındır ki, üstündən yüzilliklər adlasa belə onun ruhunu dəyişdirməyə heç nəyin gücü çatmayıb. Bu, Ulu Tanrının lütfüdür. Bu ilahi möcüzələrdən biridir.

İnsan ölüm qarşısında acizdir. Çünki əbədi deyil, öləri varlıqdır. “Ölümdən başqa hər şeyə çarə var”, – deyiblər.

Əslində ölüm keçiddir. Maddi və mənəvi dünyanın bir-birindən ayrıldığı dar qapıdır. İnsan ha baş sındırsa belə ölümdən yaxa qurtara bilməz: “Bir gün gələn bir gün gedəcək.” Olacağa çarə yoxdur. Hamı ölüm adlı qapıdan keçməlidir:

Nə çarə ki, insan aciz qalacaq,
Ölümə bir əlac tapmayırsan
(Qasımlı 2015, 52-57; Юсифли 2016, 82-86).

Beləliklə, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərlərində xalqımızın yüzilliklərə istinad edən milli mənəviyyatı, dəyərləri bədii ifadə vasitələri ilə insan kamilliyinin, ümumbəşəri dəyərlərin təminatçısı kimi səciyyələndilir.

QAYNAQLAR

1. Альтман М.М. (1947). «К истории Гянджи раннего средневековья: Письменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв.» // Известия АН Азерб. ССР. Баку, № 1, (с. 28-38).
2. Гасанов Э.А. (2020). «Архитектурное наследие Гянджи как пример мультикультурализма» // *Elm və həyat jurnalı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti. Bakı, № 4 (470). (s. 60-63).*
3. Cavad Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı: Elm və təhsil, 2011, (704 s.).
4. Əhmədov F.M. (2007). Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm nəşriyyatı. (246 s.).
5. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001, (254 s.).
6. Əliyev K.İ. (2017). “Atalar sözləri və aforizmlər”. Folklor və yazılı ədəbiyyat, II cild. Bakı: Nurlan. (s. 3-14).
7. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). (2019). Dubai: IRS Publishing House. (208 s.).
8. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. (2011). Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines (p. 377).
9. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. (2014). “Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert)” // European Applied Sciences, vol. 2.(p. 3-5).
10. Xosrov və Şirin. N.Gəncəvi: Xəmsə. (2011). Gəncə, (232 s.).
11. Hasanov E.L. (2016). “About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of

- manuscript sources as the multiculturalism samples" // International Journal of Environmental and Science Education, vol. 11(16).(p. 9136-9143).
12. Hasanov E.L. (2017). "About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage" // Information (Japan), vol. 20(4). (p. 2289- 2296).
 13. Hasanov E.L. (2021a). "Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzi-kar graveyard" // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA). Issue 1, vol. 93, part 2, (p. 144-150). Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
 14. Hasanov E.L. (2021b). "Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period" // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Issue 02, vol. 94, (p. 248-254). Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
 15. Khamsa of Nizami (1543). "The Treasury of Mysteries". Tabriz, 1539-1543. London, British Library.(Or. 2265).
 16. Leyli və Məcnun. N.Gəncəvi: Xəmsə. (2011). Gəncə, (164 s.).
 17. Мель Н. (1941). «Об архитектуре города Гянджи XII в.» // Изв. АзФАН СССР, №5,(с.21-25).
 18. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. (2019). Общая редакция и составление О.Н.Астафьевой, О.В.Шлыковой. Москва: «Согласие», (293 с.).
 19. Нариманов И.Г.(1958). Археологические памятники Гянджачайского района (с древнейших времен до начала железного века). Баку: Азернешр, (144 с.).
 20. Nəmət M.S. (1992). Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, (104 p.).

21. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1100.
22. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab (2012). (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: "Elm və təhsil", (464 s.).
23. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. (2015). "Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları"// AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Nizamişünaslıq jurnalı, № 5. Gəncə, (s. 44-67).
24. Sirlər xəzinəsi. N.Gəncəvi: Xəmsə. (2011). Gəncə, (124 s.).
25. Smith W., Hasanov E.L. (2013). "Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja" // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Issue 11, vol., 7, (p. 61-66). doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
26. The dawn of Art. (1974). Leningrad: Aurora Art Publishers, (196 p.).
27. Yeddi gözəl. N.Gəncəvi: Xəmsə. (2011). Gəncə, (194 s.).
28. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. (2021). Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, (182 s.).
29. Юсифли Х.Г. (2016). Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа:Элм, (334 с.).

Günel MUSAYEVA

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz

**“MANAS” EPOSU İLƏ DİGƏR TÜRK
DASTANLARINDA PARALELLƏR, OXŞAR
MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR**

**ПАРАЛЛЕЛИ, ДРУГИЕ ДУХОВНО-
НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ДРУГИХ
ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ С ЭПОСОМ "МАНАС"**

Резюме

Эпосы служат мировоззренческим наследием, отражающим национальные и духовные ценности тюркских народов, имеющих богатую многовековую историю. Близость образа мышления тюркских народов отражена на примерах фольклора, особенно в эпосах. В исследовании проводятся параллели и нравственные ценности из манаса и тюркских эпосов.

Ключевые слова: Манас, сага, героизм, справедливость, фольклор.

**PARALLELS, OTHER SPIRITUAL AND MORAL
VALUES IN OTHER TURKISH EPOS WITH THE
EPOS "MANAS"**

Summary

Epics serve as an ideological heritage, reflecting the national and spiritual values of the Turkic peoples, which have a rich history of many centuries. The closeness of the way of thinking of the Turkic peoples is reflected in the examples of folklore, especially in the epics. The study draws parallels and moral values from Manas and Turkish epics.

Key words: Manas, saga, heroism, justice, folklore

Giriş

İstər dünya mədəniyyətində, istər Türk xalqları folklorunda dastanlar xüsusi yer tutur. Dastanların araşdırılması, nəşri milli folklorumuzun öyrənilməsində əvəzsiz rol oynayır. Hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq xalq arasında, "Aşiq Qərib", "Əsli və Kərəm", "Tahir və Zöhrə", "Koroğlu" kimi dastanların şöhrəti ədəbiyyatşünasların, folklorşünasların, ziyalıların diqqətini cəlb etmiş, çox keçmədən onların toplanması, araşdırılması sahəsində müəyyən təşəbbüslər göstərilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi böyük abidənin X-XI əsrlərdə yazıya köçürülməsi, bir tərəfdən oğuz qəbilələrinin həyat və məişəti barədə zəngin məlumat vermişsə, digər tərəfdən o, ədəbiyyat tariximizə ilk yazılı abidə kimi daxil ol-

muşlar. Dastanlarda xalqımızın çoxəsrlik tarixi, düşmənləri, həyat-məişəti, dünyagörüşü, qəhrəmanlığı və məhəbbəti xalq ədəbiyyatının digər janrlarına nisbətən daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçılar dastanları qəhrəmanlıq dastanları, məhəbbət dastanları və məişət dastanları kimi təsnif edirlər. Qəhrəmanlıq dastanlarında epos qəhrəmanının mənfur düşməne qarşı, istismara qarşı apardığı mübarizə, məhəbbət dastanlarında iki gəncin bir-birinə olan sevgisi, bir-birinə qovuşmaq üçün apardıqları mübarizəsi tərənnüm olunur. Qədim və zəngin şifahi və yazılı ədəbi irsə malik türk xalqları bəşər mədəniyyətinə ölməz dastanlar, eposlar bəxş etmişlər. Bu iri həcmli folklor örnəklərində milli adət-ənənələr, xalqın həyat tərzini, yaşayışı, sevgisi ilə bağlı cəhətlər üstünlük təşkil edir. Tarix boyu yaradıb-yaşadan, çalıb-çağırın ozan-aşıqların böyük bir yaradıcılıq irsi vardır. Türk xalqlarının istər qədim istər sonrakı çağlarda yaradıb-yəşətdikləri bütöv bu düşüncə incilər sözsüz mənəvi aləmin zənginləşdiriməsi, mənəvi-əxlaqi dəyərləri qoruyub saxlamağa xidmət etmişdir. Hələ islamdan qabaqkı dövrlərdə türdilli xalqlar, "Əfrasiyab", "Şu", "Hun", "Göytürk", "Oğuz Kağan" kimi dastanlar yaratmışlar. Bu qədim türk dastanlarında qəhrəmanların müharibələrdə göstərdiyi şücaəti vəsf olunmuşdur.

Əfrasiyabın adı Alp ər Tonqadır. Alp ər Tonqa e.ə. VII əsrdə yaşamış Sak hökmdarıdır. O döyüşlərdə qəhrəmancasına savaşımış, düşməni dəfələrlə məğlubiyyətə uğratmışdır. Xaqan haqqında çoxlu şeirlər, rəvayətlər ya-

radılmışdır. Bunlardan bir qismini, onun ölümünə həsr olunan mərsiyəni Mahmud Kaşğari "Divani-lügəttitürk", Yusif Balasaqunlu "Qutadqu-bilik" əsərində yazıb saxlamışlar" (Əfəndiyev 1992, 310).

Dastanlarda türk xalqlarının etimologiyasını, adət-ənənəsini, sevinc və kədərini, həyat və düşüncə tərzini, genealoji bağlılıqlarını görmək olur.

"Manas" eposu və türk xalqları dastanları

Qırğız xalqının folklorunun şah əsəri qəhrəmanlıq dastanı "Manas" eposunun istər Türk xalqları, istər dünyə mədəniyyətindəki dəyəri olduqca əhəmiyyətlidir. Eposda qırğızların tarixi, ədəbiyyatı, inancları mükəmməl formada təsvir olunmuşdur. Məhz buna görə də dastanı "Qırğız ensiklopediyası" adlandırmaq olar. "Manas" dastanı hər qırğız ailəsi üçün müqəddəsdir. Ən qədim dastanlardan biri kimi "Manas" qırğız xalqının müstəqillik, ədalət, xoşbəxt gələcək, torpaqları uğrunda çoxəsrlik mübarizənin bədii təsviridir. "Manas" dastanında saysız Türk xalqları folkloru ilə eyniləşmə, paralel mənəvi-əxlaqi dəyərlər mövcuddur. Eyni zamanda dastan qəhrəmanlıq, dürüstlük, vətənpərvərlik, qorxmazlıq, məğrurluq, müdriklik və ədalət kimi xüsusiyyətlərin tərənnümü və Türk xalqının mübariz qəhrəmanının ümumiləşdirilmiş təsviridir.

"Manas" dastanı 3 bölümdən (Manas, Semetey, Seytek) ibarətdir. Dastan pəhləvan Manasın, onun oğlunun, nəvəsinin şücaətlərindən danışır. Dastanda pəhləvan Ma-

nas qırğızların bir-birindən aralanmış tayfalarını bir millət altında birləşdirir.

Eposun yaranma tarixi dəqiq bilinmir. Amma bəzi mülahizələrə görə, dastanın tarixi 840-cı ildən əvvəllərə gedib çıxır. Bəzi alimlər dastanın əsasında real qəhrəmanların dayandığını söyləyirlər. XV-XVIII əsrlərdə formalaşma dövrü yaşayan dastan XIX-XX əsrlərin iki qırğız nağılçısının-Saqımbay Orozbekovun (1867-1930) və Sayakbay Karalayevin (1894-1971) dilindən qələmə alınıb. "Manas" ən uzun dastan kimi Ginnestin Rekordlar Kitabına da düşüb. Trilogiya 500 min sətirdən ibarətdir.

"Manas" dünya xalqlarının məşhur eposlarından "İliada" və "Odisseyə"dan 20 dəfə, "Mahabharata"dan üç dəfə böyükdür. Qırğızların tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı dəyərli araşdırmalar aparan S.M.Abramzon "Manas" eposunu bu xalqın bütün poetik zənginliklərinin sintezi və zirvəsi hesab etmişdir. Ç.Aytmatov isə "Manas"ı qırğız xalqının sinonimi adlandırmışdır (Cəmil 2021,10).

Dastanın ilk tədqiqatçısı, onun mətnindən hissələri ırçı dilindən yazıb çap etdirən XIX əsr qazax ensiklopedisti Ç.Vəlixanov "Manas"ı səhra "İlada"sı adlandırmışdır (Xəlilov 1994, 133)

İlk müsəlman türk dastanı olan "Manas"da qəhrəmanlıq və igidlik motivi elin, xalqın azadlığı, sürgün olmuş qəbilələrinin öz obalarına qayıtması və ya Orta Asiyaya məskunlaşması, yerli feodal zorakılığının aradan götürülməsi, ədalətin bərqərar olunması, uğrunda gedən

mübarizədən doğur. Eposun qəhrəmanı Manas qəhrəman, igid, qorxmaz qırğız xalqının o cümlədən türk xalqlarının ümumiləşdirilmiş qəhrəman obrazıdır. Manasda türk xalqlarına məxsus ərənlik, cəsarət, ağıl, döyüş məharəti və yüksək mənəvi əxlaqi keyfiyyətlər cəmləşdirilmişdir.

Qırğız türkləri arasında geniş bir qəhrəmanlıq dastanı olan Manas qırğızlarla kalmıqlar arasındakı münaqişədən bəhs edilir. Noqay boyundan çıxan Manas, yalnız öz yerini, öz boyunun müstəqilliyini Kalmıq əsarətindən qorumaqla qalmır, parçalanmış bütün Qırğız xalqının birləşdirib xalqın azadlığı üçün mübarizə aparan bahadır olur.

Tarixi araşdırmalardan məlum olur ki, Manas 840-cı ildə Qırğız xalqının başçısı Aja xanın prototipidir. Manas igidliyi, şücaəti, yenilməzliyi xalqın dilində əfsanəvi qəhrəman obrazına çevrilsə də, tarix sübut edir ki, o əfsanə qəhrəmanı olmamışdır.

Manas təkcə Qırğız xalqının deyil, Türk dünyasının qəhrəmanlıq, alp-ərənlik salnaməsidir. Bu xalqların düşüncə tərzindəki yaxınlıqdan irəli gəlir. Manas və türk xalqları dastanlarındakı paralel mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizin oxşar cəhətlərinə işıq salmaqla mədəni, tarixi, soyköklərimizin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Eposda türk soy və boylarının demək olar ki, əksəriyyətinin adı keçir. Bu da təkcə dastanşünaslığımız üçün deyil, ümumtürk tarixşünaslığımız üçün də dəyərli faktlar verir. Qırğızların qırçaq, qismən də oğuz kökənli ol-

ması da epik təfəkkürdə öz isbatını tapır və eposun ümumtürk müstəvisində araşdırılmasına zəmin yaradır (Cəmil 2021, 10-11).

Türk xalqlarının yaratmış olduqları dastanlar türk mədəniyyətinin, ayrı-ayrılıqda həmin xalqların milli kimliklərinin təsdiqi, ictimai-siyasi baxışların, milli dövlətçilik ideyalarının və epos təfəkkürünün göstəricisi olmaqla yanaşı həmçinin xalqların tarixi, ədəbiyyatın adət-ənənələrini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli dir.

Türk xalqlarının və o cümlədən türk dünyasının, ümumiyyətlə, folkloru, ədəbiyyatı, maddi-mənəvi ortaq dəyərləri hər biri türk xalqı üçün doğmadır. Azərbaycan coğrafiyasında formalaşan Dədə Qorqud oğuznamələri bütün türk xalqları üçün dəyərli şifahi xalq ədəbiyyatı incilərindəndir. Bu gün özbək, türkmən, qırğız, qazax Azərbaycan türklərinin ortaq dəyərlərdən bəhs edərkən ortaq mifologiya, folklor, yazılı ədəbiyyat nümunələri sözdə, dində reallaşan mədəniyyət sisteminin bütövlüyü nəzərdə tutulur.

Dədə-Qorqud oğuznamələri türk xalqının həyatını, mübarizəsini, mənəvi obrazlar, bədii lövhələrlə əks etdirən ədəbi tarixi qanaqlardır.

Professor Məhərrəm Erkin “Dədə Qorqud”u Türkiyə türkcəsilə nəşr etdirdiyi kitabın müqəddiməsində türk ədəbiyyat tarixinin ən böyük alimi Fuad Köprülünün dilindən belə yazmışdır: “Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud”u o biri gözünə qoysanız yenə də “Dədə Qorqud” ağır basar” (<https://az.turkto->

yu.com/tuerk-edebiyatinin-muedrik-ozani-dede-qorqud).

Həqiqətən “Dədə Qorqud” türk dilli, xüsusən oğuzların ən böyük ədəbi abidələri olub və ən gözəl türkdilli əsərlərin başında gəlir (Heyət 1990, 48).

“Manas” dastanı və türk dastanları, xüsusilə də “Dədə Qorqud” dastanı arasında bir bağlılıq, paralellər, türk təfəkkür və təxəyyülünün oxşar və ortaq cəhətləri vardır. Bildiyimiz kimi, “Dədə Qorqud” VII əsrin “Manas” isə X əsrin islamdan sora yaranan ilk dastandır. Hər iki dastanın yaradıcısı türk xalqıdır. “Dədə Qorqud” və digər türk dastanlarındakı motivləri “Manas”da da izləmək mümkündür. 850-ci ildə hakimiyyətə gələcək ayrırı qırğız xanlıqlarını birləşdirib xaqanlığa çevirən, yenilməz bir Qırğız dövləti yaradan ər Manas bütün türk dastanlarının qəhrəmanının ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Qəhrəmanlıq dastanlarımızın çoxu “Kitabi-Dədə Qorqud”un içərisindən çıxmışdır. Ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” ənənələri özündən sonra yaranan dastanlarda bir cığır açmış, bunların formalaşmasına və inkişafınma təkan vermişdir.

Azərbaycanda Dədə Qorqud ozanlar ozanıdır, Qazaxıstan və Qırğıstanda isə böyük şamandır.

Hər bir xalqın özünəməxsus mentaliteti milli-mənəvi dəyərləri, etik-əxlaqi düşüncələrinin toplusu onun varlığının təzahürüdür. Xüsusilə dastanlar milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında və tarixin öyrənilməsində xüsusi rola malikdir. Türk xalqları böyük, qədim tarixə ma-

likdir və bu mübariz xalq qarşılaşdığı sınaqlardan öz mənlüyini itirmədən, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq çıxmışdır.

Xalqın dünyabaxışının bədii ifadəsi olan folklor hər bir xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinin inkişafında əməkçi insanların həyatı dərk edə bilməsində realist sənətin yaranmasında böyük rol oynamışdır (Ələkbərov 1978, 7).

Manas dastanı ilə “Alp Ər Tonqa”, “Oğuz Kağan”, “Dədə Qorqud”, “Alpamış” və s. dastanlarda həm tarixi, həm regional, həm də milli oxşarlıq buradakı hadisələrin gedişatında, münasibətlərin qurulmasında, mənəvi-əxlaqi düşüncələrin təsvirində öz əksini tapmışdır. Manas dastanında özünə yer tapmış yeraltı və yerüstü aləm, ölümə qarşı mübarizə, qorxmazlıq, yuxu yozumu, türk düşüncəsində el ağsaqqalı və el qəhrəmanının xalqa münasibəti dərvişlərin görünməsi və s. məsələlərə digər türk dastanlarında da rast gəlmək mümkündür.

“Dədə Qorqud” və “Manas”da Xızır müqəddəsliyi, ona inam xüsusi planda əksini tapır. “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”nda Buğacın anasına dediyi, “Ana ağlamagil, mənə bu yaradan ölümü yoqdur, qorxmagil! Boz atlı Xızır (İlyas) mənə gəldi. Üç kərə yaramı sığadı” sözləri ilə “Manas”da olan “Manası Xızır qorudu, Manas yer kənarında qundaqlandı” və yaxud yenə “Manas”da səslənən “Sol başın Xızır kollasın, Bakay, Xızır yanında olsun, Bakay” – sözləri arasındakı oxşarlığı milli düşüncənin genetik tipi hesab etmək olar (Abdullayev 1987, 36).

“Manas” və digər türk dastanlarında diqqəti cəlb edən paralellərdən biri də atlara verilən adlardır. Əfsanə, rəvayət epos nümunələrində də görürük ki, türk alpərənlərinin ən böyük silahdaşı onun atıdır. At bir çox məqamlarda epos qəhrəmanının qələbəsinin səbəbkarı və xilas-kardır. Koroğlunun Qıratı, Beyrəyin Boz ayğırı, Koblandı xanın atı Burul, Ağbul Ural xanın atı, “Manas”da isə Manasın atı Ağqula türk dastanlarında müşahidə etdiyimiz oxşar bir kult sisteminin varlığına xidmət göstərir. At dastan qəhrəmanlarının vəfali və məhbub yoldaşdır. Orta Asiya obalarında at üstündə yaşayan xalqlar atı qadın və silahları kimi öz namusları bilmişlər.

Dünya folklorunun şah əsəri sayılan “Manas” epusunda övlad həsrəti çəkən Cakıb bəy və onun iki arvadı eyni vaxtda yuxu görür. Kiçik Baybiçənin yuxusuna ağ çalmalı, ağsaqqallı kişi girir. Bu kişi Tanrı elçisidir. Əlindəki qızıl alma qız, ağ alma oğlandır. Baybiçə ağ almanı yeyir. Pəhləvan kimi bir oğlu olur. “Dədə Qorqud” dastanının boylarında və digər türk dastanlarında da qəhrəman və yaxud dastan qadınlarının yuxu görməsinin şahidi oluruq. “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda yuxu görənlərdən biri Qazan xan, digəri isə Qaraca çobandır.

Türk dastanlarında və oğuznamələrdə ağsaqqallı kişilər, camal və kamal yiyəsi dərvişlər xeyir və şər xəbərlərin yuxuda xəbərçisi olmuşdur.

Türk dastanlarındakı sonsuz ata-ananın nəzir-niyazlan oğul, qız tapması sujeti “Manas”ı “Dədə Qor-

qud"un Baybura oğlu Bamsı Beyrək və Baybecan qızı Banuçiçək süjetinə, eləcə də, Dirsə xan oğlu Buğac əhvalatına bağlayır. Sonsuzluq və ya oğulsuzluq soy-kökün sonunu gətirdiyi üçün atalar ilə cəmiyyət arasında müəyyən səddlər yaranır.

Dastanda Cakıbın övlad həsrəti tanınmış şair, tərcüməçi, manaşünas alim Adil Cəmilin "Manas" eposunun S.Orozbəyov, S.Karalayev, B.Sazanov, A.Tınıbəyov, M.Bayciyev variantları əsasında qələmə aldığı eyni adlı dastan-poemada aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir:

Sonsuz öləcəyəm mən...
Axı sonsuz nəyəm mən –
Yalqız qalan bir qoca,
Ömrü talan bir qoca.
Gecə-gündüz bilmədən
Sərvət yığdım mən nədən?..
Yurda qalan izim yox,
Öləndə varisim yox (Cəmil 2021, 15).

Cakıb bu sözləri deyib dərdini dağıtmaq üçün göz yaşları tökdü, atından, dəvəsindən keçib ona bir övlad payı verməsi üçün Allaha yalvardı, Tanrıya gileyləndi.

Bu motivə "Dədə Qorqud" da da rast gəlirik. Baybura bəy öz oğulsuzluğunu belə ərz edir:

Xan Qazan, necə ağlamayayın, necə
bozlamayayın?
Oğulda ortağım yox, qartaşda qədərим yox!
Allah-təala məni qarğayıbdır...
Bəylər, tacım, təxtim üçün ağlamıram.

Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə,
yurdum da kimsə qalmaya»,
– deyə Qazan xana gileylənir.

Hər iki dastanda qeyd edilir ki, xanların övlad sahibi olması üçün xeyirxah əməllər görməli, yoxsullara, məzlumlara yardım etməli, əl tutmalı, ac qarınları doyurmalı, çılpaq əyinləri geydirməlidirlər və belə xeyirxah və nəcib əməllər əvəzində Tanrı onları sevindirəcək, sönmüş ocaqlarını yandıracaqdır.

Türk mifoloji diişüncəsində özünə yer alan mühüm mərasimlərdən biri də adqoymadır. Bu mərasimin strukturunda bir neçə əsaslı şərt durur. Adqoymanın əsas şərti qəhrəmanlıq göstərməkdir. Oğul övladları həddi-buluğa çatdıqda ər meydanında qəhrəmanlıq göstərməli, ad qazanmalıdır. Bunu “Dədə Qorqud” və “Manas” dastanında izləyə bilirik. Manasa bu adın verilməsi, onun qeyri-adi uşaq olması ilə bağlıdır. O hələ beşikdə ikən atasına müsəlmanların yolunu açıb, kafirlərin hamısını qovacağını söyləmişdi. Manas doğularkən əlində, ovucunda qanlı doğulmuşdu. Səkkiz yaşında yenilməz, qorxmaz bir pəhləvan halına gəlir və yurdlarını yağlı düşmən əsarətindən qurtaracağına and içir. Türk dastanlarında qəhrəmanlara ad verilməsi üçün igidlik göstərmək lazım idi. Buğaca buğanı öldürdüynə görə “Buğac”, Bamsı Beyrəyə quldurlara qalib gəldiyinə görə “Beyrək”, Basata Təpəgözü-öldürdüynə görə “Basat” adları qoyulması fikrimizin təsdiqi baxımından maraqlıdır.

Türk dastanlarında daha çox diqqəti cəlb edən və bir çox mətləblərin ideya daşıyıcısı olan qadın obrazlarıdır. Qadınlar ictimaiyyətin bir üzvü kimi qəbul olunur və yüksək qiymətləndirilir. Öz qoçaqlığı, mərdliyi, qəhrəmanlığı ilə kişilərdən heç də geri qalmırlar; vətənpərvərlik, övlada məhəbbət, ərə sədaqət, ata-anaya hörmət bəsləyirlər. Dastanlarda qadının ana obrazı ön planda verilir. Daim ərinə hörmət və ehtiramla yanaşan qadın övladı üçün istər düşmən qarşısında, istər ər qarşısında qorxmaz və yenilməz olur. “Manas” dastanında ovdan oğlunun qayıtmadığını görən ananın övladını ərindən tələb etməsi, “Dədə Qorqud” dastanında atası ilə ova çıxan Buğacın geri dönməməsi zamanı ananın təşvişi, oğlu üçün nigarançılığı və ərinə olan qəzəbi kimi oxşar sujetlər öz əksini tapmışdır.

Dirsə xanın arvadı ərinin ovdan tək qayıtdığını görəndə ağır izzirab və qəzəblə soruşur:

Yalısı qara qazılıq atın bindin.
Köksi gözəl qaba tağa ava çıxdın
İki vardın bir gəlirsən, yavrum qanı?!
(Kitabi-Dədə Qorqud, 20)

Cıyırdı da Cakıbdan eyni təşvişlə soruşur:

Barbardiger quduret
Maqa bir meenettuu bala berqenin
Karasın kğrboy balamın
Kanqırap kayda baramın,

Kak talaada kaluucu

Menin uşu bele talabım? (Frunze 1958, 2)

Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xanım, Dirsə xanın, Dəli Domrulun və Seyrəyin xanımlarını və digər türk eposlarında da bir neçə qadın obrazının adını çəkmək olar. Həmin qadınların yeri və mövqeyi dastanın strukturunda görünür.

Türk folklorundakı Təpəgöz obrazları və onunla bağlı bir-birinə yaxın süjetlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan, qırğız, qazax, türkmən, özbək, altay, qaraqalpaq, başqırd, tatar, balkar, tuva və s. türk xalqların folklorunda Taygöz, Təpəgöz süjetləri çoxdur. Manas" eposunda Təpəgöz obrazının xüsusi yeri vardır. Burada təpəgözlər çoxdur və onların hər birinin insan kimi adı var. Onlardan biri Malqundur və Katayın sərhədlərini qoruyur. Almambet və Sırqakla qarşılaşır. "Dədə Qorqud" dastanındakı Təpəgöz kimi o da dişbatmazdır. Yeganə ət olan yeri gözüdür. "Manas" da da Təkgözün gözünü çıxarırlar. Sonda Almambet onun başını kəsir.

"Manas" dastanı qədim əsatirə, Oğuznamələrə, Orta Asiya və Altay xalqlarının tarixinə əsaslanan, qırğızların tarixi keçmişini əks etdirən milli abidə kimi əvəzsizdir.

"Manas" dastanında da "qırx qız" motivinə, eləcədə "qırx ərən", "qırx igid" barədə süjetə rast gəlirik. Türk dastanlarındakı qəhrəmanların qırx igidi, qırx dəlisi türk mifologiyasının ölməz və dəyişməz motividir... "Manas" dastanında "Dədə Qorqud" nağıllarında adı çəkilən qırx igidlə əlaqədar bəzi hadisələrə də rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, dastanlar milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında və tarixi cəhətdən araşdırılmasında xüsusi bir rola malikdir. Böyük dövlətlər quran xaqanların və onlara yardım edən tanrıların mənşəyinə dair söylənən əfsanələr, ayinlərdə oxunan dua və ilahilər, qəhrəmanların sərgüzəştlərini tərənnüm edən şifahi xalq nümunələri tariximizi öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. “Manas” və digər türk dastanları qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik, cəsurluq, dostluq, birlik dastanı olmaqla yanaşı, həm də namus, qeyrət, ləyaqət, insanpərvərlik kimi əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin olan və gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayan böyük tarixi abidələrdir. Milli-mənəvi dəyərlərin mühüm tərkib hissəsi olan vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, yurd sevgisi bu dastanların əsas ideyasını təşkil edir və böyükdən-küçiyə bütün qəhrəmanların doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqları nümayiş etdirilir.

“Manas”da təbliğ olunan müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər bu gün üçün də aktualdır: şəxsi mənafeyin güdülməməsi, hər şeyin xalq üçün edilməsi, aca çörək, yalına ayaqqabı, pulsuza pul vermək, qan tökməmək, qonşularla dinc yaşamaq, mənəviyyatca təmiz, pak ürəkli olmaq, qadına hörmət və ehtiram bəsləmək, anaya, ataya sonsuz hörmət və ehtiram göstərmək, qadının ailə, ər namusunu ölümdən üstün tutması, cəsarətli, çevik, qorxmaz, güclü olmaq, gözəllikdən zövq almağı bacarmaq, dosta rəğbət, düşmənə nifrət bəsləmək, mərd olmaq, dostla sədaqət göstərmək, şərtə əməl etmək, ağıllı, tədbirli ol-

maq, düşmənin hiyləsinə uymamaq kimi insani keyfiyyətlərin təbliğini digər türk dastanlarında da görürük. Bu bütün türk xalqına məxsus keyfiyyətlər kimi xarakterizə olunur. Dastanın həyatiliyi burasındadır ki, o, şəxsiyyət tərbiyəsində qaranlıq və işıqlı tərəfləri açıq-aydın göstərir: humanizmi və qəddarlığı, xeyirxahlığı və bədxahlığı, sadəliyi və lovğalıq, doğrunu və yalanı, əmin-amanlığı, savaşı, dostluğu, düşmənçiliyi qabarıq şəkildə əks etdirir və insanları ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərə səsləyir. Beləliklə, "Oğuznamələr"dəki, "Dədə Qorqud"dakı, "Koroğlu"dakı, "Manas"dakı, "Maday Qara"dakı, "Alpamış"dakı, "Ural Batır"dakı, həmçinin digər türk dastanlarındakı süjet, əhvalat və mifoloji elementlərin qədimliyi onların Şumer yazılı qaynaqları ilə qarşılıqlı müqayisə əsasında öyrənilməsi zərurətini yaratmışdır. Aparılan paralellər aydın göstərmişdir ki, zəngin türk folklorunun, xüsusilə də türk dastanlarının ilkin qaynaqları məhz Şumer epik təfəkkürünə bağlıdır. Bütün bu ədəbi yaradıcılıq nümunələri, mənəvi mədəniyyət abidələri bir-biri ilə qırılmaz etnogenetik tellərlə elə möhkəm bağlıdır ki, onları ayrı-ayrılıqda öyrənmək, araşdırmaq heç vaxt doğru elmi nəticələr verə bilməz.

Ümumiyyətlə, dastanlar milli-mənəvi irsin öyrənilməsi və gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün, mənəvi-əxlaqi inkişafımız baxımından zəruri bir amil hesab oluna bilər. Nəinki türk dastanlarında, dünya folklor örnəklərinin həyatiliyi burasındadır ki, o, şəxsiyyət tərbiyəsində qaranlıq və işıqlı tərəfləri açıq-aydın göstərir: humanizmi və qəd-

darlığı, xeyirxahlığı və bədxahlığı, sadəliyi və lovğalığı, doğrunu və yalanı, əmin-amanlığı və savaşı, dostluğu və düşmənçiliyi qabarıq şəkildə əks etdirir və insanları ən yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə səsləyir.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, Qırğız xalqının ensiklopediyası adlandırılan biləcəyimiz nəhəng "Manas" eposu və digər əzəmətli türk dastanlarında paralellər və oxşar mənəvi əxlaqi dəyərlər bir məqalə ilə kifayətlənməyəcək qədər geniş və əhatəli mövzudur. Gələcək tədqiqatlarımızda bu mövzu geniş aspektdə araşdırılacaqdır. Tanrı Türkə yar olsun!

QAYNAQLAR

1. Abdullayev Bəhlul. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri, Yazıçı-1987, 569 səh.
2. Cəmil Adil. Manas dastan-poema, Bakı-202, 312 səh.
3. Ələkbərov Səfər. Folklorda əestetik və əxlaqi fikirlər, Gənclik-1978, 75 səh.
4. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan Şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik, , Bakı-1992, 477 səh.
5. Heyət Cavad. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Azərənəşr-1990, 165 səh.
6. Xəlilov Pənah. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1994, 429 səh.
7. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı-1978.
8. Yusupov Keneş, Cəmil Adil. Manas dastanı, Bakı-2009, 145 səh.
9. <https://az.turktoyu.com/tuerk-edebiyatinin-muedrik-ozani-dede-qorqud>

Orxan İSAYEV

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

**YAZILI OĞUZNAMƏLƏRDƏ DƏDƏ QORQUD
ŞƏXSİYYƏTİ**

**ЛИЧНОСТЬ ДАДА КОРГУДА В ПИСЬМЕННЫХ
ОГУЗНАМЕНАХ**

Резюме

Письменные огуз-наменаписанное разными авторами в средние века, содержало довольно интересные и важные сведения о личности Деда Горгуда. Огуз-наме имеют большое значение для изучения Деда Горгуда как реального человека Деде Горгуд, его репутация среди огузов, его пророчества отражены в огузских надписях, составленных на основе более исторических фактов. Такие авторы, как Фазлулла Рашидаддин, Абулгази Бахадур хан, Хасан Махмуд оглу Баяти, Салар Баба Харидари, уделяли достаточно места в своих произведениях Деде Горгуду и его предшественникам. Одна из целей исследования огузнаме – представить Деда Горгуда не только как образ в устной народной литературе, но и как реальную историческую личность. Из средневековых огузских надписей видно, что горгуды существовали не только в период распространения ислама среди огузов, но и задолго до этого. Этот человек, имеющий

статус гам-шамана, всегда считался старейшиной и духовным отцом огузов. Деде Горгуд как один из главных героев эпоса «Китаби-Деда Горгуд» более запомнился благодаря исламу. Не случайно в письменных огузских хрониках подчеркивается, что ДедаГоргуд встречался с пророком Мухаммедом и сыграл ключевую роль в распространении ислама среди огузов.

Ключевые слова

Эпос, Средневековье, Деда Горгуд, Ислам, Огузы

**THE PERSONALITY OF DADA KORGUD
IN WRITTEN OGUZ NAMES**

Summary

Oguz-name written by different authors in the Middle Ages contained quite interesting and important information about the personality of Dede Gorgud. Oguz-names are of great importance for the study of Dede Gorgud as a real person Dede Gorgud, his reputation among the Oguz, his prophecies are reflected in the Oguz inscriptions, compiled on the basis of more historical facts. Such authors as Fazlulla Rashidaddin, Abulgazi Bahadur Khan, Hasan Mahmud oglu Bayati, Salar Baba Haridari devoted enough space in their works to Dede Gorgud and his predecessors. One of the goals of the study of oguzname is to present Dede Gorgud not only as an image in oral folk literature, but

also as a real historical figure. Medieval Oguz inscriptions show that gorguds existed not only during the spread of Islam among the Oguz, but also long before that. This person, who has the status of a gam-shaman, has always been considered the elder and spiritual father of the Oguz. Dede Gorgud as one of the main characters of the epic "Kitabi-Dede Gorgud" is more remembered thanks to Islam. It is no coincidence that written Oguz chronicles emphasize that Dede Gorgud met with the Prophet Muhammad and played a key role in spreading Islam among the Oguz.

Key words

Epic, Middle Ages, Dada Gorgud, Islam, Oghuzs

Giriş

Dədə Qorqud obrazı haqqında hələ ki ən müfəssəl məlumat "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının müqəddiməsində öz əksini tapmışdır. Onun Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın yaşaması, Bayat boyundan olması, hər şeyi bilməsi, qeybdən xəbərlər söyləməsi və s. haqqında "Kitab" da qeyd olunan faktlar bu şəxsiyyətin kimliyi ilə bağlı müəyyən fikir yürütmək imkanı yaradır. Akademik İsa Həbibbəyli "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı epos və ya epopeya" adlı kitabında dastanın "Müqəddimə"sinə Dədə Qorqudun kimlik pasportu adlandırır (Həbibbəyli 2020, s.53). Buna baxmayaraq Dədə Qorqud dastanında yer alan məlumatlar bizə Dədə Qorqudun real şəxsiyyət olub-olmaması ilə bağlı qəti fikir yürütmək imkanı vermir. Dədə Qorqud şəxsiyyəti ilə əlaqədar yara-

nan qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək üçün orta əsrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alınan oğuznamələrdə yer alan məlumatlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oğuznamələr də “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi şifahi xalq yaradıcılığı əsasında formalaşsa da, konkret müəlliflər tərəfindən yazıldığı üçün bu əsərlərdə tarixi faktların üstünlük təşkil etməsi onun elmi yükünü daha da artırmış olur. ““Oğuznamə” konkret bir xalqın yaradıcılıq məhsulu deyildir. O, bir çox xalqlarla, əlbəttə, birinci növbədə türk xalqları ilə bağlı tarixi həqiqətləri əks etdirən mənbədir” (Rəşidəddin 1992, s.6). Bu səbəbdən də məqalədə “Qorqud” obrazını yazılı oğuznamələr əsasında tədqiq edəcək, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına toxunmayacağıq.

Türk xalqlarının yaşam tərzini, adət və ənənələrini, inancını, döyüş ruhunu və s. özündə əks etdirən yazılı oğuznamələr ədəbi-tarixi qaynaq hesab olunur. “Türk mifoloji düzümünü zaman-zaman saxlayan oğuznamələr türk epik ənənəsinin, etnomədəni sisteminin daşıyıcısı kimi istər Şərq (Türküstan, Sibir), istərsə də Qərb (Azərbaycan, Ön Asiya) “Oğuz kağan” dastanına, F.Rəşidəddinin (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin (XV), Hafiz Abrunun (XV), Həsən Bayatlının (XV), Salar Babanın (XVI), Əbülqazinin (XVII) ... əsərlərindəki ayrı-ayrı hissələr, qeydlər, eləcə də Çin, ərəb və fars dillərindəki mənbələri, qaynaqlar isə oğuznamələrə işıq salan ədəbi-tarixi mənbələrdir” (Ədəbiyyat tarixi 2019, s.575). Bu baxımdan Dədə Qorqud obrazına oğuznamələr əsasında aydınlıq

gətirmək, ədəbi-tarixi əsərlərdə bu obraz haqqında yer alan məlumatları tədqiq etmək, fikrimizcə, daha məqsəduyğundur.

Dədə Qorqudu real-tarixi şəxsiyyət olub-olmaması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çoxları onun xalq təfəkkürünün məhsulu olduğunu düşünsə də, tarixin müəyyən dövründə oğuzlar arasında belə bir insanın yaşadığını söyləyənlər də var. Azərbaycanda, Türküstanda, Anadoluda Dədə Qorqud məzarlarının olması da ikincilərin fikrini təsdiqləmiş olur. Yazılı oğuznamələrdə də Dədə Qorqudla bağlı yazılmış faktlar onun tarixi şəxsiyyət olduğunun sübutudur. Doğrudur, müxtəlif oğuznamələrdə “Qorqud” obrazı ilə bağlı fərqli məlumatlar, fikirlər yer alsada, onların heç biri, ümumlikdə, Dədə Qorqudun oğuzlar arasında daşdığı funksiyaları, onların həyatında oynadığı önəmli rolunu inkar etmir. Fəzlullah Rəşidəddinin XIV əsrdə fars dilində qələmə aldığı və hələki ən qədim müəllifi olan oğuznamə hesab olunan əsərində Dədə Qorqudla bağlı məlumatlar böyük maraq doğurur. Müəllif yazır: “Onun (Qayı İnal xan nəzərdə tutulur – O.İ) padşahlığı dövründə Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd Mustafə əleyhissəlam zühur etmiş, bu hökmdar da Bayat Dədə Gərəncüyü elçi olaraq onun qulluğuna göndərmiş müsəlman olmuşdu. Bu Qorqud Bayat boyundan Qara Xocanın oğlu olub çox ağıllı, bilikli və kərəmət sahibi olan bir insan idi” (Rəşidəddin 2013, s.63). Rəşidəddinin öz əsərində Dədə Qorqudu Bayat elindən olan Qara Xoca oğlu

Gərəncük kimi təqdim etməsi, bu obrazın real-tarixi şəxs olduğunu təsdiq edən ən önəmli faktlardan biri hesab olunmalıdır. Oğuznamədə qeyd olunan bu fakt “Qorqud” adının status olduğunu sübut edir və professor Məhərrəm Qasımlının ““Qorqud” və “Qorqudluq” etnos içərisində sakral səciyyəli mənəvi-ruhani status kimi mövcud olmuşdur” (Qasımlı 2011, s.65) fikrini təsdiq etmiş olur. Maraqlıdır ki, Gərəncük adına Salar Baba Xaridarinin oğuznaməsində də rast gəlirik. Xaridari Rəşidəddin oğuznaməsində yazılmış Dədə Gərəncük adını Maruda Kerıcuk kimi qeyd edir. Rəşidəddindən fərqli olaraq o, Maruda Kerıcikun Dədə Qorqud olduğunu yazmır. Lakin bu şəxsın də İnal xanın vəziri olması və həzrəti Məhəmməd Mustafa əleyhissəlam zamanında üzə çıxıb onun xidmətinə getməsi, haqqında danışdığımız obrazın da elə Dədə Qorqud olduğunu sübut edir (Xaridari 2021, s.48-49).

Tarixi faktların zənginliyinə görə digər yazılı oğuznamələrdə fərqlənən və Əbülqazi Bahadur xan tərəfindən yazılmış “Şəcərei-Tərakimə” adlı əsərdə də Gəruncək adına rast gəlirik. Lakin müəllif bu obrazın Dədə Qorqud olmasına heç bir işarə etmir. Əbülqazi Bahadur xan yazır: “Onun Quzı Yavı adlı oğlu vardı, onu da xanlığa yüksəltdilər. O, otuz il padşahlıq edib o biri dünyaya köçdü. Quzı Yavı xan olan zaman onun məsləhət bəyləri (gənəş bəyləri) İmir elindən Gəruncək, Salur elindən Tabak (Batak) idilər”(Bahadur xan 2002, s.74). Fikrimizcə, “Şəcərei-Tərakimə”də adı qeyd olunan Gəruncək Də-

də Qorqud deyildir. Çünki Fəzlullah Rəşidəddin və Salar Baba Xaridari Gərəncüyü İnal xanın vəziri kimi təqdim edir, onun Bayat boyundan olduğunu xüsusi vurğulayırlar. Əbülqazi Bahadur xanın Gəruncəyi isə İnal xanın deyil, Quzı Yavı xanın vəziri olub və İmir elindəndir. Onun İslam peyğəmbərinin zamanında yaşaması barədə də müəllif heç bir söz söyləmir. Ümumiyyətlə, “Şəcərei-Tərakimə” əsərində Dədə Qorqudun yaşadığı tarixi dövr digər oğzunamelərdəki zamandan fərqlənir. Fəzlullah Rəşidəddin, Həsən Mahmud oğlu Bayati, Yazıçıoğlu Əli, Salar Baba Xaridari və digər oğzuname müəllifləri Qorqud Atanın Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığını və hətta onunla görüşdüyünü yazsalar da, Əbülqazi Bahadur xan bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, Dədə Qorqudun Abbasilərin hakimiyyəti zamanı yaşadığını qeyd edərək yazır: “Peyğəmbərimizin anasının qardaşı Abbasın törəmələri Bağdad şəhərində beş yüz il padşahlıq etdilər. Qorqut onların vaxtında yaşayırdı” (Bahadur xan 2002, s.74). Əbülqazi Bahadur xan əsərin “Salur Ögürçik alpin törəmələri, kiçik qardaşları və ulu babaları haqqında” adlı hissəsində Dədə Qorqudun yaşadığı dövrə bir daha qayıdır: “...Qazan alp isə üç yüz il peyğəmbərimizdən sonra yaşamışdı. Qoca yaşlarında o, Məkkəyə yollandı və hacı olub qayıtdı. Beləliklə, Salur Qazan altıncı nəsildə Oğuz xana necə çata bilər? Həm də Salur Qazan Qayı (elindən) Qorqut ata ilə eyni vaxtda yaşamışdır” (Bahadur xan 2002, s.97). Müəllif bu hissədə oğuz hökmdarlarının Oğuz xanla neçənci nəsil hesabı ilə

bağlanmasını və Oğuz xandan üzünə bu yana nə qədər vaxtın keçdiyini təhlil edir. Bizim üçün maraqlı cəhət Dədə Qorqudla bağlıdır ki, Ə.Bahadır xan Qorqudun Salur Qazanın müasiri olduğunu və İslam peyğəmbərindən 3 əsr sonra yaşadığını qeyd edir.

Həsən Bayatının “Cami-Cəm ayin” adlı oğuznaməsində isə Dədə Qorqudun yaşadığı dövr daha dəqiq təsvir edilib. Müəllif Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığını və hətta Qara xanın onu Mədinəyə göndərdiyi barədə də məlumat verir. “Cami-Cəm ayin” əsərində daha bir maraqlı fakt Dədə Qorqudun oğlu ilə bağlıdır. Başqa oğuznamələrdə Qorqud Atanın oğlu ilə bağlı heç bir məlumat verilmir. Həsən Bayati isə öz əsərində yazır ki, Dədə Qorqudun oğlu Örgəç Dədə xəlifə Osmanın xidmətinə yollanır, lakin Bağdadda olarkən xəlifənin öldürülməsi xəbərini eşidir. Kəbəyə qayıdarkən yolda həzrət Əli ilə Müaviyə arasında baş vermiş döyüşün şahidi olur və İmam Əlidən sülh məktubu alaraq geri dönür (Bayati 2011, s.37-38). “Cami-cəm ayin” oğuznaməsində Dədə Qorqud və onun oğlu ilə bağlı məlumatlar az olsa da, konkretlik baxımından diqqəti cəlb edir. Beləki, müəllif Dədə Qorqudun təkə Mədinəyə gedib peyğəmbərlə görüşdüyünü yazmır, o bura həm də Səlman Farsinin də adını əlavə edir. Səlman Farsi İslam tarixinin məşhur şəxslərindən və peyğəmbərin ən yaxın səhabələrindən biri hesab olunur. Bundan əlavə Qorqudun oğlu Örgəç Dədənin də Xilafətin mərkəzinə getməsi, Osmanın öldürülməsi xəbərini eşitməsi,

Həzrət Əli ilə Müaviyə arasında baş verən döyüşə şahidlik etməsi haqqında verilən məlumatlar tarixi faktlarla üst-üstə düşür. Həsən Bayatının oğuznaməsində verilən məlumata görə müəllif bu əsəri Cəm Sultanın tapşırığı əsasında yazır və əlində olan başqa bir oğuznamədən mənbə kimi istifadə edir. Deməli, Dədə Qorqud və onun oğlu haqqında əsərdə yazılan faktlar həmin oğuznamədə də öz əksini tapıbmiş. Təəssüflər olsun ki, tədqiqatçılar Həsən Mahmud oğlu Bayatının əlində hansı oğuznamənin olmasını hələki müəyyən edə bilməmişlər.

Oğuznamələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qara Xoca oğlu Qorqud oğuzlar arasında böyük nüfuzə sahib olmuş, məsləhəti daim və hər yerdə eşidilmişdir. Əbülqazi Bahadur xan Dədə Qorqudun iki yüz doxsan beş il yaşamasını, üç hökmdarın vəziri olmasını və qəribə işlər görməsini yazır (Bahadur xan 2002, s.75). Lakin müəllif “qəribə işlər”in nədən ibarət olduğunu açıqlamır. Bu məsələyə digər oğuznamələrdə Dədə Qorqudla bağlı yazılmış məlumatlarla aydınlıq gətirmək olar. Həm Rəşidəddin, həm də Salar Baba Xaridarinin oğuznamələrində Dədə Qorqudun çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi olması, iki yüz doxsan beş il ömür sürməsi qeyd olunur. Yazılı oğuznamələrlə tanış olarkən görürük ki, Qorqud Ata həm hökmdarlara məsləhət verməsi, həm də çətin anlarda oğuzlara yol göstərməsi ilə seçilir. Fəzlullah Rəşidəddin “onun gözəl sözləri, söylənən gözəl kəramətləri haqqında danışılan hekayətləri çoxdur” deyərkən də məhz bunları nəzərdə tuturdu (Rəşidəddin

2003, s. 63). Oğuznamələrdə onun doğulan körpələrə ad qoyması (Duman xana adı Dədə Qorqud verir), hökmdar təyin etməsi (Göl Erkini Dədə Qorqud hökmdar təyin edir), gəncləri evləndirməsi (Duman xanı Dədə Qorqud evləndirir) və s. işlər məhz Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır. Akademik Kamal Abdulla “Dədə Qorqud kimdir?” adlı məqaləsində Qorqud Atanı “müəllif”, “elçi”, “kahin” və “müəllim” kimi xarakterizə edir. Orta əsrlərdə yazılmış oğuznamələrə nəzər saldıqda bu xüsusiyyətlərin hər birinin Qorqud obrazına xas olduğunu görürük.

Yazılı oğuznamələrin böyük əksəriyyəti süjet xətti etibarilə bir-birinə çox yaxındır. Hadisələr Nuh peyğəmbərin (Əbülqazi Bahadur xanın “Şəcərəi-Tərakimə” və Həsən Bayatının “Cami-cəm ayin” oğuznamələrində Adəm peyğəmbərin) zamanından başlayır və sonuncu Oğuz hökmdarı Əli xana qədər davam edir. Oğuznamələrin süjet xəttini şərti olaraq iki hissəyə ayıraraq, birinci hissəni Oğuz xanın doğulması, hakimiyyətə gəlməsi və yürüşləri, ikinci hissəni isə Oğuz xandan sonrakı dövr kimi səciyyələndirə bilərik. Belə olan təqdirdə görürük ki, Oğuz xanla bağlı olan hissə daha çox xalqın yaddaşında yaşayan rəvayətlərə, əfsanələrə söykənir. Bu baxımdan həmin hissədə süjet xətti bir qədər sadədir. İkinci hissə isə tarixi faktların zənginliyi və süjet xəttinin çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Yazılı oğuznamələrdən aydın olur ki, Dədə Qorqud Rəsul əleyhissələmin zamanında yaşayıb, İnal xanın vəziri olub, Duman xanı hökmdar seçib və bü-

tün bu hadisələr Oğuz xandan sonrakı dövrlərdə cərəyan edib. Lakin yazılı oğuznamələrdə Oğuz xandan başlayaraq sonuncu hökmdara qədər müxtəlif dövrlərdə oğuzlara yol göstərən, məsləhət verən, ağsaqqallıq edən, bir növ "Dədə Qorqud" funksiyasını yerinə yetirən obrazlarla qarşılaşırıq. Əgər "Qorqud" a mənəvi-ruhani status kimi yanaşsaq, bu zaman oğuz tarixinin müxtəlif dövrlərində bu statusa yiyələnən insanların olduğunu görürük. Fəzlullah Rəşidəddinin oğuznaməsində Yuşi Xoca adlı obrazla qarşılaşırıq. Salar Baba Xaridari isə bu obrazın adını Buşi Xoca kimi qeyd edir. Oğuznamələrdən belə məlum olur ki, Oğuz xan yürüşə çıxan zaman yaşlı insanların onlara qoşulmaması barədə göstəriş verir. Qara Sülük adlı bir nəfər isə atasının xahişi ilə onu bir sandığın içində özü ilə səfərlərə aparır. Oğuz xanın bundan xəbəri olmur. Yuşi Xoca ağıllı və dünya görmüş insan olduğu üçün Oğuz xanın qarşılaşdığı bütün çətinlikləri öz məsləhətləri ilə aradan qaldırır. Oğuzun ordusu susuz səhrada Yuşi Xocanın məsləhəti ilə su tapır, çayda qızıl, gümüş, zinət əşyalarının olması ilə bağlı müəmmarı aradan qaldırır. İsfahan və Dərbənd şəhərləri də Qara Sülüyn atasının ağıl sayəsində fəth olunur. Xaridari oğuznaməsində də Buşi Xoca eyni hərəkətləri edir və bütün çətinliklərdən çıxış yolu tapır. Əbülqazi Bahadır xanın "Şəcərei-Tərakimə" əsərində belə bir obraz yoxdur. Adını çəkdiyimiz əsərdə Ekil Xoca adlı obrazla qarşılaşırıq. Ə.Bahadır xan yazır: "Oğuz xanın uyğur adı verdiyi tayfanın ağsaqqalı və başçısının Ekil-Xoca

adlı oğlu var idi. Oğuz xan atasının taxtına oturandan ölənə qədər onun vəziri həmin Erkil-Xoca idi. O, ağıllı, məlumatlı və çox bilikli adam idi. Gün xan da onu özünə vəzir etdi və ölənə qədər onun sözü ilə hərəkət etdi. Erkil-Xoca uzun ömür sürdü” (Bahadur xan 2002, s.65). Oğuznamədə Erkil Xocanın Gün xana məsləhət verməsi və bu məsləhət əsasında Xanın böyük bir qurultay çağıraraq hər kəsə pay verməsi də öz əksini tapıb (Bahadur xan 2002, s.66).

Erkil Xoca obrazına digər yazılı oğuznamələrdə də rast gəlirik. Fəzlullah Rəşidəddin bu obrazı İrqıl Xoca kimi təqdim edir. Adın mənasına da müəllif özü aydınlıq gətirərək yazır: ““İrqıl” sözünün mənası “bir şeyi özünə çəkmək”, “Xoca”nın isə “böyük və ulu” deməkdir” (Rəşidəddin 2003, s.53). Folklorşünas alim Əfzələddin Əsgər “Etnoqonik mətnlər və sosial-siyasi həyat” adlı əsərində İrkıl Xocanı Dədə Qorqudla eyniləşdirir və bu cür bilikli, kəramətli insanların meydana çıxmasını sosial sifariş hesab edir. “Ən nəhayət, Oğuznamə qəhrəmanlarının hər biri sosial sifarişə və türkmən düşüncəsinə uyğun olaraq konkret bir boyun, tirənin, uruğun mənsubu idi. Bu baxımdan İrkıl Xocanın, Dədə Qorqudun soykötüyünün başında durması təsadüfi deyildi” (Əsgər 2019, s.35).

Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığı oğuznamədə Amiran Kahin obrazı da diqqəti cəlb edir. Bu obraz əsərin sonunda meydana çıxır və “Qorqud” statusuna xas xüsusiyyətlərə sahibdir. O da öz sələfləri kimi gələcəkdən xəbər verir, yuxu yozur, Qınıq Qazıqurda məsləhətlər verir.

Yazılı oğuznamələrdən əldə etdiyimiz məlumatlar bir daha sübut edir ki, oğuz türklərində tarixin müxtəlif dövrlərində qövmə yol göstərən, məsləhətlər verən müdrik insanlar mövcud olmuşdur. “Ortaq türk tarixinin islam-şərq kontekstinə qədərki çeşidli dövrlərində, xüsusən də taleyüklü məqamlarında ulus-etnos içərisindən çıxmış (zühur etmiş) qeyri-adi istedad, müdrik düşüncə, bilici-görücü keyfiyyətlərinə malik unikal şəxsiyyətlər sözü gedən mənəvi statusu (“qorqudluğu”) öz üzərinə götürmüş, bu səbəbdən də toplumun sınavı üzvlərindən fərqli bir mərtəbəyə qaldırılaraq “Qorqud” adı ilə çağırılmışlar” (Qasımlı 2019, s.66).

Fikrimizcə, Yuşi Xoca, İrkil Xoca, Amiran Kahin “Qorqud” mənəvi-ruhani statusuna malik olan və ya bu mərtəbəyə yüksələn obrazlardır. Bu obrazların müxtəlif dövrlərdə yaşamış “qorqudlar” olduğunu qəbul etsək, o zaman belə bir sual yaranır: niyə bu obrazlar yazılı oğuznamələrdə “Dədə Qorqud” adlanmır? Bu suala cavab vermək üçün yazılı oğuznamələrin nə cür yarandığına diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, müəllifi olan oğuznamələr şifahi şəkildə dillərdə yaşayan və alp ozanlar tərəfindən söylənilən dastanlar əsasında yaranmışdır. Dildən-dilə keçən bu dastanlarda dəyişikliklərin olması, bir adın ayrı-ayrı oğuznamələrdə müxtəlif cür yazılması mümkündür. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, müəllifi olan oğuznamələrin heç birində Dədə Qorqud əsas obraz deyil. Bu oğuznamələrin mərkəzində oğuz etnosu dayanır və əsərlər tarixi-xronoloji ardıcılıqla təsvir edi-

lir. "Ona görə də, "Qorqud" statusunun daşıyıcıları zamanca bizdən uzaqlaşdıqca mifik, yaxınlaşdıqca isə daha çox tarixi və gerçək şəxslər kimi görünür" (Qasımlı 2019, s.67). Digər "qorqudlar"ın Qara Xoca oğlu Qorqud və ya Rəşidəddinin yazdığı kimi Dədə Gərəncüyün fonunda bir qədər sönük görünmələri də yəqin ki, zaman kəsiyi ilə əlaqədardır. Sonuncu "Qorqud"un daha çox populyar və yadda qalan olmasının bir səbəbi də çox güman İslam dini ilə əlaqədardır. Müsəlman adətlərinə daha çox riayət etdiyi, oğuzlar arasında bu ideyalogiyanın təbliğatçısına çevrildiyi üçün onun daha çox yadda qalması və tarixi qaynaqlarda adının qeyd olunması təbii-
dir. İslamı qəbul edən oğuzların öz uluslarından olan birinin peyğəmbərə yaxın olması, Allah rəsulunun əmrələrini türklər arasında yayması bu Qorqudu digər "qorqudlar"dan fərqləndirmiş və şifahi xalq yaradıcılığından yazılı ədəbiyyata keçid zamanı bu obraz özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 10 cildə, I cild, 2019, Bakı, Elm, 1072 səh
2. Abdulla Kamal, 2019, "Folklor" jurnalı, Dədə Qorqud kimdir?, cild 25, say:100, s.771-773
3. Əbülqazi Bahadır xan, 2002, Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı), tərc.ed: İ.Osmanlı. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB, 146 səh.

4. Əsgər Əfəzləddin, 2019, Etnoqonik mətnlər və sosial-siyasi həyat. Bakı, Elm və təhsil, 72 səh.
5. Fəzlullah Rəşidəddin, 2003, Oğuznamə, tərc.ed: İ.Osmanlı. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" NPB, 180 səh.
6. Fəzlullah Rəşidəddin, 1992, Oğuznamə. Bakı, Azər-nəşr, 72 səh.
7. Həsən Mahmud oğlu Bayati, 2011, Cami-cəm ayin; tərc.ed: İ.Osmanlı. Bakı, Mütərcim, 68 səh.
8. Həbibbəyli İsa, 2020, "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı epos və ya epopeya. Bakı, Elm, 280 səh.
9. Qasımlı Məhərrəm, 2011, Ozan-aşıq sənəti, Bakı, "Uğur" nəşriyyatı, 304 səh.
10. Salar Baba Xaridari, 2021, Oğuznamə, tərc.ed: İ.Osmanlı. Bakı, 72 səh.

Reyhan MƏNƏFOVA
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi

**FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN XX ƏSR
AZƏRBAYCAN SOVET ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ
(İLYAS ƏFƏNDİYEV, ANAR VƏ ELÇİNİN
ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)**

**ВЛИЯНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МОТИВОВ НА
АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ СОВЕТСКУЮ
ЛИТЕРАТУРУ XX ВЕКА**

Резюме

В статье рассматриваются произведения представителей советской литературы XX века, сформированные на основе народного творчества. В статье также определяется место этих произведений в истории азербайджанской литературы, в сознании народа, и анализируется их на основе приведенных примеров.

Ключевые слова: устная народная литература, национально-нравственные ценности, возвращение к истокам предков, пробуждение национального мышления.

INFLUENCE OF FOLKLORE MOTIFS ON XX CENTURY AZERBAIJAN SOVIET LITERATURE

Summary

The article deals with the works of representatives of the twentieth century Soviet literature formed on the basis of folk art. The article also identifies the place of these works in the history of Azerbaijani literature, in the minds of the people, and analyzes them on the basis of the given examples.

Keywords: oral folk literature, national-moral values, return to the ancestral roots, awakening of national thinking.

Giriş

Hər bir xalqın maddi-mənəvi dəyərləri sırasında onun folkloru, yazılı ədəbiyyatı xüsusi yer tutur. Şifahi xalq ədəbiyyatı-xalqın tarixi-iqtisadi, bədii-estetik xarakteristikasını verən başlıca mənbələrdəndir. Xalqın həyat salnaməsi, psixologiyası, dünya duyumu haqqında zəngin məlumat verən şifahi xalq ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yazılı ədəbi nümunələrdə yenidən canlanır. Yazılı ədəbiyyatda folklor örnəklərindən istifadə edərək gözəl bədii nümunələr yaradan yazıçılar soykəmə qayıdış tendensiyasının köməyi ilə xalqın milli təfəkkürünün oyanması, milli-mənəvi dəyərlərin unudulmaması üçün əzmlə mübarizə aparırlar.

XX əsrin ortalarında güclü psixologizmlərin meydana çıxması, ədəbiyyatın mifə meyil etməsi, xalqın poetik düşüncəsinin bədii əsərlərdə əks olunması milli məfkurənin yaranması baxımından olduqca zəruridir. Ədəbiyyatda İlyas Əfəndiyev, bir qədər sonra Mikayıl Rzaquluzadə, Anar Rzayev, Elçin Əfəndiyev və başqaları kimi dəyərli ziyalıların öz əsərlərini məhz folklor nümunələri olan atalar sözləri, rəvayətlər, dastanlar əsasında yazması xalqın dəyərlərinə olan məhəbbətinin təcəssümüdür. Bu əsərlərdə insanların içində gedən proseslər folklor nümunələrinin köməyi ilə təsvir edilərək obrazın mahiyyətini ehtiva edir. XX əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri lirik-psixoloji üslubda ədəbiyyatın aparıcı xəttini təşkil edir. Bu nümunələr fərdiləşərək obrazın dəyərində çevrilir və sosialist ideologiyasına zidd olan məqamların verilməsi üçün sətiraltı mənalar yaranır. Bu isə o deməkdir ki, əsərlər həm məzmunca, həm də formaca birbaşa milliliyə xidmət göstərir.

Məlumdur ki, sovet ideologiyası ədəbiyyatımızdan nəinki yan keçməmiş, hətta onu tamamilə öz əsarətinə almağa çalışmışdır. Bundan çıxış yolunu ədəbiyyat Mirzə Fətəli Axundovun bədii priyomu olan “hadisələri keçmiş zamana atmaq və ya başqa ölkədə cərəyan edirmiş kimi göstərmək” düsturundan istifadə etməkdə gördü.

Azərbaycanın zəngin folklorundan istifadə edərək müasir ədəbiyyatımıza sovet ideologiyasının yeridildiyi bir zamanda milli ruh verən, xalqımızı milli-mənəvi dəyərlərə bağlayan, tarixinə, keçmişinə, soykökünə qayta-

ran, xalqın yaddaşında sevgilə yaşayan İlyas Əfəndiyev öz əsərlərilə tarix yazmağı bacaran nadir yazıçılardandır. İlyas Əfəndiyevin hekayələrinin mövzusu tam olaraq folklor nümunələri əsasında qurulmuşdur ki, bu da təsadüfi deyil. Çünki xalq rəvayətlərini dilimizin gözəl axıcılığı ilə qələmə alaraq, geniş oxucu kütləsinə təqdim edən yazıçı bununla əslində, xalqı öz dəyərlərinə sahib çıxmağa bir növ, çağırış edir.

Bundan başqa yazıçı romanlarında da tariximizin özləm dolu səhifələrini əks etdirən bədii nümunələr yaratmışdır. Bu əsərlərdə yazıçının həsrəti, özləmi, məhrəm duyğuları, tərtəmiz hissləri, xalqa, vətənə bağlılığı, sevgisi, məhəbbəti, izzirabı, sevinci, həssaslığı, uşaqlığı, gəncliyi, nəhayət, ahıllığı rəngarəng boyalarla təsvir olunmuşdur. İnsan xatirələrinin yaşada biləcəyi ən ülvi arzuların ünvanı olan bu əsərlər İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının zirvəsində qürurla dayanır.

İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin gücü birdə ondadır ki, onun bütün duyğu və düşüncələri xalq yaradıcılığına söykənir. O, folklor nümunələrindən bəhrələnmiş, onlara real don geyindirərək, tamamilə yeni formada əsərlər təqdim etmişdir. Yazıçı bu nümunələri yaradarkən xalqın keçmişinə nəzər salmış, onu yaşadığı dövrün insanları ilə müqayisə etmiş, hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini analiz etmiş, onları müasirlik nöqtəyi-nəzərindən işləmişdir. Beləliklə, də yeni, müasir düşüncəni əks etdirən bənzərsiz bədii nümunələr yaratmışdır.

İlyas Əfəndiyevin soykökə qayıdış, bağlılıq nümayiş etdirən əsərlərindən biri “Geriyyə baxma qoca” romanıdır. Əsər 1980-ci ildə Möhnət qocanın nağılları şəklində qələmə alınmışdır. Roman avtobioqrafik xarakter daşıyır. Ömrünün ahıl çağında, uşaqlıq xatirələrinin həsrəti ilə sınağa çəkildiyi bir zamanda İlyas Əfəndiyev sonuncu, “Geriyyə baxma qoca” romanını yazdı. Romanı oxuyan hər bir oxucu yazıçının uşaqlıq illərinə dönüş etməklə yanaşı, həm də öz uşaqlıq illərinə geri dönüb, oradakı tərtəmiz xatirələrinə sarılmaq istəyir.

Əsərdə hadisələr balaca Muradın dilindən nəql olunur. Murad İlyas Əfəndiyevin öz prototipidir. Qarabağda cərəyan edən hadisələrin əsərə daxil edilməsi də yazıçının uşaqlığının keçdiyi Qarabağa olan sonsuz sevgisinin ifadəsidir. İlyas Əfəndiyev əsərdə öz kökü, nəsil şəcərəsi haqqında dolğun məlumat verir.

Əsəri oxuduqca insanda öz keçmişini, soykökünü araşdırmaq, onlar haqqında məlumat toplamaq marağı yaranır. Yazıçı burada doğma yurdunun təbiəti, insanların həyat tərzi kimi mühüm məsələləri canlandıraraq, köç hadisəsini göz önünə gətirir və bunu xüsusi bədii boyalarla ifadə edir.

İnsan arzularının hüdudsuzluğu, doğma torpaqların müqəddəsliyi, kökə bağlılıq, keçmişə qayıdış yazıçını düşündürən əsas və vacib məsələlərdəndir.

İlyas Əfəndiyev düşünür ki, keçmişə nə qədər əzablı, ağrılı keçsə belə, insan həmişə öz keçmişinə boylanmaq, dönüb geriyyə baxmaq istəyir. Çünki onun həsrətli

duyğularının ifadəçisi olan keçmiş yalnız insanın özünə məxsusdur. Gələcək həyatımızı dərk edə bilmək, onu anlamaq üçün keçmişə boylanmaq zəruri şərtlərdəndir. Düşünürük ki yazıçı bu əsəri ilə oxuculara demək istəyir ki, insan öz keçmişinə boylanmaqdan çəkinməməlidir. Sanki mən öz keçmişimlə üzləşdim, onun xatirələrinə geri döndüm, siz də bunu edin, deyir.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında keçmişə istinad edib gələcəyə köklənmək xüsusiyyəti onun əsərlərində həm realist, həm də romantik ənənələrin vəhdətini nümayiş etdirir. Əsərlərinin qəhrəmanları tarixi ilə bu günü arasında körpü salmağa müvəffəq olan romantik ruhlu real qəhrəmanlardır.

“Geriyə baxma qoca” romanını oxuduqca insanın qəlbinə qəribə həzinlik, rahatlıq hakim olur. İlyas Əfəndiyev sanki öz uşaqlığının xatirələri ilə oxucuda məhrəmlik hisslərinin aşılmasına nail olur. Oxucu onun uşaqlığı ilə dögməlaşir, bugünkü Əfəndiyev zirvəsinin haradan başlandığını anlayır.

İlyas Əfəndiyevin demək olar ki, bütün əsərlərində Qarabağın istər tarixi, istər etnoqrafiyası, istər insanları öz bədii əksini tapmışdır. Akademik Yaşar Qarayev yazır: “Qarabağın tarixi barədə klassik sənədlər – yeddi “Qarabağnamə” var. Bütünlükdə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığını mən səkkizinci “Qarabağnamə” hesab edirəm. Qarabağın taleyi və gələcəyi barədə düşüncə, nigarançılıq və həsrət bu “Qarabağnamə”dən həmişə eşidilib” (7, 9).

İlyas Əfəndiyev “Geriyə baxma qoca” əsərinə “Qarı dağı” hekayəsini də daxil etmişdir. “Qarabulaq şəhərinin şimal tərəfində, bir-birindən aralı olan Quruçayla Köndələnçayın arasında başıkəsik ehrama oxşayan Qarı dağı var. Qoy əvvəlcə ondan danışım”, (11) deyib hekayəni əsərə o qədər böyük məharət və yüksək sənətkarlıqla daxil etmişdir ki, oxucu əsərin seyrinə düşərək, sanki hekayəni ilk dəfə elə indi oxuyurmuş kimi, hiss edir.

Əsərdə obrazların həddindən çox olmasına baxmayaraq, süjet o qədər mükəmməl, dil o qədər axıcıdır ki, oxucu bu zənginlikdə başını itirmir, əksinə hadisələrin gedişini daha böyük maraqla izləyir. Əsərdə danışılan hər bir hekayə özündən əvvəlkinə tamamlayır, özündən sonrakı haqqında təsəvvür yaradır. Bu isə yazıçının qələminin qüdrətindən xəbər verir.

Beləliklə, İlyas Əfəndiyevin daha bir qüdrəti onda dır ki, o, öz qəhrəmanlarına xüsusi diqqətlə yanaşmış, onların bədii portretini də təbiət hadisələrinə uyğun peyzajlarla müqayisədə təqdim etmişdir.

Ədəbiyyatda özünəməxsus yeri və rolu olan yazıçılarımızdan biri də Mikayıl Rzaquluzadədir. Yazıçı öz fikirlərini ifadə edə bilmək üçün folklor örnəklərindən bəhrələnmişdir. Belə ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında qələmə alınmış əsərlər içərisində Mikayıl Rzaquluzadənin “El gücü” əsəri yüksək bədii dəyərə sahibdir. Əsər “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları üzrə hekayələr şəklində qələmə alınmışdır. Əsərdə “ad qoyma”, “ov”, “ana ürəyi, dağ çiçəyi”,

“çapar”, “ata sevgisi”, “cana-can, qana-qan”, “Dəli Domrul”, “Dirsə xan oğlu Buğac”, “Qaracıq çoban”la bağlı hadisələri əhatə edən hər bir hekayə yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Təsvir olunan hər bir hekayə dastanın mahiyyətini qorumaqla sənətkar qələminin köməyi ilə xalqın öz dəyərlərinə bağlanması məqsədinə birbaşa xidmət edir.

Əsərin “El gücü” adlandırılması da təsadüfi xarakter daşımır. Zənnimizcə, “el bir olsa, dağ oynadar yerindən” prinsipini əsas tutaraq elin gücünə arxalanan ədib, bu gücün soykökə bağlılıq, ənənəyə sadıqlıq, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət kimi yüksək keyfiyyətlərin köməyi ilə gerçəkləşəcəyindən də əmindir. Bu amala çatmağın ən qısa yolu isə elə xalqın milli sərvəti olan folklordan keçir.

Beləliklə, xalqı öz dəyərinə qaytarmaq istəyən Mikayıl Rzaquluzadə “El gücü” əsərini yaratmaqla oxucunun qəlbində qalan ümid qığılcımlarını alovlandırmağı bacardı.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ənənələrinin əks etdirilməsi tendensiyası Anar yaradıcılığı üçün də xarakterik cəhətlərdən hesab edilir. Onun əsərləri istər forma və məzmun, istərsə də dil və üslub baxımından seçilən bədii nümunələrdir. Ədəbiyyatda folklor ənənələrinin əks etdirilməsi tendensiyası Anar yaradıcılığından da yan keçməmiş, o da məqsədini daha dolğun ifadə edə bilmək üçün xalq ədəbiyyatı motivlərindən istifadə etmişdir. O, öz yaradıcılığında dəfələrlə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından istifadə etmiş, maraqlı və gözəl, dilə-

yatımlı, axıcı dil və üslub xüsusiyyətlərinə malik olan əsərlər yaratmışdır. Bu əsərlərin başında gələn "Dədə Qorqud" povestini isə Anar yaradıcılığının şah əsəri hesab etmək olar. Yazıçı əsəri təkcə povest deyil, həm də kinossenari kimi də işləyib hazırlamışdır.

Povestin məzmununun dastandan əsas fərqi ondadır ki, yazıçı burada dastanın sonunda baş verən qardaş qırğını əsərin əvvəlində təqdim edir. Burada ilk səhnədə İç Oğuzla Daş Oğuz arasındakı döyüş, türkün türklə düşmənliyi təsvir edilir. Bu da adi məsələ deyil, əsər qardaşın qardaşa düşmən olmasının, bir-birinin qanını tökməsinin hansı faciələrə yol açma biləcəyini göstərmək niyyətilə işləyib hazırlanmışdır. Yazıçı bizim tarixən və bu gün (əsərin yazıldığı il nəzərdə tutulur) başımıza gələn ən böyük fəlakətlərin səbəbi məhz "sapı özümüzdən olan baltalar"dır, demək istəyir. Bizə görə, Anarın bu səhnəni önə alması bir növ çağırış xarakteri daşıyırdı. O, insanlara demək istəyirdi ki, əgər faciələrə düşməmək istəyirsinizsə, bir-birimizlə deyil, bir yumruq kimi birləşib düşmənlə mübarizə aparmalıyıq. Yalnız o halda arzuladığımız cəmiyyət və məmləkətin sahibi olacağıq ki, birlikdə addımlayıb, hamı zərbəni bir nöqtəyə vuracağıq.

Povestdə Anar İç Oğuzla Daş Oğuzun arasındakı döyüşlərdə ölənlər hər bir insanı torpağın bağrında əbədi kök salan daşa döndərir. Daşa dönən oğuz igidləri yurduna, elinə, obasına sadıqlıqın ifadəçisi olaraq əsərdə öz bədii əksini tapmışdır. Daşlaşmış tarixi köklərimizin və tarixi ərazilərimizin qədimliyini, ululuğunu ifadə edən

bu təsvir əslində, dövrün pərdələnmiş həqiqətlərini ifşa etmək baxımından yüksək dəyərə sahibdir. Yeganə İsmayılova yazır: “Bu daş mənzərəsi müəllifin düşüncəsində konstruksiyalaşdırılmış tarix konsepsiyasının bədii təzahürüdür. Həmin daş heykəllər Azərbaycan-oğuz-türk tarixinin “daşla yazılmış kitabı” – “daşa yazılmış tarixidir” (5, 35).

Eposda təqdim olunan Dəli Qarcar obrazı Anarın povestində, eyni zamanda Mikayıl Rzaquluzadənin “El gücü” əsərində Dəli Qoçer adı ilə təsvir olunmuşdur ki, bu da dəli-qoç - ər mənalarını ifadə etməyə kömək edir. “Dəli” sözü igidliyi, mərdliyi, qorxmazlığı, cəsarəti, şücaəti ehtiva etdiyi kimi “qoç” və “ər” sözləri də eyni mənəna yükünə sahibdir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, xalqın qəhrəmanlıq tarixinin təqdim edilməsi tək-cə dastanın məzmunu ilə deyil, həm də obrazlara verilən adların mənası ilə ölçülür. Povestdə təqdim edilən hər bir isim öz mənəna yükünə görə oxucuya istiqamət verir, onu həqiqətləri dərk etməyə yönəldir, xalqımızın mübarizə ruhunu, əzmini, iradəsini özünə qaytarır. Yazıçının hadisələri bəlli bir zaman çərçivəsinə salsada, obrazları müəsisirləşdirməsi də bununla birbaşa bağlıdır. Bizcə, yazıçı bununla sovet dövründə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda xalqı mübarizəyə çağırır.

Beləliklə, döyüş oğuzların məğlubiyyəti ilə nəticələnsədə, yeni türk nəslinin öz yurduna, elinə, obasına sahib çıxmasını xalqın, millətin, dövlətin var olması, yaşaması və inkişaf etməsi üçün yeganə çıxış yolu olaraq gö-

rən yazıçı ozan Dədə Qorqudun xeyir-duasıyla xalq mübarizəyə səsləyir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələnərək misilsiz bədii əsərlər yaradan, onları Azərbaycan ədəbi dilinin zənginlikləri ilə bəzəyən yazıçılarımızdan biri də Elçindir. O, öz əsərlərində xalq yaradıcılığından bəhrələnərək yüksək səviyyəli bədii nümunələr yaratmışdır. Xalq yazıçısı Elçinin "Əsli və Kərəm" dastanı əsasında yazdığı "Mahmud və Məryəm" romanı azərbaycanlı gənc, yaraşığı oğlanın saf məhəbbətini, bu məhəbbət uğrunda mübarizəsini, vəfasını əks etdirmək baxımından yüksək dəyərə və çəkiyə sahib bir əsərdir. Əsər eyni zamanda, xalqın mübarizə əzminin nümayiş etdirilməsi baxımından da maraqlı faktlarla zəngindir.

Gülxani Pənah yazır: "Əsərdə el ədəbiyyatından gələn motivlər güclü olsa da burada sənətkar dəsti-xətti, onun özünəməxsus bədii qələmi diqqəti cəlb edir. Yalnız dastanın süjetindən bəhrələnməklə və bu süjetdən yararlanmaqla onu yeni məzmun, yeni ideyalarla zənginləşdirmiş, dastanda qoyulan problemləri, mövzuları genişləndirmiş, bədii cəhətdən daha qüvvətli, bəşəri ideyaları, milli-mənəvi əxlaqi görüşləri özündə əks etdirən yeni mövzuda bir əsər yaratmışdır" (14).

Əsərin qəhrəmanları olan Mahmud və sevgilisi Məryəm eyni gündə, fərqli dinə mənsub olan ailələrdə dünyaya göz açmışlar. Lakin məlumdur ki, məhəbbətin, sevginin dili də, dini də birdir. Bu baxımdan Mahmud Məryəmi, Məryəm də Mahmudu dəli bir eşqlə sevirilər.

Lakin mənsub olduqları din ayrılığı onların birləşməsinə istəmir, xoşbəxtliklərinə mane olur.

Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda din ayrılığı ilə bağlı məsələyə Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərində də toxunulmuşdur. Cavid əfəndi bəşəriyyəti multikultural, tolerant dəyərlərlə birləşdirmək arzusunda olsa da, bu, mümkün deyildi. Buna görə də, əsərin sonunda Şeyx Sənanla Xumarın özlərini qayadan atarkən yox olması dramaturqun romantik arzularının məhsulu olaraq qalır. Cavid onları öldürmür, o, hələ də ümid edir ki, nə vaxtsa arzuları gerçəkləşəcək, bəşəriyyət bir dinin ətrafında birləşəcək, insanlar xoşbəxt olacaqlar.

Elçinin “Mahmud və Məryəm” əsərində Məryəm Qara keşişin qızıdır, xristian dininə mənsubdur, Mahmud isə Ziyadxanın oğludur, islam dininə mənsubdur. Buna görə də onların qovuşması mümkün olmaz.

Əsərdə Azərbaycan xalqının tarixi multikulturallığı, tolerantlığı öz bədii əksini tapmışdır. Bunu əsərdə Mahmudun simasında aydın şəkildə görmək mümkündür. O, bütün maneələrə, əzablara rəğmən sevdiyi qadından əl çəkmir, onu tərk etmir, Məryəmin başqa dindən olması onu narahat etmir. Həyatdakı heç bir qüvvə onu sevdiyindən ayıra bilməz. Əsərin sonunda Məryəmlə bərabər yanib kül olması da, bunun bir nümunəsidir.

Lakin bunun əksinə olaraq, Qara keşişin öz qızı Məryəmi Mahmuddan məhz din ayrıcalığına görə uzaqlaşdırması, iki fərqli dinə mənsub olan insanların əsla birləşə bilməyəcəyi qənaətilə sonuna qədər çirkin mübarizə-

sindən əl çəkməməsi və gənclərin ayrılması üçün hətta öz qanından, canından olan qızının ölüm fərmanını imzalaması heç bir dəyəərə sığmır. Burada öz dininə dərin məhəbbət və hörmət bəsləyən ata başqa dinləri nəinki qəbul etmir, hətta başqa dinlərdən olanlara sonsuz nifrətini də açıq şəkildə biruzə verir.

Təbii ki, yazıcının əsl məqsədi insanları tərbiyələndirməkdir, insanlar öz içlərindəki iblis xislətindən qurtularaq dinlərin hökm buyurduğu qaydalara əməl etsələr, dünyada şərdən, pislikdən əsər-ələmət qalmaz. Çünki hər bir din ancaq və ancaq insani keyfiyyətləri aşılır.

Beləliklə, Elçinin “Mahmud və Məryəm” əsəri insanların beyninə yeridilən saxta dini ideologiyanı aradan qaldırmaq, onları tərtəmiz və gözəl duyğuların hökm sürəcəyi, azad düşüncəyə, yüksək intellektual səviyyəyə malik gənclərin yetişmə biləcəyi, mahmudların və məryəmlərin xoşbəxt olacağı işıqlı cəmiyyət qurmaq məqsədinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı nümunələrinin yazılı ədəbiyyata gətirilməsi ənənəsi dahi Nizamidən başlamış, bu günə qədər davam etdirilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan dastanlar XX əsr sovet ədəbiyyatının zənginləşdirilməsində əvəzsiz xəzinə olmuşdur. Bu xəzinənin tərkib hissəsi isə yuxarıda təhlil etdiyimiz bir sıra əsərlərdir, onların sayəsində öyrəndik ki, XX əsrdə folklora istinad insana münasibət fonunda ehtiyacdən və ya hər hansı bir siyasi ideyanı ifadə etmək zərurətindən yaranmışdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru. Tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəliyev. Məhər-rəm Qasımlı. Bakı, "Sabah", 1994
2. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. VII cildə, I cild. Bakı, Çinar-çap, 2002.
3. Əfəndiyev İ. Görkəmli Azərbaycan şəxsiyyətləri. Bib-lioqrafiya. Bakı, 2014.
4. Hüseynov A., Yusifli V. "Sarıköynəklə Valehin nağılı" romanı haqqında. Ədəbi proses-78. Bakı, Elm, 1980.
5. İsmayılova Y. Kinodastan "Kitabi-Dədə Qorqud" po-vesti Anar yaradıcılığının zirvəsidir. Bakı Universite-tinin Xəbərləri №3, 2010.
6. Məmmədova T. "İlyas Əfəndiyev nəsrində psixolo-gizm". Bakı, 2009.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Çıraq, 2009.
8. Qarayev Y. Tənqid, problemlər, portretlər. Bakı, 1976.
9. Qasımov H. Müasir Azərbaycan romanı. Bakı, 1993
10. Qorqud ədəbiyyatı. Bədii əsərlər. Bakı, Öndər nəşriy-yatı, 2004.
11. https://gulxani.net/dede_qorqud_dastanlari_ve_po-vesti.htm
12. <http://edebiyatqazeti.az/news/diger/1805-geriye-bax-ma-qoca>
13. https://gulxani.net/ilyas_efendiyevin_yaradiciligi.htm
14. https://gulxani.net/mahmud_meryem.htm

Şəhla HÜSEYNLİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

DASTANLARDA BAŞLANĞIC FORMULLARI

НАЧАЛЬНЫЕ ФОРМУЛЫ В ДАСТАНАХ

Резюме

Как известно, формулы являются отформованными словами. Применение теории формул также проводилось по жанрам, и в зависимости от специфики жанра возможности применения формул варьируются. Основным критерием в применении формулы является вопрос объема жанра. Если жанр объемный, то формула может полноценно найти свое отражение в нем. Из-за большого объема дастан (эпос) формулы обрабатываются больше.

В статье также исследовалось участие формул как в дастанах, созданных на основе сказок, так и в классических дастанах, и то, что начальные формулы, составляющие основу дастана, имеют различный характер в зависимости от жанрового типа текстов.

Как видно, начальные формулы состоят из простых предложений, присказок и сложных предложений и часто подчиняются абстрактному времени. Из статьи очевидно, что в эпосах, в отличие от сказок, начальные формулы не подчиняются абстрактному

времени, а также присказки, с которыми мы встречаемся в сказках, не встречаются в дастанах. Текст дастана не может сохранить исходную формулу, как в сказках.

В исследовании также были сопоставлены начальные формулы, использованные в героических и любовных дастанах, и показано, что на самом деле содержание, форма, структурные особенности форм азербайджанского дастана, пройдя через считающийся нашим величайшим памятником дастан «Китаби-Деде Горгуд», позаимствовали от него свои основные национальные качества.

Ключевые слова: дастан, формула, национальный, духовный, начало, текст

INITIAL FORMULAS IN THE EPOSES

Summary

As we know formulas are molded words. The application of the formula theory was also carried out by genres and depending on the genre specification the possibilities of applying the formula change. The main criterion in applying the formula is the issue of the genre volume. The more volume of the genre, the more complete the formula can be reflected there. In this regard, the formulas are more used, as the epics are large in volume.

In the article the initial formulas, which form the basis of narration, have different features depending on the gen-

re type of texts, the presence of formulas in both fairy-tale eposes and classic eposes are studied.

As it is seen the initial formulas are made up of simple sentences, repeated words and complex sentences and are often subject to abstract time. From the article it is clear that, unlike fairy tales, the initial formulas in epics are not subject to abstract time, the repeated words met in fairy tales are not found in epics. The epos text is not able to preserve the initial formula as fairy tales.

In the study the initial formulas used in the epics of heroism and love are also compared and in fact, passing the epos "Kitabi-Dede Gorgud", which is considered to be our greatest monument, to the content, form, and structural features of the Azerbaijani epos formulas, its main national qualities are shown.

Key words: epos, formula, national, spiritual, beginning, text

Giriş

Azərbaycan folkloru janr etibarilə çox zəngindir. Janrlar epik növün başlıca xüsusiyyətləri olan təhkiyə qanunlarına əsaslandığından onlarda folklor formullarının da işlənməsi təhkiyənin daxili qayda-qanunlarına tabedir. Əgər təhkiyə geniş məzmunlu olarsa, söyləyicinin yaddaşından asılı olaraq formulların da yaranmasına ehtiyac yaranır. Formul söyləyicinin alt yaddaşında hazır qəliblər şəklindədir. Bu formullar çox olduğundan onlardan necə istifadə etmək söyləyicinin öz işidir. O, formullardan harda istifadə etməyi özü müəyyənləşdirir. Onun

yaddaşında başlanğıc, mətndaxili və sonluq formulları hazır qəliblər şəklində qalmaqdadır.

Nağılçı nağılını başlanğıc formulları ilə başlayır və başlanğıc formullarının müxtəlif ifadə vasitələri vardır. Bunlar sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələr və təkərləməli sözlərdir. Nağıllar kimi dastanlar da epik növün iri janrına daxildir. Ancaq nağıllardan fərqli olaraq dastan epik janr kimi özü üçün ümumişlək başlanğıc formulu formalaşdırma bilməmişdir və nağıllarda rast gəldiyimiz təkərləmələrə dastanlarda rast gəlinmir.

Dastanlarda formulların quruluş xüsusiyyətlərindən danışarkən dastan mətninin tipinin nəzərə alınması zəruriliyini artıq qeyd etmişik. Yəqin etmək olur ki, mətnin dastan təsnifatında hansı növə aid olması ondakı formulların quruluş xüsusiyyətlərində qabarıq ifadə olunur. Azərbaycan folklorşünaslığında dastanların əsasən iki növ təsnifatı mövcuddur. M.H.Təhmasib Azərbaycan dastanlarını qəhrəmanlıq dastanları, məhəbbət dastanları və ailə-əxlaq mövzulu dastanlar olmaqla üç qrupa ayırmışdır (Təhmasib, 1972: 112). Folklorşünas Füzuli Bayat məsələyə ümumtürk kontekstində yanaşaraq türk dastanlarını arxaik və klassik deyərək iki qrupda cəmləşdirmişdir. O, göstərir ki, burada arxaiklik əskilik anlamında anlaşılmamalıdır, çünki qədimlik tarixi-xronoloji anlayışdırsa, arxaiklik struktur-tipoloji anlayışdır (Bayat, 2007:17). Təsnifatdakı hər bir növün əlamətləri mətndəki formulların quruluşuna, heç şübhəsiz, öz təsirini göstərmişdir.

Məhəbbət dastanlarında formulları müəyyənləşdirərək onların bir qisminin nağıl kökənli olması üzə çıxır. Qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli olaraq məhəbbət dastanlarında xalq ənənəvi formullarının demək olar ki, bütün növlərinə rast gəlirik. Məhəbbət dastanlarının başlanğıc formullarından istifadə edən aşiq bəzən xüsusi qəliblərdən yararlanır. Məsələn, “Lətif şah” dastanının əvvəlində ustadnamədən sonra aşiq belə bir qəlibdən istifadə edir: “Ustadlar belə nağıl eliyirlər, Yəmən şəhərində Dərdli şah adında bir padşah vardı (Azərbaycan dastanları I, 2005; 122). Bu girişdən görüldüyü kimi, formullaşma prosesi məhəbbət dastanlarında, xüsusilə başlanğıc formulunda iki mərhələdən ibarətdir. Birincisi, ustadnamə hissəsi, ikincisi, bu ustadnaməni tamamlayan “ustadlar belə nağıl eləyirlər ki...” hissəsidir. Bu cür başlanğıc ustadnamə formasından istifadə edən məhəbbət dastanlarının hamısına aiddir.

Gördüyümüz kimi, dastanda söyləyicinin təhkiyəsi bir neçə hissədən ibarətdir. Birinci hissə üç ustadnamənin ifa olunması ilə bağlıdır. Bu ustadnamələrin arasında söylənən təkrar bağlantılar (misalları yuxarıda gətirmişik), bir növ, nağıldakı “Biri var idi, biri yox idi” formulundan sonra gələn pişrov-təkərləmələrin funksiyasını daşıyır. Ancaq nağıl yaradıcılığında belə pişrov-təkərləmələrin həm sırası böyükdür, həm də onlar çeşidlidir. Dastan yaradıcılığında isə ustadnamələri bir-birinə bağlayan təkrar bağlantılar həm azlıq təşkil edir, həm də onlar yeknəsəqdir. Onu da görmək olur ki, Azərbaycan dastanlarındakı ustadnamə-

lərdə zaman etibarilə arxaiklik hiss olunmur, onların müəllifi məlum olduğundan konkret zamana tabedirlər. Bununla belə, dastanın əvvəlində ifa olunan şeir parçaları başlanğıc formulunun rolunu oynaya bilir. Çünki ustadnamələrdə didaktika məzmunu vardır. Nağlın da başlanğıc formulunda nəyisə izah etmək, dolayı yolla da olsa, dinləyicini tərbiyə etmək məzmunu yaşamaqdadır.

Dastan formulu kimi bir ustadnamənin bəndinə fikir verək. "Pəri və Seydi" dastanındakı həmin bənd belədir:

"Qafil könül, bir məclisə varanda,
Ver qadağa acı dilə, danışma.
Hərcayı söyləmə, hərcayı demə,
Laf eyləyib, gülə-gülə danışma"
(Azərbaycan dastanları II,1966:189)

Aşıq Hüseyndən gətirilən bu ustadnamənin birinci bəndi didaktik məzmunludur və aşıq şeiri şəklində başlanğıc formulunun funksiyasını yerinə yetirir. Əgər fərz edə bilsəydik ki, bu ustadnamə neçə min il əvvəl şeir şəklində yox, yaddaşda qalan aforizm şəklində ifadə olunmuşdur, onda bu aforizm didaktik məzmununda gizli zaman məfhumu formasını ala bilərdi, formula çevrilə bilərdi. Bu isə baş verməyib, odur ki, indiki halda ustadnamə olsa-olsa dastan formulunun ancaq şəkli (forma) xüsusiyyətini daşıyır. Buna görə də belə demək olar ki, nağıllardakı kimi başlanğıc formulunun geniş şəkildə təkrar olunmasına dastanlarda rast gəlinmir. Janrın poetikası, görünür, buna imkan verməmişdir. Dastanlarda başlanğıc for-

mulları ancaq məzmunu görə dəyişir. Ustadnamənin məzmunu onu qoşan aşığın repertuarından və istedadından asılıdır. Nağıllarda isə başlanğıc formulunun məzmun çeşidliyi yoxdur. Dastanlarda da buna təsadüf edilməsi, indicə dediyimiz kimi, ustadnamələrdəki didaktik məzmunun nə vaxtsa zaman və məkandan asılı olmayan aforizmə çevrilməsindən asılı ola bilər. Onda bu aforizm formul kimi mətnin əvvəlində işlənəcək. Biz bu proses baxımından nağıldan yaranan dastanlar üzərində müşahidə apararaq, bunun əksini görəcəyik. Məsələn, “Şah İsmayıl” nağılının əsasında yaranan “Şah İsmayıl” dastanında nağıl formulu kimi “Ustadlar nağıl eləyirlər ki, Qəndəhar şəhərində Ədil adlı bir padşah var idi” (Azərbaycan dastanları V, 1969; 205) cümləsi ustadnamədən sonra işlənsə də, nağılda ustadnamənin didaktik məzmunu aforistik təkərləmələr şəklində olmalıdır. Bunu dastandakı “ustadlar nağıl eləyirlər ki, Qəndəhar şəhərində Ədil şah adlı bir padşah var idi. Ədil padşah o qədər varlı, dövlətli adam idi ki, dəryalar mürəkkəb olsa idi, meşələr qələm, onun dövlətini hesablamaq olmazdı” (Azərbaycan dastanları V, 1969: 131) cümlələrindəki “dəryalar mürəkkəb olsa idi, meşələr qələm” mübaliğə formulu da təsdiq edir.

Bütün dastanlarda ustadnamələrlə başlayan giriş hissə eyni olsa da, ustadnamə-formulun sonrakı davamı müxtəliflik təşkil edir. Bu müxtəliflik formulun ikinci hissəsinin məzmun və formaca birinci hissəni tamamlamasına şərait yaradır. “Nəcəf və Pərzad” dastanında ifaçı aşıq üç ustadnamədən sonra “Qulluğunuza kimdən xəbər ve-

rim, İsfahanlı Şıx oğlu Şah Abbasın Əziz adlı sövdayarı varıydı” keçid formulundan istifadə edir. Aşığın ifa üslubundan asılı olaraq, ustadnamələr birbaşa başlanğıc formulu kimi çıxış edir (Azərbaycan dastanları V, 1969: 272). Biz bunu məntiqi cəhətdən formul kimi qəbul edirik. Aydın ki, nağıllardakı başlanğıc formullarının mətn əsası vardır. Başlanğıc formulları mətnin ümumi məzmunundan doğan məntiqi nəticədir, mətnin zaman, məkan, hərəkət, səs arxetiplərinin bir və ya bir neçə cümlə ilə ümümləşdirilmiş, heç bir zamana və məkana daxil olmayan işarəsidir. Belə olan tərzdə nağıllardakı başlanğıc formulları mətndən doğan məntiqi nəticəni əks etdirə bilir, amma bütövlükdə dastan mətnində zaman, məkan, hərəkət, rəqs, səs arxetipləri üç ustadnamə ilə ümümləşdirilir, həm də burada zaman və məkan prinsipi qorunur. Bu zaman və məkan bizim başa düşəcəyimiz, şüurumuzdan kənar olmayan prosesləri əks etdirir. Bəlkə də zamansızlaşma və məkansızlaşma hələ başa çatmadığından dastanlarda zaman və məkan formulları da hələ formalaşmamışdır. Axı başlanğıc formullarını da müəyyənləşdirən əsas amil zaman və məkan formullarının dastan mətnində iştirakıdır. Məhəbbət dastanlarında zaman və məkan formullarına az da olsa rast gəlinir. Məsələn, “Əmrah” dastanında “Az getdilər, çox getdilər, dərə-təpə düz getdilər, axırda Osmanlı torpağına çıxdılar” (Azərbaycan dastanları III, 1967: 139) cümləsi zaman formulu kimi hərəkəti və zamanı qısaltmağa xidmət edir. “İrvahım” dastanında da “Bunlar burada qalsın, sizə kimdən

deyək, Dağıstanda Şəmi Qaradan" (Azərbaycan dastanları III,1967: 176) cümləsi keçid formulu kimi zaman məfhumunu və hərəkəti tezləşdirməyə xidmət edir.

Qəhrəmanlıq dastanlarında da zaman hərəkətin sürətindən asılı olaraq başlanğıc formulu tipinə görə təyin edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı başlanğıc formulu hərəket sürəti qapalı olduğuna görə, çevrənin içindəki zaman formulu konkret dövrü göstərir və tipinə görə sadə zaman formulu xüsusiyyətini daşıyır. Burada zaman formulu başlanğıc formulu içindəki zaman məfhumunu ifadə edir. Məsələn, "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı" (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 31) başlanğıc formulu içindəki zaman məfhumu Məhəmməd əleyhissəlam zamanını ifadə etdiyindən bu zamanlığın zaman formulu əmələ gətirir. Məhəbbət dastanlarında başlanğıc formulu zaman məzmununu itdiyindən orada zaman məfhumu ifadə olunmur. Ona görə də məhəbbət dastanlarında zaman formulu ancaq təsəvvür olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının başlanğıcındakı atalar sözlərinin, hikmətli ifadələrin də vaxtı ilə mövcud olmuş mətn-boy bazaları əsasında formalaşdığını təxmin etsək, onda bunlarda da zaman məfhumunun ancaq yerinə görə təyin oluna biləcəyini söyləmək mümkündür. Məsələn, "Qadir tənri verməyincə, ər bayımaz", "Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz", "Əcəl vədə irməyincə, kimsə ölməz", "Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz", "Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-

dərər, tələb eylər, nəсібindən artuğun yeyə bilməz”, “Əski panbuq bez olmaz”, “Qarı düşmən dost olmaz” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 31) kimi dastanın giriş hissəsindən gətirdiyimiz misallar hikmətli kəlamlardır. Bu hikmətli kəlamlar (sintensiya), çox guman ki, hansısa mətnin (bəlkə də mətnlərin) məntiqi sonluğu kimi dastanda başlanğıc formullarını əvəz edir.

Dastan mətni başlanğıc formulunu nağıllar kimi qoruyub saxlaya bilmir (ya da yarada, formalaşdıra bilmir – belə də demək olar). Əgər nağıllarda başlanğıc formulunun bütün tərəfləri iştirak edirsə, dastanda başlanğıc formulunun zaman və məkan üzrə tam ifadə olunmasına rast gəlmirik. Nağıllarda başlanğıc formulunun həmcins üzvlərdən ibarət tərəfləri işləkdirsə də, dastanda bu, görünmür. Buna görə də dastanlardakı başlanğıc formulları natamam təsiri bağışlayır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Oğuz zəmanında Qanlı qoca derlərdi, bir gürbiz ər vardı” (Kitabi-Dədə Qorqud 1981:85) formuluna natamam başlanğıc formulunu deyə bilərik. Çünki burada nağıllardakı kimi cümlənin qeyri-həmcins üzvləri ilə ifadə olunan, bəzən heç bir məna verməyən poetik hissələri yoxdur, məkan məfhumu hiss olunmur, təkcə zaman məfhumu bəllidir. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarının hamısında bu cür natamam başlanğıc formullarına rast gəlinir. Məsələn, “Məgər, xanım, oğuzda Duxa qoca oğlu Dəli Domrul deyərlərdi, bir ər var idi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 79); “Oğuz zəmanında, Uşun qoca deərlər, bir kişi vardı” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 110);

“Bir gün Qam Xan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988; 34); “Məgər, xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağ gəldi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 98) və s. Göründüyü kimi, bu cür formullarda “Oğuz zamanı” formulun ifadə olunmasının zaman şərtini, “Oğuzda” sözü isə formulun məkan şərtini göstərir. “Oğuz zamanında Qanlı qoca deyərlərdi”, “Dəli Domrul deyərlərdi” hissəsi isə formulun hazır daşlaşmış qəlibidir, “deyərlərdi” sözü “rəvayət edirlər” sözünün ekvivalenti kimi diqqəti cəlb edir və formul əmələgəlmədə fəal iştirak edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı başlanğıc formullarından (elə final formullarından da) danışanda əsərin quruluşunu, onun hazırda on iki boy şəklində gəlib bizə çatmasını nəzərə almaq lazımdır. Tədqiqatlarda bəzən bu boylardan ayrıca dastanlar kimi də söz açırlar, “Dədə Qorqud dastanları” ifadəsini işlədirlər. Əsərin tükənməz gerçək-xəyali qatları, epik əzəməti hətta indi mövcud olmayan boyları da ehtimal və bərpa etməyə xeyli imkanlar verir. Ancaq “Dədə Qorqud”un vahid dastan yaxud dastanlar toplusu şəklində təşəkkül tapıb-tapa bilməməsi kimi mürəkkəb problemin istər tarixi-epik, istərsə də mənə-struktur baxımından aydınlaşdırılmasının vacib məqamları hələ çoxdur. Şəksiz olan budur ki, ayrı-ayrı boyların az ya çox dərəcədə fərqli, sərbəst təşəkkülü ilə yanaşı, onların arasında quruluş əlaqəsi, mənə bağlılığı da inkaredilməzdir. Bunlar Oğuz eli-qövmi haqqında, Oğuz ərənləri və adətləri haqqında eyni tərzdə

xatırlanıb-söylənən silsilə əhvalatlar-dastanlardır. Və bunların hər birinin öz başlanğıcı, davamı və sonluğu vardır. İndi biz hələlik başlanğıcdan danışıyıq. Görürük ki, boyların daxili bağlılığını şərtləndirən məzmun-təhkiyə (semantik-epik) ümumiliyi başlanğıc hissələrə də proyeksiya olunmuşdur və formul təşəkkülü üçün zəruri olan mənə-struktur bənzərliyini də təmin etmişdir. Fikrimizi misallarla aydınlaşdırıq.

Əsərin altı boyu (I, II, III, IV, VII və IX boylar) Bayındır xanın və Qazan xanın səhər oyanmasının təsviri ilə başlayır. Bunlar sırası və təsadüfi adamlar deyil ki, ən adi və müxtəlif təfsilatlardan bəhs edilsin. Xanlar xanı Bayındır xan ölkənin başçısı, Qazan xan da onun bəylərbəyisidir, dövlətin ikinci adamıdır. Onların yerindən durmasının təqdimi də, əlbəttə, sosial-siyasi statuslarına, hakimiyyətdəki ali mövqelərinə uyğun olmalıdır. “Bir gün Qamxan oğlu Bayındır yerindən turmuşdu. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sarvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988; 34). Hökmdarın oyanması səhnələrinin hamısında eyni mənzərə ilə qarşılaşırıq. Beləcə, hər üçündə xalis formul deyilmi!

Eyni vəziyyəti Qazan xanın təqdimi və yerindən durması ilə bağlı klişelərdə də görürük. Ancaq o da diqqətdən yayınmır ki, bu təsvirlər daha təfsilatlı və daha təmtəraqlıdır. Bu da təsadüfi deyil, Qazan xanın, deyək ki, dəbdəbə aludəçisi olmasından yox, hakimiyyətdə statusu bir pillə aşağı olsa da, ölkənin idarəsində onun əs-

lində daha fəal rol oynamasından irəli gəlir. II boyda oxuyuruq: “Bir gün Ulaş oğlu Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracuğun qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayındır xanın göy-güsi, qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan yerindən turmuşdı. Toqsan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqsan yerdə ala qalı-ipəg döşəmişdi. Səksən yerdə badyələr qurulmuşdı. Altun ayaq sürəhilər düzölmüşdi. Toquz qara gözlü, xub yüzlü, saç ardına urulu, köksi qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafər qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988; 42). Burada Qazan xanın belə ibarəli təqdimi bədii təxəyyülün məhsulu deyil, onun yüksək titullarını sadalayan formul əslində daha çox real mündəricəni, yəni gerçək Qazan xanların hakimiyyət pilləsində icraçı kimi tutmuş olduqları üstün mövqeyi əks etdirir. Bu da Oğuzda dastanın yarandığı çağlarda mövcud olmuş ikihakimiyyətlik sıralanmasının gerçək mahiyyətinə uyğun gəlir və bunu ifadə edir. Qazan xanla əlaqəli IV boydakı başlanğıc formulu da II boydakı formulla səsləşir. Həmçinin, hər iki qəhrəmanla bağlı başlanğıc formulları arasındakı oxşarlıq da aşkar nəzərə çarpır. Bunun da həm epik təxəyyüldən, həm də həyatdan gələn əsası vardır. Dövlət başçıları ilə bağlı hər bir təfsilat, o cümlədən onların yerindən duraraq fəaliyyətə başlaması da, görünür, bir növ, ritual xarakteri daşıyır, bu haqda el arasında da müəyyən bir təsəvvür formalaşır, bunları ifadə edən formullar da

həmin ritual-qənaətlər təməlində epik səciyyə kəsb edir. Beləcə, tarixi-qəhrəmanlıq dastanlarındakı formullar, adətən, bu iki vacib özü (epik təxəyyül və reallıq) üzərində formalaşır.

Biz “deyərlərdi” deyiminin “Dədə Qorqud” dastanında da formul yaradıcılığının mühüm elementini təşkil etdiyini yəqin etdik. Eyni hala “Koroğlu” dastanında da rast gəlirik. Ancaq onu da görürük ki, əsərin yarandığı dövrün təhkiyəsində “deyərlərdi” sözü daha asan şəkildə, aşığı yaradıcılığı üslubunda “deyir” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Məsələn, “Ustad deyir Koroğlunu heç kəs belə ağlayan görməmişdi” (Azərbaycan dastanları I, 2005; 103) keçid formulunda “deyir” sözü formulyaradıcı ünsür kimi çıxış edir. “Koroğlunun qocalığı” qolunda “Ustad deyir ki, Koroğlu qocalmışdı” başlanğıc formulunda da “deyir” sözü ustad zamanı ilə əlaqə yaradan ünsür kimi başlanğıc formulunu yaradır (Azərbaycan dastanları I, 2005; 379). Ümumiyyətlə, “deyir” sözü çox işlək komponent olduğundan bütün formulların üslubi mənalının üzə çıxmasında rol oynayır.

“Koroğlu” “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra ikinci möhtəşəm tarixi-qəhrəmanlıq dastanımızdır. Bu əsər də hissə-hissə, qol-qol qoşulmuşdur. “Azərbaycan xalqının mədəni sərvəti olan “Koroğlu” eposu aşığı yaradıcılığının dastan janrında yaradılmış dastan-qollardan ibarətdir. Müxtəlif vaxtlarda yaradılmış bu qollar müəyyən çərçivə ilə yox, iştirak edən surətlər, məkan, hadisələrin zaman ardıcılığı və digər vasitələrlə birləşdirilib vahid bir əsər

əmələ gətirir" (Hacılı, 2002; 79). Həqiqətən bu əsərin daxili bağlılığı "Kitabi-Dədə Qorqud"a nisbətən daha çoxdur. Ancaq süjetin, hər halda, çoxlu qollara bölünməsi burada da xüsusilə başlanğıc formullarının təşəkkülü özünəməxsusluğuna təsirsiz ötürməmişdir. Elə buna görə də "Koroğlu" dastanında da başlanğıc formulları nağıllarda gördüyümüz başlanğıc formulları deyil. Bunun səbəbi isə nağılların daha çox arxaik təhkiyəyə söykənməsidir. "Koroğlu" dastanı isə XVI əsrin tarixi hadisələrini epik şəkildə təcəssüm etdirdiyindən burada zaman şərtiliyi təhkiyənin zamanına uyğundur. Yəni dastanın girişində, qolların girişində müvafiq formullaşma prosesi hələ getməmişdir. Ona görə də bu hissələrdə zaman məfhumu şərti məzmunudur. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından fərqli olaraq "Koroğlu" dastanı qapalı deyil, daim yeni-yeni qolların yaranması müşahidə olunur. Ona görə də "Koroğlu" dastanının hər hansı variantını götürsək, orada aşağıda başlanğıc formulu kimi qeyd etdiyimiz (qolun əvvəlində verildiyinə görə şərti olaraq) cümlələr əslində keçid formulu funksiyasını daşıyır və bir qolla sonrakı qol arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Məsələn: "İndi eşit, sənə kimdən danışım, Toqatda Hasan paşadan" (Azərbaycan dastanları IV, 2005: 234). Şərti olaraq qolun əvvəlində işləndiyi üçün bu cümləni başlanğıc formulu adlandırırıq. Bu cür başlanğıc formulları əslində qollar arasında əlaqə yaradan formul-vasitə kimi çıxış edir. Eləcə də "deyirlər ki" sözü ilə başlayan formullar da eyni funksiyanı yerinə yetirir. "Deyirlər

ki, bu dəfə Koroğlunun yolu Naxçıvan şəhərinə düşdü” (Azərbaycan dastanları IV, 2005: 54), “Deyirlər ki, Koroğlu belə dönüb baxanda day Aşıq Cünunda sorğu-sual olmazdı” (Azərbaycan IV, 2005; 107) və s.

Bunlardan fərqli olaraq, “Koroğlu” dastanında şahidlik funksiyasını yerinə yetirən və “Belə rəvayət edirlər ki” ifadəsi ilə başlayan başlanğıc formulları da vardır. Bu kimi başlanğıc formullarında artıq keçid formulu məzmunu hiss olunmur, bu tipli ifadələrlə yaranan başlanğıc formulu qolun özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə daşımaq xassəsinə malik olur. Məsələn, “Belə rəvayət edirlər ki, Tərcəm elində Nəzər Cəlali adlı bir pəhləvan var idi” (Koroğlu 2005: 115), “Rəvayətçilər, keçmişdən xəbər verən şirin sözlü qocalar belə nəql edirlər” (Koroğlu 2005; 174), “Ravilər, müdrik tarixçilər belə nəql edirlər ki, ikinci Şah Abbas Koroğlunun adını, sanını eşidib onu ordusuna sər-kərdə etmək istəyir, Koroğlu buna boyun qoymurdu. O deyirdi: “Şahlarda etibar olmaz, amma neyləyim ki, and içmişəm Səfəvi övladlarının üstünə qılinc çəkməyəm” (Koroğlu 2005: 210).

Qeyd edək ki, “Koroğlu”nun Paris nüsxəsi tərcümə mətni olduğundan orada misal gətirdiyimiz bu cür başlanğıc formullarının əsl variantdan fərqlənməsi mümkündür. Çünki burada zaman və məkan formulları dolayı yolla “belə rəvayət edirlər” və “Tərcəm elində Nəzər Cəlali adlı bir pəhləvan var idi” (Koroğlu (Paris nüsxəsi) 2005: 115) ifadə və cümləsində ifadə olunur. Əsl mətndə isə yəqin ki, başlanğıc hissənin zaman və məkan formul-

ları mənəni aydın ifadə etməlidir. Bunu daha çox “Rəvayətçilər, keçmişdən xəbər verən şirin sözlü qocalar belə nəql edirlər” (Koroğlu (Paris nüsxəsi) 2005: 44) başlanğıc formulunda görmək olar. Bu başlanğıc formulunda zaman və məkan işarələri tərcümə zamanı itmişdir. Amma bununla bərabər, həmin cümlə başlanğıc formulunun məzmununu göstərməkdədir.

Deməli, “Koroğlu” dastanında başlanğıc formulunun iki tipi ilə qarşılaşırıq:

1. Qollar arasında əlaqə yaratmağa xidmət edən başlanğıc formulları;
2. Qolun özünəməxsus məzmununu açmağa xidmət edən başlanğıc formulları.

Birincisində qollararası əlaqəyə “sənə kimdən danışım”, “sənə hardan deyim, nədən deyim” sözbirləşmələri yardım edir və qolun başlanğıc formulunun vəzifəsini yerinə yetirir. İkincisində isə “deyirlər ki”, “rəvayət edirlər ki”, “nəql edirlər ki, sözbirləşmələri başlanğıc formulunun tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Qısaca belə nəticəyə gəlmək olar ki, qəhrəmanlıq dastanlarının başlanğıc formulları şərti xarakterdə olub zaman və məkan məzmununu özündə əks etdirsə də, nağıl formulundakı kimi başlanğıc hissədəki arxaizmə xidmət etmir.

QAYNAQLAR

1. Təhmasib, M.H (1972). Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı : “Elm” nəşriyyatı.
2. Bayat, F. (2007). Etnik-mədəni kontekstdə türk dastanları // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XXVI kitab, “Nurlan” nəşriyyatı.
3. Azərbaycan dastanları, I (2005) Bakı, “Çıraq”.
4. Azərbaycan dastanları, II (1966) Bakı, Az SSR EA Nəşriyyatı.
5. Azərbaycan dastanları, V (1969) Bakı, Az SSR EA Nəşriyyatı.
6. Azərbaycan dastanları, III (1967) Bakı, Az SSR EA Nəşriyyatı.
7. Kitabı-Dədə Qorqud, (1988) Bakı, Yazıçı.
8. Hacı A. (2002). Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi, Bakı, Mütərcim.
9. Koroğlu. (2005). Tərtibcilər İ.Abbaslı və B.Abdulla, Bakı, Lider.
10. Koroğlu. (2005). Paris nüsxəsi, Bakı, Şərq-Qərb.

Sevinc ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu

**DASTANLARIN MƏNƏVİ-ƏXLAQİ
KEYFİYYƏTLƏRİNİN YAZILI ƏDƏBİYYATDA
İFADƏSİ**

**ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ КАЧЕСТВА ЭПОСА
В ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Резюме

Система морально-этических ценностей, являющаяся одной из основных литературно-теоретических тем как фольклора, так и письменной литературы, всегда актуальна. Потому что они являются основными качествами, регулирующими нравственные отношения между людьми. У каждого народа свои нравственные качества, и живут они в разных областях. В последнее время наблюдается большой интерес к изучению проблем фольклора. Также оценка фольклора и письменной литературы с этой стороны дает толчок к более осмысленному и объективному развитию литературы. Поэты и писатели всегда ссылаются на такие эпосы, как «Китаби-Деде Горгуд», «Кероглу», «Ашиг Гариб», «Тахир и Зохра», «Асли-Карам», «Аббас и Гульгаз», «Шах Исмаил-Гюльзар». Их творческое использование

свидетельствует о богатстве нашего фольклора. Поэты и писатели, связанные с фольклором, всегда жили в истории. Потому что они вместе жили нравственными и духовными ценностями и идеями современности, и сами обрели право жить вечно. Мохаммад Физули, Низами Гянджеви, Шах Исмаил Хатаи, Ашиг Алестар, Молла Панах Вагиф, Самед Вургун, Расул Рза, Анар, Ильяс Эфендиев, Гусейн Ариф, Халил Рза Улутюрк, Бахтияр Вагабзаде, Залимхан Ягуб, Мамед Исмаил – среди таких ценных поэтов и писателей. Они создали традицию в своих произведениях, перенесли духовно-нравственные качества из фольклора в письменную литературу. Таким образом, в их работах соединились классика и современность.

Ключевые слова: эпос, духовно-нравственные качества, фольклор, письменная литература, народных выражений, пословиц и афоризмов, традиция

EXPRESSION OF THE MORAL QUALITIES OF EPICS IN WRITTEN LITERATURE

Summary

The system of moral and ethical values, which is one of the main literary and theoretical themes of both folklore and written literature, is always relevant. Because they are the main qualities that regulate moral relations between people. Every nation has its own moral qualities and they live in different areas. Recently, there has been a great interest

in the study of problems in folklore. Also, the assessment of folklore and written literature from this aspect gives impetus to the more meaningful and objective development of literature. Poets and writers always refer to such epics as "Kitabi-Dada Gorgud", "Koroglu", "Ashig Garib", "Tahir and Zohra", "Asli-Karam", "Abbas and Gulgaz", "Shah Ismail-Gulzar", their creative use shows the richness of our folklore. Poets and writers connected with folklore have always lived in history. Because they lived together the moral and spiritual values and ideas of modernity, and they themselves gained the right to live forever. Mohammad Fuzuli, Nizami Ganjavi, Shah Ismail Khatai, Ashig Alasgar, Molla Panah Vagif, Samad Vurgun, Rasul Rza, Anar, Ilyas Efendiyev, Huseyn Arif, Khalil Rza Uluturk, Bakhtiyar Vahabzade, Zalimkhan Yagub, Mammad Ismayil are among such valuable poets and writers. They created a tradition in their works by bringing the spiritual and moral qualities from folklore to written literature. Thus, in their works, the classics and modernity were united.

Key words: epos, moral values, folklore, written literature, the sayings, proverbs and aphorisms, tradition

Giriş

Cəmiyyətimizin bütün sahələrini əhatə edən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər hər bir sahədə özünü göstərir. Mə-sələn, siyasət və elmdə, ailədə, ətraf aləmdə, insanların fəaliyyət göstərdiyi peşə sahələrində insani münasibətləri

tənzimləyən normalardır. Mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər insan ruhunu təmizləyib, əxlaqı da gözəlləşdirir və bu mövzu haqqında bu günümüzdə də çox bəhs olunur. Çünki inteqrasiyanın ümumdünya səviyyəsində aparıldığı zəmanəmizdə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə dəyər vermək, bu mövzularda araşdırma aparmaq və seminarlar təşkil etmək bu mənada bir zərurətə çevrilmişdir. Hər bir xalqa məxsus olan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər bu baxımdan fərqli sahələrdə öz mövcudluğunu qorumaqdadır. Bunların sırasında ədəbiyyat da var, psixologiya da var, tarix də var, etnoqrafiya da var. Hər birində mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər özünəməxsus şəkildə ifadə olunur. Amma insanlara mənəvi təsir imkanları baxımından ədəbiyyat və özündə cəmləşdirdiyi ədəbi əsərlər, eləcə də folklor xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki əsərlərə diqqət yetirdikcə görürük ki, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, insani dəyərlər bir mənəbdən qaynaqlanır. Bu mənbə isə şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Hansı ki hər bir nümunəsində mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər xüsusi diqqət cəlb edir. Bu insani dəyərlər insanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini bürüzə verdiyi kimi, əsərin dəyərini artırır, nəsildən-nəslə ötürülərək əsəri həm də milliləşdirir. Bu gün üzərində işlədiyimiz mövzu “dastanlarının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yazılı ədəbiyyatda ifadəsi” başlığı altında olduğundan məhz araşdırmamızı da bu istiqamətdə aparmağı planlaşdırmışıq. Əlbəttə, dastanlarımızın hər birində dostluq, sevgi, hörmət, yaxşılıq, minnətdarlıq, dürüstlük, səxavət, təvazökarlıq, ədalət, cəsarət kimi milli-mənəvi dəyərlər,

əxlaqi keyfiyyətlər üstünlük təşkil edir. Dastanlarda bunların ifadəsi adından da göründüyü kimi, başqa bir dəyər qazanır və bu dəyərdən yazılı ədəbiyyat da bəhrələnir. Həm də bildiyimiz kimi, qəhrəmanlıq dastanları ilə müqayisə edildikdə məhəbbət dastanları sayca qəhrəmanlıq dastanlarından çoxdur. Amma milli-mənəvi dəyərlərin üstünlüyü, əxlaqi-nəsihətamiz ruhun ifadəsi baxımından heç biri digərini üstələmir. Bu tarazlıq da araşdırmamızı geniş istiqamətdə aparmağa kömək edən məsələlərdən biridir. Cavanların saf və təmiz sevgisindən, səxavət və təvazökarlığından, ədalətindən bəhs edən məhəbbət dastanları, eləcə də igid oğul və qızlarımızın haqq-ədalət uğrunda mübarizə apararaq işğalçılara qarşı mübarizəsi haqqında olan qəhrəmanlıq dastanları, adından da göründüyü kimi ailə-məişət mövzusunda həsr olunmuş dastanlar xalqımızın taleyində cərəyan etmiş ən mühüm hadisələri əks etdirir. Bu keyfiyyətlərinə görə dastanların hər birinin özünün həm milli, həm də bütün insanlara xas olan təfəkkürü var. Müxtəlif zamanlarda yaranmış bu dastanlar qeyd etdiyimiz kimi, xalqımızın azadlığı, inkişafı yolundakı tarixi hadisələri əks etdirən, mənəvi kamilliyini tamamlayan bir xəzinədir və yazılı ədəbiyyat üçün isə dəyərli bir mənbədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” , “Molla Nur”, “Qaçaq Tanrıverdi” dastanları bir daha göstərir ki, xalqın milli-mənəvi dəyərləri nə qədər güclü olursa, tarixi zəngin və dəyərli, qüdrəti də yenilməz olur. Dastanlarımızda dərin kök atmış bu mənəvi dəyərlərin yazılı ədə-

biyyata gətirilməsinin əsas məqsədi isə türk xalqlarının əxlaqi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin yazılı ədəbiyyat vasitəsilə qorunub sonrakı nəsle ötürülməsidir. Mənbələrdə qeyd edilir ki, Azərbaycan xalq dastançılığı özünün çiçəklənmə mərhələsini orta yüzilliklərdə keçirmişdir. Bu mərhələnin şah əsərləri olan “Aşıq Qərib”, “Tahir və Zöhrə”, “Əsli-Kərəm”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl-Gülzar” kimi möhtəşəm dastanlar Azərbaycan hüdudlarından çıxaraq ümumən Qafqaz, Anadolu, Orta Asiya ərazilərində də geniş yayılmış, eyni soydan olan türk xalqları ilə yanaşı, gürcü, osetin, tacik və s. etnosların folklor arealına yerləşmişdir (Həsənzadə N., 2017, 33). Bunların hər biri həm yazılı ədəbiyyatda, həm də xalq ədəbiyyatında bir-birinə aşiq olan gənclərin yaşadıkları həyatı proseslərlə vəhdətdə götürülür. Məsələn, qeyd etdiyimiz kimi bir-birinə aşiq olan iki gəncin həyatındaki önəmli hadisələrdən bəhs edən məhəbbət dastanlarında aşiqə yuxuda olarkən buta verilir və bu butaya istinad olaraq sevən aşiq haqq aşiqinə çevrilir, sevdiyi xanımın arxasınca gedir. Haqq aşiqi çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Müxtəlif sınaqlardan üzüağ çıxan haqq aşiqi sevdiyinə çox vaxt qovuşur, amma qovuşmaya da bilir. Bu zaman isə dastanın əsas qəhrəmanları yaranmış müxtəlif maneələrə sazın, sözün, sehri ilə qalib gəlir. Qeyd etdiklərimiz mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə nümunə olan fikirlərdir və yazılı ədəbiyyatda da qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi təkamülünün ifadəsi kimi təzahür edir. Məhəbbət dastanlarına nümunə olaraq “Leyli və Məcnun”, “Aşıq Qərib”,

“Tahir və Zöhrə”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl” əsərlərini göstərə bilərik. Məhəbbət dastanlarının adətən ustadnamə ilə başlayıb, duvaqqapma ilə bitməsi bilirik ki, onların yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən aspektlərdir. Duvaqqapma müxəmməs şəklində olub xoş əhval-ruhiyyədaşıyan məzmununa malikdir. Ustadnamələr isə əxlaqi-nəsihətamiz məzmunlu qoşmalardır. Bu dastanların yazılı ədəbiyyatda ifadəsinə hansı yöndən baxsaq, məsələn, ideya-estetik, əxlaqi-fəlsəfi, sosial-ictimai, hər məramı, məqsədi ilə mental dəyərlərin qorunmasına xidmət edir və bunu da vurğulamalıyıq ki, dastanlara xas olan bir çox dəyərlər sistemi həm xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, yazılı ədəbiyyat nümunələrinə keçən zaman da öz kamilliyini, daha doğrusu, statusunu qoruyub saxlayır. Çünki mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər yaşadığıca öz dəyərini qoruyub saxlayır və fərqli təsvirlərdə belə eyni təfəkkürə malikdir. Bu barədə professor Sədnik Paşa Pirsultanlı yazır: “Azərbaycan folklorşünaslığında “Novruz və Qəndab” dastanı ilk dəfə olaraq müstəqil şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Dastanların gizli və sirli cəhətləri və bir sıra məziyyətləri hələ bundan sonra üzə çıxarılaçaqdır. Dastan yüksək qoşma və gəraylılarla bəzənmiş şeiriyyətə və poetik qüdrətə malikdir. “Novruz və Qəndab” dastanı bu əsərə ona görə örnək seçilmişdir ki, məhəbbət dastanlarına xas olan quruluş, yəni ustadnamə, dastanın yurdu, duvaqqapma yerli-yerindədir (Sədnik Paşa Pirsultanlı, 2009, 43). Onu da qeyd edək ki, bir-birinə aşıq olan gənclərin qovuşma-

dığı dastanlarda duvaqqapma olmur. Bu proses həm mövzu, həm də məzmun baxımdan yazılı ədəbiyyata keçən dastanlarda da belədir. Bir neçə dastan var ki, onların əsasında operalar da yazılmışdır. M.Maqomayevin “Şah İsmayıl”, Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operaları buna nümunədir. Operaların da aparıcı əxlaqi keyfiyyətləri xeyirxahlıq, sədaqət, sevgi, namus, dostluq, yoldaşlıq kimi mənəvi dəyərlərlə səciyələnilir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının ən qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında nəslə nəzmin növbələşməsi onu göstərir ki, epos ozan musiqisinin müşayiəti ilə oxunmuş və orada verilmiş şeir parçaları da qopuza uyğunlaşdırılmışdır:

Bəri gəlgil, başım bəxti, evim təxti,
Evdən çıxıb yürüyəndə sərvi boylum,

Topuğuna sarmaşanda qara saçlım,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım,

Qara badam sığmayan dar ağızlım ...
(Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 177)

Göründüyü kimi, burada müəyyən ahəngdarlıq və qafiyə də vardır. Lakin sazın və aşıq şeirinin normativlərinə tam uyğun gəlməsə də, bu kimi nümunələr yazılı ədəbiyyatda da istifadə olunur, müəyyən mənada aşıq şeirini bizə xatırladır. Bunun özü də aşıq sənətinin kökü-

nün qədim zamanlara getdiyini göstərir. Nisbətən sonrakı mərhələləri özündə əks etdirən “Mehri və Vəfa”, “Əhməd Hərami dastanı” kimi əsərlərdə yeni çalarlar, orijinal formalar meydana çıxmışdır. Bu əsərlər məsnəvi formasında yazılmış yazılı ədəbiyyat nümunələri olsa da, əslində bir müəllif tərəfindən poetik formada yazıya alınmış məhəbbət dastanlarını xatırladır. Xüsusilə “Mehri və Vəfa” dastanı bizim məhəbbət dastanlarımızdan heç də seçilmir (Xəlilov N., 2007, 12).

Dastanlardan günümüzdə gələn mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin yazılı ədəbiyyatda əks olunması xalq ədəbiyyatı nümunələrində zəngin tariximizin, adət-ənənələrimizin, nəsillərdən-nəslə keçən dünənimizin, bu günümüzün ifadəsidir. Bu haqda professor Sədnik Paşa Pirsultanlı tədqiqatlarında qeyd edir: “Yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Q.B.Zakirin, Nəbatinin gəraylıları aşiq tərzində şeirlər adlandırıldığı kimi, “Şəhriyar”, “Vaqif”, “Qasım bəy Zakir” və başqa dastanlar da aşiq tərzində yaradılmış dastanlardır. Bu səpkili dastanlar aşiq ifadəliliyində möhkəm yer tuta bilmirlər. Onlar daha çox məhəbbət romanları kimi oxuyanda bədii əsər kimi dəyərləndirilir” (Azərbaycan dastanları, 2005, 14). Mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin, mental dəyərlərin yazılı ədəbiyyatda özünəməxsus təcəssüm xüsusiyyətləri O.Sarıvəlli yaradıcılığından da yan ötməmişdir. Belə ki, “xalq zəkasının meyvəsi olan bu əsərlərdə böyük mənalar və hikmətlər var”, - söyləyən sənətkardastanlarımız da qorunub bu günümüzdə gələn zəngin xalq ədəbiyyatı-

na öz münasibətini oğluna müraciət edərək bu cür bildirmişdir:

Saz oyun deyildir düşündüyün tək,
Onda “Kərəmi” var, onda “Cəngi” var.
Hər simdə bir əsrin öz ahəngi var.
...O əzən yüksəlir, bəzən açılır,

Hər pərdə bir dövrün dərdini çəkir
(Həsənzadə N., 2017, 8).

M.Təhmasib, Ə.Axundovun tərtib etdiyi “Azərbaycan dastanları” kitabının birinci cildində “dastan” sözünün izahını milli-mənəvi dəyərlərə söykənərək vermiş və onu əxlaqi-nəsihətəməz məzmunlu hekayə, rəvayət sözlərinə bağlamışdır: “İstər yazılı, istərsə şifahi ədəbiyyatımızda “dastan” daha çox ədəbi silah kimi işlədilmiş və əhvalat, hekayə, rəvayət, macərə, tərifnamə, tərcümeyihal, hətta tarix anamları daşımışdır. Nizami Gəncəvi öz məsnəvilərini “dastan” adlandırmışdır. Azərbaycan folklorunda “dastan” anlayışı aşiq yaradıcılığının məhsulu olan epik-lirik əsərləri ehtiva edir. Şeyrlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanan dastanların süjeti təhkiyə şəklində söylənilir. Aşıqlar bunu “dastanın yurdu” adlandırırlar. Qəhrəmanların lirik duyğulanmaları, iztirab və həyəcanları, kədər və sevincləri, həsrət və nisgilləri, deyişmə və bağlamaları isə aşiq şeyrləri ilə verilir (Azərbaycan dastanları, 2005, 5). Yazılı ədəbiyyatda da müəyyən əxlaqi hadisə və əhvalatların adlandırılmasında eyni mənəni əks etdirən “dastan” sözündən istifadə edilir. N.Həsən-

zadənin şair Çoban Əfqandan tərcümə etdiyi “Yandırır” şeirində fikirlərin ifadəsi üçün “dastan” sözünü seçib tətbiq etməsi fərqli rakurslarda belə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin qorunduğundan xəbər verir:

Bağlayıram gözəllərə dastanı,
Yar atəşi şirin canı yandırır,
Sərraf olan lələ qoyar qiyməti,
Göz görəndə din-imanı yandırır
(Sarıvəlli O., 2004, 308)

Göründüyü kimi, valideynlərə məhəbbət və namus, əxlaq, tərbiyə kimi mühüm amillərin əsas olduğu dastanlarda qəhrəmanlar ən çətin günlərində bu amillərdən güc alaraq qələbə çalırlar. Qeyd etdiyimiz bu əxlaqi keyfiyyətlər yazılı ədəbiyyata da sirayət edib. N.Muradoğlu yazır: “Koroğlu dastanının qəhrəmanlıq ənənələrindən irəli gələn ideya-məzmun özəllikləri müasir şeirdə özünü bariz şəkildə biruzə verir. Müstəqilliyə keçid mərhələsində yaranan poetik düşüncədə Koroğlu qəhrəmanlarının xatırlanması, Koroğluya müraciət, dəlilərə çağırış ruhu əsas yer tutur. Zirəddin Qafarlının “Ay Koroğlu” şeirində yə-nə də xalqın milli qəhrəmanına müraciəti əsas fonda verilir. Bu xalqın içərisində Koroğlunun dəliləri qədər mətin, mübariz olub vətənin bir çağırışı ilə ayağa qalxıb döyüş səngərinə atılmaq istəyən igidlər vardır. Şair özünü də həmin igidlər sırasında görür:

Öz taleyi özbaşına qalan elin var,
Sənin haqq deyən dilin, yazan əlin var.
Ay Koroğlu, gör mənim kimi neçə dəlin var
-Yox, bu xalqa qurban olum, xalq bizimdir!
(Həsənzadə N., 2007, 61)

Məmməd İsmayıl yaradıcılığında da dastançılıqdan gələn poetik ənənənin davam etdiyinin şahidi oluruq. Bu ənənə bizə Dədə Qorqud dastanında olan poetik vəznə xatırladır. Şairin "Yelə bir söz söyləmişdim" şeirinə diqqət yetirək:

Bir şey gəlməz əllərindən,

Hamı laldı, hamı kar,
Yenə Bağdad ellərindən
Geri dönməz durnalar...

Qərib bağı bar gətirməz,
Su yerinə axsa qan.
Göyərçinlər söz gətirməz,
Xəbər verməz sağsağan.

Nə çoxalır, nə azalır,
Hardan gəldi bu çənlər,
Göz yaşını buxarlandır,
Ümid qaldı buluda (İsmayıl M., 2012, 102)

Tədqiqatçı alim N. Muradoğlu "Çağdaş Azərbaycan poeziyasında folklor ənənələri" adlı monoqrafiyasında dastanlarının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yazılı ədə-

biyyatda ifadəsini Məmməd İsmayılın yaradıcılıq nümunələri əsasında izah edir və qənaətlərini bu cür əsaslandırır. Belə ki, Məmməd İsmayıl dastan yaradıcılığında olan xüsusiyyətləri şeirə gətirməklə qənaətlənmir, həm də ibrətəməz fikirlərdən, aforizmlərdən istifadə edir. Sənətkarın “Orhun” adlı şeiri də türk dastanlarının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin, əxlaqi-nəsihətəməz düşüncələrinin yazılı ədəbiyyatda ifadəsini özündə əks etdirir:

Gəldim zamanları salıb ayaqdan,
Babamın saldığı o yurd hardadı?
Bozqurdlar gözümə dəyir bayaqdan,
Ruhumun sahibi bozqurd hardadı?
Bu sirtin fərqiə vardıq hansımız,
Özü olmayanın sözü yoxuymuş...
Orhun yazıları alın yazımız,
Demə yazılanapozu yoxuymuş...
(Muradoğlu N. , 2017, 104)

Bu şeirdə bir yurd, torpaq yanğısı var, tarix var. Hansı ki, qeyd etdiyimiz fikirlər şeirdə hazır aforizmlər şəklində ifadə olunur. Bütün bunlar Məmməd İsmayılın vətəninə, xalqına, tarixinə, folkloruna bağlılığının göstəricidir. Onu da qeyd edək ki, “Bozqurd” dastanı bilinən ən məşhur iki türk dastanından biridir. Bu dastan türklərin yaranışından, soykökündən bəhs edir. Dastan Çin qaynaqlarından tapılıb. Bu dastana görə, türklər Bozqurddan törəyiblər. Türklər bir müharibədə uduzduqdan sonra bu qövmədən yalnız bir uşaq sağ qalır. Bu uşaq da bir dişi Bozqurd tərəfindən xilas edilir və böyüdüdür. Daha sonra Göy-

türklər bu dişi qurddan yenidən doğulurlar. Türklər Tenqri tərəfindən göndərilmiş bir Bozqurd və bir Türkün soyundan gəldiklərinə inanırlar. Bozqurdun türklərin simvolu olmasının bir səbəbi də, bozqurdların həmişə azad olmaqlarıdır. Türklər azadlığa xüsusi əhəmiyyət veririrdi” (<http://senet.az/islamdan-%C9%99vv%C9%99l-yaranmis-9-turk-dastani/>).

Bu nümunələr milli-etnik tariximizin səhifələrinə işıq saçan mənbələrdir. Bunu da qeyd edək ki, şair və yazıçılarımızın xalq ədəbiyyatına üz tutmaqlarının bir səbəbi də onların fikirlərinin ifadə olunmasında folklorun bir mənbə rolunu oynamasıdır. Araşdırma apardığımız bu əsərlərin mövzu obyektini müxtəlif olsa da, onları bir amal birləşdirir: milli-mənəvi dəyərlərdən ruh alıb əxlaqi-nəsihətamiz mövqeyi qorumaq, folklora söykənmək. Bu amal isə hər bir mənası ilə müasirliyə xidmət etməklə yazıçının tarixə münasibətini, folklora sadıqlığını şərtləndirir. Professor S.Pirsultanlı öz araşdırmalarında bir çox tədqiqatçıları maraqlandıran bəzi mühüm məqamlara və suallara cavab verir: “Bəs nə üçün bu sənətkarlar qoşma və ya təcnişdən yan keçməyib, çox sayda qoşma və təcnişlər yaratmışlar? Birincisi, ona görə ki, aşırı yaradıcılığından gəlmiş qoşma və təcnişlərdə sözün çox dəyərliliyi, çoxmənalı, çoxçalarlı cövhərləri və gövhərləri vardır. İkincisi, bir janr kimi aşırı yaradıcılığında bu şeirin çox yığcam, hazır qəlibə malik mükəmməl forma və şəkilləri vardır. Üçüncüsü, bu şeirlərdə xalqilik çox güclüdür. Bu şeir formalarının, yəni qoşmanın gəraylının və təcnişin yazılı ədəbiy-

yata gəlməsinin özü bir inqilabdır. Xalq ədəbiyyatından gələn bu şeirlər yazılı ədəbiyyatımızı ərəb-fars kəlmələrindən, sözlərindən təmizləyir. Ərəb-fars sözləri Azərbaycan türkcəsinə məxsus çoxmənalı, çoxçalarlı ifadələrlə əvəz olunur. M.P.Vaqif, Q.Zakir və Ə.Nəbati bu xeyirxah işləriylə yazılı ədəbiyyatda yeni bir yaradıcılıq yolu açmışlar. Yəni onlar aşiq poeziyası ilə yazılı poeziyanı qovuşdurmuşlar, bir məcraya gətirmişlər. Həmin gündən aşiq yaradıcılığı ilə yazılı poeziya bir-birinə təsir edə-edə yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş və iki poeziya bir-birindən çox faydalanmışdır” (Kitabi-Dədə Qorqud., 2004, 51).

Haqqında məlumat verdiyimiz əsərdən aydın görünür ki, dastan yaradıcılığından qaynaqlanan ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi baxışlar sistemi yazılı ədəbiyyata da sirayət edən dəyərlər sırasındadır və həyati təcrübənin ümumiləşmiş ifadəsidir. Folklor nümunələrinə istinad olunan əsərlər yalnız mövzu və mündəricə baxımından deyil, həm də forma və sənətkarlıq baxımından da qiymətlidir. Bu isə bədii əsərin nəinki dilinə, həm də ruhuna xəlqilik və zənginlik aşılayır.

N.Həsənzadənin yaradıcılığına istinad edərək fikrimizi əsaslandırmağa bilərik. Sənətkarın “Qadınlar” – “Dədə Qorqud” dastanı əsasında yazdığı əsərində hadisələr Qazan xanın sarayında baş verir. Qazan xanın cah-cəlalından danışılır. İnsanların gözəlliyi, adamların məğrur tərbiyəsi və sair əxlaqi keyfiyyətlər önə çəkilir. Qadınların xüsusilə zərifliyi və tərbiyəsi məsələsinə önəm verilir. Ölkədə aparılan abadlıq işlərindən söhbət açılır (Sarıvəlli

O., 2004, 507). Bütün bunlar ondan xəbər verir ki, digər janrlarla bərabər, dastan janrının da özünəməxsus maraqlı xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyata keçmiş, yazılı ədəbiyyatın tərkibində daha da formalaşaraq mənəvi-əxlaqi dəyərlərin təbliğinə xidmət etmişdir və eləcə də təsvir etdiyi hadisələrin işığında dövrün ruhunu əks etdirir. Sənətkarın üslubunun formalaşmasında da folklordan gələn təsirlər hiss olunur. Şairin digər əsərlərinin də əxlaqi-tərbiyəvi zənginlik, dilinin sadəliyi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə səciyyələndirilməlidir. Məlumdur ki, türk xalqlarına məxsus dastanlar həm tarixə yol yoldaşı olmuş, həm də adət-ənənələri, əxlaqi dəyərləri yaşatmaq baxımından yazılı ədəbiyyat nümunələri vasitəsilə, eləcə də insanların hafizəsində qorunaraq nəsil-dən-nəslə keçib zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında bir çox adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər yazılı ədəbiyyatın epik və lirik janrlarında da əks olunmuşdur. Məsələn, dastan qəhrəmanının anadan olması, ad qoyulması, təlim və təhsil alması, ilahi qüvvələr – nurani qocalar tərəfindən hamilik edilməsi, buta verilməsi, dar gündə dayaq durulması, mübarizələrdən qələbə ilə çıxması kimi əxlaqi keyfiyyətlər bütövlükdə ideya-məzmun planında adət-ənənələrin yaşadılmasına xidmət edir.

Tədqiqatçı N.Muradoğlu yazır ki, Azərbaycanın inqilabçı şairi Xəlil Rza Moskvadakı Lefertovo zindanında yatarkən həyat yoldaşı Firəngiz xanım onu ziyarət etmişdi. Ayrılıq zamanı Firəngiz xanımın kədərli baxışları,

qəmli gözləri şairi sarsıdır, Firəngiz xanımın surətində Nigarın sədaqətini görür. Şair Nigarın Koroğluya həsr etdiyi gəraylıyı xatırlayır:

Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə?
Toz bürümüş boz beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu
(Muradoğlu N., 2017, 203).

Aydın görünür ki, burada gəraylı yalnız təkrarlanmır, bu gəraylı həm də böyük şairin saf sevgisinin, ülvi məhəbbətinin, hiss və həyəcanının ifadəsidir. Tədqiqatlarda o da qeyd olunur ki, dastanlarımız vasitəsilə günümüzə gəlib çatan əxlaqi keyfiyyətlər Nüsrət Kəsəmənli yaradıcılığından yan ötməmiş, əksinə şair “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının şeir dilindən yararlanmağa çalışmışdır. Məsələn, şairin “Niyə qayıtdın” şeirinin başlığında Qaraca Çoban xatırlanır, onun deyim tərzini şeirə gətirilir:

Qara-qara gecələr
Bir telincə gələrdimi?
Bəyaz-bəyaz buludlar
Ağ əlincə gələrdimi?
Əlvən qövsi-qüzəhlər
Qaş-yayınca gələrdimi?
Niyə getdin? (Xəlilov N., 2007, 189).

Qeyd etdiyimiz kimi, məzmun və ideya baxımından yazılı ədəbiyyata keçən dastan mövzuları həm poetika, həm süjet strukturunun spesifikası, həm də əxlaqi keyfiyyətlərin təbliği baxımından öz dəyərini qoruyub

saxlamışdır. Sənətkarların yaradıcılığında bu meyarlara geniş yer verilir. Bununla sənətkarlar unudulmuş və ya unudulmaqda olan adət-ənənələri, əxlaqi dəyərləri canlandırır və insanlara təqdim edir. Əxlaqi dəyərlər qəhrəmanın mənəvi dünyasında, xarakterində, davranışında daha çox özünü göstərir. Hər iki ədəbiyyatda, həm folklorlarda, həm yazılı ədəbiyyatda bu keyfiyyətləri görə bilərik. Buna görə də folklorla bağlı olan əsərlər yalnız ədəbiyyat nümunəsi kimi deyil, həm də xalqımızın adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, eləcə də tarixini özündə qoruyub saxlayan mənbə kimi də önəmlidir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I cild. Tərtib edənlər: M.Təhmasib, Ə.Axundov. Bakı: Lider, 2005, 392 səh.
2. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri (müsaibələr, tərcümələr, aforizmlər, axtarışlar, məktublar). 7 cildə, VII cild. Bakı: Prometey, 2017, 608 s.
3. <http://senet.az/islamdan-%C9%99vv%C9%99l-yaranmis-9-turk-dastani/>
4. Xəlilov N. Dastan yaradıcılıq yazılı ədəbiyyatda. Folklorşünaslıq məsələləri, VI buraxılış. Bakı: BDU, 2007.
5. İsmayıl M. Yoxun varlığı (Seçilmiş şeirlər). Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayan: Aydın Xan (Əbilov). YYSQ- Milli Virtual Kitabxana. N 04 (119-2012), 396 s.

6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Bakı: Öndər nəş., 2004, 376 s.
7. Muradoğlu N. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında folklor ənənələri. Bakı: Elm və təhsil nəş. 2017, 256 səh.
8. Pirsultanlı S.P. "Novruz-Qəndab" və digər məhəbət dastanlarının müqayisəli təhlili. Bakı: Azərnəşr, 2009, 108 s.
9. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada tənəsin inkişaf tarixi. Gəncə: GDU nəşriyyatı, 2010, 156 səh.
10. Sarıvəlli O. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəş., 2004, 208 s.

Sürəyya ƏLİZADƏ
AMEA Folklor İnstitutu

**AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DASTANLARINDA
TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR**

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АРАБСКИХ ДАСТАНАХ**

Резюме

Дастан (эпос) является одним из самых крупнейших, по объему, жанров устной народной литературы. Национально-духовные, нравственные ценности каждого народа отражаются в дастанах. Несмотря на то, что дастаны являются эпическим видом, в их текстах также встречаются примеры лирического типа. В мировой литературе существует множество дастанов, которые имеют широкую читательскую аудиторию, любимы и читаемы даже в наши дни. В качестве примеров можно привести греческие «Иллиада», «Одиссея», немецкий «Эпос о Нубелунгах», французский «Эпос о Роланде», индийский «Рамаяна», азербайджанские «Китаби-Деде-Горгуд», «Короглы», арабские «Антара», «Сейф ибн Зу Йезен» и другие дастаны. Естественно, этот список можно даже расширить. Вышеназванные дастаны, являются лишь некоторыми из них.

В дастанах образами порой являются исторические личности, а иногда образцы художественного мышления. В Азербайджане было много исторических личностей, о которых в народе слагались стихи, создавались предания и дастаны. Шах Исмаил, Короглу, Гачаг (беглец) Наби принадлежат к этому типу.

Рассматривая арабские дастаны мы также можем увидеть множество исторических личностей. К таким историческим личностям относятся автор знаменитого муаллака (каждый из лучших стихов, который был выбран и повешан на стенах Каабы), выдающийся представитель Джахилия («неведение» - эпоха язычества, обозначение времени до Ислама и религиозного состояния Аравии до появления Пророка Мухаммада (мир ему)) Антара ибн Шаддад, правитель Химьяра Сейф ибн Зи-Язан и другие.

В статье речь пойдет о важных личностях, чье имя попало в историю, дастаны. Рассказы об исторических личностях в дастанах порой отражают реальные исторические события, а иногда эти события искажены и представлены как продукт художественного воображения.

Ключевые слова: Азербайджан, араб, дастан, историческая личность, правитель, предание, событие

THE HISTORICAL FIGURES IN AZERBAIJANI AND ARABIC EPOSES

Summary

The epos is one of the greatest genres of oral folk literature in volume. The national-spiritual and moral values of each nation are reflected in the eposes. Though eposes are in the epic type, the examples of the lyrical type are also found in the texts. There are many eposes in the world literature that have a wide readership and are also loved and read nowadays. The eposes such as "Illiada" and "Odiseya" by the Greeks, "The Song of the Nibelungs" by the German, "The epos Roland" by Frenchmen, the epos "Ramayana" by the Indians, the eposes "The Book of Dede Gorgud", "Koroglu" by the Azerbaijanis, "Entere", "Seyf ibn Zu Yazen" by the Arabs and other eposes can be shown as examples. Of course, this list can be extended. The eposes mentioned above are just some of them.

In the eposes the images are sometimes historical figures, but sometimes are examples of artistic thinking. There were many well-known personalities in Azerbaijan, the poems, legends and epics about them were created among the folk. One can see folklore examples about Shah Ismayil, Koroglu, Gachag Nabi.

Looking through the Arab eposes one can see many historical figures such as the prominent representative of

the poetry Antara ibn Shaddad, ruler of Himyar region Seyf ibn Zi Yazan and others.

In this article it is said about the important personalities whose names were in history and eposes. Stories about historical personalities in eposes sometimes reflect real historical events, sometimes these events are distorted and presented as the product of artistic imagination.

Keywords: Azerbaijan, Arabic, epos, historical personality, ruler, legend, event

Giriş

Tarix boyu insanların daima sevdiyi və hörmət bəslədiyi tarixi şəxsiyyətlər olub. Bəziləri onları şeirlərində vəsf edib, bəziləri rəvayətlər qoşub, dastanlar yazmışlar. Bu dastan və rəvayətlərdə bəzi hadisələr olduğu kimi, bəzilərinə isə ya əlavə məlumatlar əlavə edilmiş və ya əksik söylənilmişdir. Bu hekayətlər təbii ki, günümüzədək müxtəlif formalarda, müxtəlif variantlarda gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalq dastanlarında müxtəlif dövrlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlər yer alır. İlk növbədə “Koroğlu” dastanının adını qeyd etmək istəyərdik. Məşhur polşalı şərqşünas, şair və tərcüməçi olan Aleksandr Xodzsko Cənubi Azərbaycandan Avropaya “Koroğlu” dastanının əlyazmasını aparır. Bu dastanın əlyazması Hacı Mirzə İsgəndərin təşəbbüsü ilə ilə ingilis dilinə tərcümə edilmiş və Londonda 1842-ci ildə işıq üzü görmüşdür (Koroğlu, 2005: 5). Bu nəşr “Koroğlu” eposunun tarixində silinməz bir iz qoymuşdur. Dastanın söyləyicisi Aşıq Sadıq olmuş-

dur. “Koroğlu” dastanının qolları günümüzədək müxtəlif söyləyicilərdən toplanaraq, müxtəlif adlarla nəşr edilmişdir. “Koroğlu”, “Koroğlunun kim olması”, “Koroğlunun Nigarın nağılı”, “Koroğlunun Bağdad səfəri” bunlardan yalnız bir neçəsidir. Bu dastanın Tiflis və Paris Nüsxəsi mövcuddur.

Dastanın qəhrəmanı bildiyimiz kimi Alı kişinin oğlu Rövşəndir. Həsən xan tərəfindən atsının gözləri kor etdikdən sonra Koroğlu adını almış və bu adla da məşhurlaşmışdır. Koroğlu tarixi şəxsiyyətdir və XVI-XVII əsrlər Cəlalilər üsyanına başçılıq etmişdir. 10 cildlik “Səyahətnamə” əsərinin müəllifi Övliyə Çələbi, XIX əsr məşhur fransız səyyahı İvan Şopen, Belorusiya və Polşanın şərqşünas və tədqiqatçısı Aleksandr Xodzsko və başqaları öz əsərlərində Koroğludan tarixi şəxsiyyət kimi məlumat vermişlər.

Koroğlu daima haqq və ədalət uğrunda vuruşur. Lakin bununla bərabər bədahətən şeir deyib, saz da çalıb oxuyarmış. Bu xalq qəhrəmanının təqribən XVI əsrdə yaşadığı güman edilir. Həsən xan tərəfindən atası Alı kişinin gözlərinin çıxarılması Rövşənə zülmə və haqsızlığa qarşı dərin nifrət oyadır. O, məzlumların intiqamını almaq üçün qılınca sarılıb dağlara çəkilir. Başına çoxlu igid yığışır. Cəlalilər hərəkatının başçılarından biri olur. XVI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanı, Türkiyənin bir çox şəhərləri və başqa ərəziləri kəndli hərəkatı bürüyür.

Koroğlunun əsas düşərgəsi Çənlibel qalası idi. Azərbaycanca bu adda çox sayda qalalar var. XIX əsr mənbələrində Çənlibelin adı yaşayış məntəqəsi kimi çəkilir.

Dastanda həmçinin Koroğludan başqa digər tarixi şəxsiyyətlərin də adı çəkilir. Onun silahdaşları olan və Koroğlu kimi haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparan Gizirolu Mustafa, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu və başqalarının da real həyatda yaşadığı gülməli edilir. Koroğlunun bir əlində qılıncı, bir əlində sazı olub. Döyüşlərə sazla gedər, qələbə çalandan sonra da zəfərini məhz sazı ilə tərənnüm etmişdir.

Digər tarixi şəxsiyyətin canlandırıldığı dastan olaraq “Şah İsmayıl” dastanının adını çəkə bilərik. Dastan məhəbbət dastanı olub Şah ismayıl və Gülzarın məhəbbətindən bəhs edir (Azərbaycan dastanları, 2005:123). Əsərin əsas qəhrəmanı Şah İsmayılın olub-olmaması ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bu barədə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bəziləri bu qəhrəmanın Şah İsmayıl Xətai olmadığını, bəziləri isə dastanda olan adları, tarixi hadisələri, məkanları qeyd edərək bu qəhrəmanın məhz Şah İsmayıl Xətai olduğunu demişlər.

Bildiyimiz kimi, Şah İsmayıl Xətai Səfəvilər dövlətinin banisi olmuşdur, vahid dövlət, vahid dilin qurucusu olmuşdur. Qeyd edilir ki, 1501-ci ilin payızında İsmayıl döyüşsüz Təbrizə daxil oldu. Öz adına xütbə oxudaraq sikkə kəsdirdi. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyaraq özünü şah elan etdi (Süleymanov, 2019:19).

Ərəb şifahi ədəbiyyatının mühüm bir qolunu dastanlar təşkil edir. Ərəb ədəbiyyatında “Əntərə”, “Sey ibn Zu Yəzən”, “Ərəb rəvayətləri” və s. dastanların xüsusi yeri vardır. Ərəblər bu dastanları günümüzdə də sevərək oxuyurlar. Bu dastanlarda da həmçinin həm tarixi qəhrəmanlar, həm də xəyali qəhrəmanlar yer alır. İlk növbədə “Əntərə” dastanının adını çəkmək istəyərdik. Əsərin qəhrəmanı olan Əntərə tarixi şəxsiyyətdir, Əbs qəbiləsinin başçısının oğludur. Əntərə məşhur müəlləqə müəllifidir. Cahiliyyətdə dövrü poeziyasının görkəmli nümayəndəsidir. Doğum və ölüm tarixləri haqqında müxtəlif versiyalar var. Bəzi mənbələr onun doğum və ölüm tarixini 525-608-ci illər, bəziləri isə 525-615-ci illər arasında yaşadığını söyləyirlər (Filştinskiy, 1965:91). Atasını Əbs qəbiləsindən, anasını həbəş qulu idi. Anasını qul olduğu üçün onun uşaqlığı və gəncliyini bir qul kimi keçib və bu hadisə onun ruh aləminə çox pis təsir etmişdir. Lakin Əbs və Tayy qəbilələri arasında gedən müharibələrdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə atasını azad etmişdir. Dastanda və həyatda uzun ömürlü olduğu qeyd edilir. Onun ölümü haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur.

Əntərə ibn Şəddad qeyd etdiyimiz kimi məşhur yeddi müəlləqə müəlliflərindən biridir. Bu müəlləqədə o, əmisi qızı Əbləyə olan sevgisini də dilə gətirmişdir. Müəlləqəsi klassik ərəb şeirinə məxsus ətlalla (köçmüş obanın təsviri) başlayır. Daha sonra sevgi mövsusu, heyvanların təsvirini verir. Həmasədən sonra fəxriyyəyə kiçir. Bu müəlləqəsi onun ən böyük qəsidəsidir (Ürün, 2015:35).

Həmçinin Əntərə ibn Şəddad həmasə (qəhrəmanlıq) janrının mahir ustalarından biri idi.

Tarixi şəxsiyyət olan Əntərə haqqında dastanda müxtəlif əhəlatlar söylənir. Dastanda onun yaşadığı dövr gah İslamdan əvvəl, gah da İslamın yayıldığı dövrləri əhatə edir.

“Əntərə” dastanını ilk dəfə VIII əsrdə yaşamış məşhur filoloq əl-Əsməinin topladığı söylənir. Amma ilk variantı bu dövrdə yaransa da, dastan əsrlər boyu dillərdə dolanmış, cilalanmış, yeniləmiş, ona yeni hadisələr, süjetlər əlavə olunmuş və nəhayət altı əsrlik bir dövrü əhatə edən (VI-XII əsrlər) möhtəşəm bir əsər yaranmışdır (Qasımova, 2019:51)

Ərəb dünyasının sevə-sevə oxuduğu dastanlardan biri də “Seyf ibn Zu Yəzən” dastanıdır. Bu dastanın da qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olub. Yəməni Həbəş istilasından azad edən və adına qəhrəmanlıq hekayələri yazılan ərəb əmiridir. Onun 516-575-ci illər arasında yaşadığı güman edilir (İslam Ansiklopedisi, 2009:29-30). Himyər mülklərinin soyundandır. Sənada doğulmuşdur. Yaşadığı dövrdə himyərlilər ilə Yəmən qəbilələri Həbəş hökmdarlarından çox zülmələr görmüşdür. Seyf ibn Zu Yəzən bu zülmün qarşısını alaraq xalqın qəhrəmanına çevrilmişdir. O bu qəhrəmanlığı Sasani hökmdarlığının köməyi ilə etmişdir. Rəvayətə görə, o zaman həbəşlərlə vuruşmaq üçün İran həbsxanasından 800 məhkum çıxarılmış, ordu düzəldilmiş və Vəhriz adlanan bir komandanın rəhbərliyi ilə onlar həbəşləri qovmuşlar (Mahmudov, 2001:17).

Onun haqqında çoxlu rəvayətlər söylənmişdir. Bu rəvayətlər dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçərək indiki variantına gəlib çatmışdır.

Orta əsrlərdə bu dastanı da xüsusi söyləyənlər olmuşdur. Əsərin ilk əlyazma nüsxələri XVII əsrə gedib çıxsada, onun XV-XVI əsrlərdə Misirdə formalaşması zənn edilir. Dastanda bir çox yer adları çəkilir ki, onlar da Misirlə bağlı toponimlərdir. Məsələn, Dəmənhur, Bulaq, İhmim, Ciza və s (Qasımova, 2019:53).

Dastanda başqa tarixi şəxsiyyətlər də vardır. Onlardan biri Seyf Əraddır. Onun prototipi XIV əsrdə yaşamış eyni adlı Həbəş hökmdarıdır. Bu hökmdar Misirin hökmdarları ilə mübarizə aparmışdır. Amma dastanda 14-cü əsrin hadisələri 6-cı əsrə köçürülür və əsas konflikt Zu Yəzən nəslə ilə Seyf Əradın mübarizəsi kimi göstərilir. Seyf Ərad açıq müharibədə qalib gəlmək ümidini itirdikdən sonra hiylə yolu tutur və Zu Yəzəni fitnəkar bir qadının əli ilə məhv etmək qərarına gəlir.

Ümumiyyətlə dastanları oxuduqca çox sayda tarixi şəxsiyyətlərə rast gəlmək mümkündür. Əlbəttə, dastanlarda yalnız tarixi şəxsiyyətlər rast gəlinmir. Burada insan təfəkkürünün yaratdığı obrazlar, qəhrəmanlar da yer alır. İnsanların tarix boyu sevdiyi tarixi şəxsiyyətləri unutmamış, bu tarixi şəxsiyyətlərin qəhrəmalılıqlarının unudulmaması üçün daima onlardan bəhs edilmiş, nəsildən-nəslə keçmiş, bəzi hadisələr isə dillər əzbəri olmuşdur. Təbii ki, zamanla hadisələr təhrif olunmuşdur. Bu

rəvayətlər günümüzə müxtəlif formalarda, müxtəlif variantlarda gəlib çatmışdır.

QAYNAQLAR

1. Mahmudov M. R. (2001). Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: 258 səh.
2. Qasımova A (2019). Ərəb ədəbiyyatı tarixi. V-XIII əsərlər: dərslik. Bakı: "Elm", 677 səh.
3. İslam Ansiklopedisi (2009). 37-ci cild, İstanbul.
4. Ürün Ahmet Kazım (2015). Klasik arap edebiyatı, Konya: Çizgi Kitabevi 157 s.
5. Süleymanov N. (2018). Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər). Dərs vəsaiti. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 214 səh.
6. Фильштинский И.М. (1965). Арабская классическая литература, Изд. Москва: Наука, 312 стр.
7. Koroğlu (2005). Bakı: "Lider nəşriyyat", 552 səh.
8. Azərbaycan dastanları (2005). Beş cildə, III cild, Bakı: "Lider nəşriyyatı", 328 səh.

Təranə ABDULLAYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu (dissertant)

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA ÖYÜD-
NƏSİNƏTLƏR**

**ПАМЯТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ
РАЗВИТИЯ В ЭПОСЕ "КИТАБИ-ДАДА КОРГУД"**

Резюме

Эпос «Китаби-Деде Коркут», написанный Огузом Турнсом, является сокровищницей народной мудрости, которая создавалась нашим народом на протяжении тысячелетий многими способами. Наш народ и скоро уникальный памятник учиться. В этом отношении сага богата красочными мотивами. Вот древний этнос, нравственно-этическое поведение и скоро находит свое отражение.

Наше исследование включает, что древние времена использовались как инструмент в духовном воспитании подрастающего поколения. Совет, данный в саге, имеет большое значение в этом отношении. Их функциональные, формальные и содержательные характеристики широко освещены в нашей статье с напоминанием об этике этноса.

Это правда, что на данный момент сага во многих отношениях исследована экспертами. Но в саге, богатой красочными мотивами, есть много неизведанных пластов и моментов, которые предстоит открыть. В связи с этим одним из интересных моментов в «Китаби-Деде Коркут» является мотивация увещевания. Статья была тщательно изучена в этом отношении.

Ключевые слова: Эпос, мотив, наставление, "Китаби-Дада Горгуд" напоминание,

MEMORY, CONTENT AND PECULIARITIES OF DEVELOPMENT IN THE EPOS "KITABI-DADA KORGUD"

Summary

The epic "Kitabi-Dede Korkut", written by Oghuz Turns is a treasure trove of national wisdom that has been created by our people for thousands of years many ways. The saga is based on the ancient history, psychological features, ethnographic life style of our people and soon is a unique monument to learn. In this respect, the saga is rich in colorful motifs. Here are the ancient ethnos, moral and ethical behavior, and soon is reflected.

Our research concludes that ancient times have been used as a tool in the spiritual education of the younger generation. The advice given in the saga is of great importance in this regard. Their functionality, form and content cha-

racteristics are widely covered in our article with reference to the ethics of ethnos as a reminder.

It is true that the saga has been researched in many respects by experts as of now. But the saga, which is rich in colorful motifs, has a lot of unexplored layers and moments to be discovered. In this regard, one of the points of interest in the "Kitabi-Dede Korkut" is the motivation for exhortation. The article has been extensively explored in this regard.

Key words: Epic, "Kitabi-Dada Gorgud" advice, reminder, motive

Giriş

Oğuz türklərinin, eləcə də Azərbaycan xalqının qədim yazılı abidəsi – "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı xalqımızın minillərdən bəri yaşayan əvəzsiz hikmət xəzinəsidir. Dastan xalqımızın qədim tarixini, dəyərlərini, adət-ənənələrini, eləcə də etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini özündə yaşadan və dövrümüzə qədər gətirib çıxaran misilsiz abidədir. Bir çox motivlərlə zəngin epos indiyədək çoxsaylı tədqiqatçılar və qorqudşünaslar tərəfindən tarixi əhəmiyyəti, dili, bədii, etnik-psixoloji xüsusiyyətləri və s. cəhətdən dəfələrlə tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Lakin rəngarəng motivlərlə zəngin olan dastanın hələ araşdırılmamış qatları, aşkar olunmalı məqamları da kifayət qədər çoxdur.

Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında maraq doğuran məsələlərdən biri nəsihət, nəsihətçilik motivi və onların işlənmə xüsusiyyətləridir.

Bilindiyi kimi, nəsihətlər insanların davranışının tənzimlənməsinə xidmət edir. Fəaliyyət və davranışların idarə olunması prosesində isə inanclar sistemi xüsusi rol oynayır. Deməli nəsihətlərdə xalqın ən qədim inancları, adət-ənənələri, etnik-psixoloji əlamətləri, düşüncə və yaşayış tərzləri, davranış biçimləri yaşamaqdadır. Bu mənada xalqımızın ən qədim dövrlərdən bəri məsləhət, tərbiyə vermək məqsədilə işlətdikləri öyüdlər bizə bir çox cəhətdən zəngin material verir. Hələ şifahi xalq ədəbiyyatından gələn nəsihət ənənəsi, qədim türk dastanlarında, daha sonra ayrı-ayrı aşiq yaradıcılığı nümunələrində və dastanlarda davam etdirilmişdir. Qədim mədəni abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da öyüd-nəsihətlər xüsusi yer tutur. Həmin səbəbdən də araşdırmamızı bu yöndən aparmağın əhəmiyyət daşıyacağını düşündük və tədqiqatı bu yöndə qurduq.

Dastanın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edən psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əkbər Bayramov yazır: “...Azərbaycanda etno-psixoloji duyumu kökləri “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlıdır. Həmin eposda Azərbaycan xalqının əcdadlarına xas olan etnik xarakter əlamətləri, stereotip və yönümlər, davranış tərz, hisslər, adət-ənənələr və s. olduqca canlı şəkildə öz əksini tapmışdır” [2, s.44]. Doğrudan da dastanı oxuyarkən biz bir çox məqamlarda – müxtəlif toy və yas mərasimlərində, eləcə də döyüş səhnələrində bunun şahidi oluruq.

Hələ dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən soylanan hikmətli ifadələr, atalar sözü nəsihət

xarakteri daşıyır. Xüsusən, burada işlənən “Qız anadan görməyincə ögüt almaz, Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” [4, s.20] ifadəsi göstərir ki, oğuzlarda ata oğul, ana isə qız üçün şəxsi nümunə olmuşdur. Daha dəqiq ifadə etsək qız anadan, oğul atadan görüb-götürmüşdür. Deməli, Oğuz elində övladın təlim-tərbiyəsində ata-ana aparıcı roldadır. Bu mənada dastanın bir çox hissələrində ata-ananın nəsihət vermə məqamı ilə rastlaşırıq. Məsələn, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin tutsaq olduğu boy” da Qazan xan bilir ki, oğlu təcrübəsizdir. Odur ki, görüb-götürməsi, öyrənməsi üçün düşmən hücumu zamanı oğluna söyləyir:

Oğul, oğul, ay oğul!
Düşmən arasına girib baş kəsməyibsən,
Adam öldürüb qan tökməyibsən,
Ala gözlü qırx igidi götür özünlə,
Köksü gözəl dağ başına çıx.
Mənim necə savaşıraq döyüşdüyümə,
Mənim necə qılınc çalıb çəkişdiyimə
Həm bax, öyrən, həm göz olub, pusquda dur sən!

[4, s.229]

Əgər bu nümunədə ata öz oğluna döyüşdə, mübarizədə məsləhət verib, yol göstərməyə çalışırsa, başqa bir parçada ata övladına ailə seçimində öz nəsihətini verir. Bəzən də övladına qıymır, çətinlikdən, ölümlü yollardan çəkəndirməyə çalışır.

Oğul, sənin getdiyən o yerin
Dolanbac-dolanbac yolları vardır.

Atlılar batdıqca çıxa bilməyən
Keçilməz palçıqlıq, çamurluqlardır
Əjdaha ilanlar dələ bilməyən
Qalın meşələrdir, sıx ormanlardır.
Göylərə baş çəkən dik qalalardır.
Göz vurub könül alan gözəli varsa,
“Hay!” deməmiş baş kəsən cəlladı da var.
Yiyəsinin çiyində qalxan oynayar...
Yaman yerə gedirsən, qayıt, dön geri!
Qocalmış ananı ağlatma belə,
Atanı inlətmə, qayıt, dön bəri! [4,s.249]

Dastanda ata ilə yanaşı, ana da yeri gəldikcə övladına yol göstərir, müxtəlif məqamlarda ona nəsihət verir. “Dirşə xan oğlu Buğac xan boyu”nda ana oğluna deyir:

Xan oğlum! Qalxıb yerindən ayağa dur!
Qırx igidini dəstənə qat!
Atanı o qırx namərddən qurtar!
Yeri,oğul!
Atan sənə qıydısa da, sən atana qıyma! – dedi.
[4, s.184]

Burada maraqlı məqamlardan biri də qadının verdiyi nəsihətin məzmununda ortaya çıxır. Övladına atasını xilas etməyi söylərkən həm də böyüyə, ataya hörməti, onun üzünə ağ olmamağı öyüdləyir, mənəvi tərbiyə aşılayır.

Ümumiyyətlə, Oğuzda qadına, anaya, onun sözünə böyük hörmət, ehtiram olmuşdur. Qadının dəyərli sözü, ağıllı məsləhətləri ilə eposda bir çox məqamlarda qarşıla-

şırıq. Bu baxımdan boyun əvvəlində Bayandır xanın təşkil etdiyi məclisdə övladı olmadığı üçün bəylər tərəfindən təcrid olunan Dirsə xan evinə gəlir, qadını ilə söhbət-ləşir, dərđini onunla bölür, qəzəblənir. Bu zaman qəzəbi-nə qarşı qadını onu sakitləşdirir, ərinə qayğı ilə yanaşa-raq öz nəsihətini verir.

Ay Dirsə xan, mənə qəzəblənmə!
İnciyib acı sözlər söyləmə!
Yerindən qalx, ayağa dur,
Yer üzünə böyük çadır qur!
Ayğır, buğra, qoç qırdır!
İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərini üstünə yığ!
Ac görsən doydur; çılpaq görsən, geyindir!
Borclunu borcundan qurtar!
Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır!
Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan arzunu dilə!
Bəlkə bir ağzı dualının alqışı ilə Tanrı bizə bir
yetkin övlad verə, – dedi [4, s.177-178].

Bu nümunədə həm də başqa bir tərəf diqqət çəkir. Belə ki, dastan boyu bir çox məqamlarda işlənən “Acı do-yuzdur, toxu geyindir” ifadəsi nəsihətlərdə də öz əksini tapır və oğuzların yardımsevərliyini, ehtiyacı olana əl tutmaq, yardım göstərmək kimi yüksək insani keyfiyyətlərini, davranış biçimini göstərir.

Qadının öz ərinə, həyat yoldaşına öyüd verməsinə bir digər nümunə də, “Bəkil oğlu İmran boyunda” da rast gəlinir. Təxminən eyni məzmun daşıyan bu parçada ərinin hirsini soyutmağa çalışan qadının ərinə nəsihəti ilə

qarşılaşırıq. "Arvadı deyir: "İgidim, bəy igidim! Padşahlar Allahın kölgəsidir. Padşahına ağ olanın işi düz gətirməz. Təmiz ürəkdə pas olsa, şərab açar. Sən gedəli, xanım, çılpaq qalan uca dağların ovlanmayıbdır. Ova atlan çıx, könlün açılın!" [4, s.277] Burada həm də yuxarıda verdiyimiz parça ilə səsləşən bir məqam da gözə dəyir. Belə ki, yuxarıda ana övladına böyüyə hörməti, ata üzünə ağ olmamağı aşılayırdısa, burada qadın öz ərinə hirsinə, qəzəbinə yenilib xanın üzünə ağ olmamağı məsləhət verir. Bu isə dövlət və dövlətçilik ənənələrinin qorunması, idarəetmənin, hakimiyyətin mühafizəsi baxımından dəyərli nəsihətdir. Əgər hər əsəbləşən hakimə qarşı çıxarsa, birlik pozular, idarəçilik zəyifləyər. Düşmən isə həmin vəziyyətdən istifadə edər. Bu da xalqın xeyrinə deyil, əksinə, zərərinə olar. Ona görə də, idarəçilikdə vahid qüvvə ətrafında birləşmək, idarə edən şəxsə sadıqlıq dastanda bir çox məqamlarda nəsihət yoluyla təbliğ edilir.

Bundan başqa dastan boyu igidlərin bir-birlərinə nəsihəti, hər hansı bir işə başlamazdan əvvəl ata-ana ilə yanaşı, digər bəylərlə, Bayandır xan, Dədə Qorqud kimi el böyükləri ilə məsləhətləşməsi, onlardan nəsihət alması Oğuz cəmiyyətindəki tərbiyənin, yüksək əxlaqi davranış biçiminin, böyüyə hörmət və ehtiramın eposda ən böyük göstəricisidir. Məsələn, "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda Səgrəyin ata-anası Qazan xana müraciət edir, ondan bu cür məsləhət alır. "Ata-ana ağlaşıb Qazan üçün adam salırlar. "Oğlan qardaşını yada salıb gedir. Bizə nə

məsləhət verirsen?" – dedilər. Qazan deyir: Ayağına ət tuşağı vurun!" [4, s.286]

Yaxud, Basat Təpəgözlə döyüşə getmədən əvvəl məclisdə bəylərlə məsləhətləşir. "Basat dedi: "Bəylər, qardaşımın qanını almaq üçün Təpəgözlə qarşılaşmaq istəyirəm. Nə deyirsiniz?" [4, s.269] Burada gördüyümüz kimi, Oğuz gənclərinin nəsihətə, məsləhətə böyük önəm verməsi, özbaşınalıqdan, məsləhətsiz işdən uzaq durması təbliğ edilmişdir. Basatın sualına isə həmin məqamda Qazan xan bir el başçısı kimi cavab verir ona nəsihət edir. Ata, anasını ağlatmamağı, onları gözü yaşlı qoymamağı tövsiyyə edir.

Böyük nəhəng oldu Təpəgöz,
Göydə çevirdim, yıxa bilmədim, Basat!
Böyük qaplan oldu Təpəgöz,
Uca dağlarda fırlandıq, yıxa bilmədim, Basat!
Quduz aslana döndü Təpəgöz,
Qalın qamışlıqda yıxa bilmədim, Basat!
İgid olsan, yaxşıdır
Amma mən Qazandan artıq olmazsan, Basat!
Ağ saqqallı atanı ağlatma!
Ağ birçəkli ananı zarıldatma! [4, s.269-270]

Gördüyümüz kimi, dastanda Oğuz gənclərindən nə qədər mərdlik, igidlik, cəsarət tələb olunsa da, onların həlak olmaması, ağılsız doyuşlardan çəkindirilməsi motivləri də vardır. Bu da elin, yurdun igidlərinin nahaq yerə itirilməməsi ilə bağlıdır. Və bu nəsihəti verən də birbaşa həmin elin xanı – idarə edənidir.

Dastanda öyüdücü surətlərdən biri də, Dədə Qorquddur. Onun həm ayrı-ayrı Oğuz gənclərinə, həm də bütün Oğuz elinə nəsihəti maraqlı məqamlarda ortaya çıxır. “Dədəm Qorqud gəldi. Dedi: “Oğlum, sən insansan. Heyvanla həmsöhbət olma. Gəl, yaxşı atlar min, yaxşı igidlərlə iş yürüt! Böyük qardaşının adı Qıyan Səcikdir, sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin!” [4, s.266]

Bununla bağlı akademik, Yaqub Mahmudov məzmunca ümumi mahiyyət daşıyan bir nəsihət barədə yazır: Dədə Qorqudun söyləmələrindən aydın olur ki, Oğuz igidlərinin başına nə gəlsəydi ehtiyatsızlıqdan, düşməni saymamaqdan, arxayınçılıqdan, unutqanlıqdan gəlirdi. Düşmən həmişə onlara “yuxuda olarkən” üstün gələ bilirdi. ...Qardaşını xilas etməyə gələn Səgrək də, düşmən əhatəsində olmasına baxmayaraq yatır, sayıqsızlıq edir və oğuzun qorxunc xəstəliyinə tutulur. Dədə Qorqud isə qardaşı Əgrəkin dili ilə təkcə Səgrəkə deyil, sanki bütün Oğuz elinə nəsihət edir [2, s.28].

Qalxaraq yerindən duran igid,
Qarayallı gözəl Qazlıq atı minən,
Arqubeli, Ala dağı gecə aşan,
Coşqun axan gözəl suyu üzüb keçən,
Qəribliyə gələn belə yatarmı?
Mənim kimi qollarını, əllərini
Bağladaraq donuz damında yatarmı?
Ağ saqqallı atasını, ağ birçəkli anasını
inlədərmi, ağladarmı?

Niyə yatırsan, igid?
Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid!
Ala gözlərini aç, igid!
Allah verən şirin canını yuxu almış,
İgid, əllərini qollarından bağlatma!
Ağ saqqallı atanı, qarı ananı ağlatma!
Qalın Oğuzdan gələn igid, necə igidsən?
Səni yaradan haqqı üçün durub gəl!
Dörd yanını kafir tutubdur bil! [4, s.289-290]

Dastanda işlənən nəsihətlərdə ortaya çıxan maraqlı məqamlardan biri də dastanda nəsihətlərin işlənmə şəkli olmuşdur. Belə ki, orta əsr nəsihətçilik ənənələrindən fərqli olaraq dastanda işlənən nəsihətlər hökmdən uzaqdır. Burada zorakılıq, kiməsə nəyisə zorla qəbul etdirməkdən daha çox yol göstərmək, məsləhət vermək daha çox nəzərə çarpır. Bütün bunlar Oğuz elində hökm sürən humanist münasibətlərdən xəbər verir.

Sonda qeyd edə bilərik ki, xalqımızın ən qədim dəyərlərini özündə yaşadan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, məqalədə öyüd-nəsihət motivləri baxımdan araşdırılmışdır. Burada, nəsihətlərin işlənmə və məzmun xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmış, belə nəticəyə gəlinmişdir ki, nəsihətlər o qədər geniş anlayışdır ki, dastanda ən adi məqamlarda adət-ənənələrimizə, dinə, davranış biçimlərinə aid çox sayda ya birbaşa, ya da nəsihət mahiyyətli fikirlər olduqca çoxdur. Gənclərin təlim-tərbiyəsi əsas rast gəlinən məqam olsa da, burada yeri gəldikcə, ərə, özündən yaşca böyüyə, hətta üumilikdə etnosa verilən nəsihətlər

də kifayət qədər çoxdur. Məqsəd isə insanları doğru yönləndirmə, ədalətli, yüksək əxlaqi dəyərlərə söykənən bir cəmiyyət yaratmaq olmuşdur. Mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdığı müasir dövrümüzdə bu cür məsələlərin araşdırılıb ortaya çıxarılması və gənc nəslin tərbiyəsində istifadəsi baxımından məqalə olduqca aktualdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 6 cildə. I cild (Şifahi xalq ədəbiyyatı) Bakı, Elm, 2004, 760 səh.
2. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 240 səh.
3. Dədə Qorqud Kitabı. Ensklopedik lüğət. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2004, 368 səh.
4. Kitabı Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 376 səh.
5. Qorqud ədəbiyyatı. Bədii əsərlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 368 səh.

Vildan MƏMMƏDOVA
AMEA Folklor İnstitutu

**“KITABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MİLLİ-
MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ**

**ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-
ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ЭПОСЕ
«КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»**

Резюме

В статье анализируются национально-нравственные ценности в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». Было отмечено, что азербайджанский народ известен в мире своими богатыми национально-духовными ценностями и традициями. Несмотря на то, что исторически живя в разных общественно-политических укладах, наш народ сохранил свои нравственные ценности и относился к ним как к своему самому ценному достоянию. Национально-нравственные ценности играют важную роль в формировании общественного сознания и обеспечении гражданской солидарности.

Эпос «Китаби-Деде Горгуд», древнейший письменный памятник азербайджанской устной народной литературы, отражает богатую историю, культуру и национально-духовные ценности, верования, а также особенности жизни нашего народа.

В произведении акцент делается на сохранении национальных традиций, воспитании молодежи, достойной своей Родины и отважной в борьбе с врагом. Сага прославляет здоровые семейные отношения, показывает, что сила и могущество народа непобедимы в результате крепости семьи и неуклонного роста поколения. В «Китаби-Деде Горгуде» слово старца держат высоко, и воины-огузы советуются с ним, прежде чем отправиться в поход. В саге гогуз рассматривается как средство создания героического духа, а уважение к нему считается национально-этнической традицией. Всем героям, от главнокомандующего до самого младшего, показано, что они готовы пожертвовать жизнью ради защиты родины.

Также было подчеркнуто, что эпос «Китаби-Деда Горгуд» имеет важное значение в воспитании молодежи в духе национальных и духовных ценностей. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» не только учит молодых людей этикету и просвещению, но и играет важную роль в их становлении как совершенной личности.

В результате было показано, что эпос «Китаби-Деде Горгуд», имеющий богатую многовековую историю, отражает национально-духовные ценности Азербайджана и служит идеологическим наследием. Углубленное изучение этого идейного наследия имеет научное, теоретическое и практическое значение. В целом изучение национального и духовного наследия

Азербайджана можно считать необходимым фактором для воспитания подрастающего поколения и оценки нашего научного мнения с точки зрения нашего духовно-нравственного развития в современное время.

Ключевые слова: Устная народная литература, эпос «Китаби-Деда Горгуд», национально-нравственные ценности, традиции, нравственные качества.

THE EMBODIMENT OF NATIONAL AND MORAL VALUES IN THE EPOS "KITABI-DADA GORGUD"

Summary

The article analyzes national and moral values in the epos "Kitabi-Dada Gorgud". It was noted that the Azerbaijani people are known in the world for their rich national and spiritual values and traditions. Despite the fact that historically living in different socio-political structures, our people have preserved their moral values and treated it as their most valuable asset. National and moral values play an important role in the formation of public consciousness and ensuring civil solidarity.

The epos "Kitabi-Dada Gorgud", the oldest written monument of Azerbaijani oral folk literature, reflects the rich history, culture and national-spiritual values, beliefs, as well as the peculiarities of the life of our people. The epic focuses on the preservation of national traditions, the education of young people worthy of their homeland and bra-

ve in the fight against the enemy. The saga glorifies healthy family relations, shows that the strength and power of the people are invincible as a result of the strength of the family and the steady growth of the generation. In "Kitabi-Dada Gorgud" the word of the elder is kept high, and the Oghuz warriors consult with him before going on a trip. In the saga, gopuz is considered as a means of creating a heroic spirit, and respect for it is considered a national-ethnic tradition. All heroes, from the commander-in-chief to the youngest, are shown that they are ready to sacrifice their lives to protect their homeland.

It was also stressed that the epos "Kitabi-Dada Gorgud" is important in educating young people in the spirit of national and spiritual values. The epos "Kitabi-Dada Gorgud" not only teaches young people etiquette and enlightenment, but also plays an important role in their formation as a perfect personality.

As a result, it was shown that the epos "Kitabi-Dada Gorgud", which has a rich history of many centuries, reflects the national and spiritual values of Azerbaijan and serves as an ideological heritage. An in-depth study of this ideological heritage is of scientific, theoretical and practical importance. In general, the study of the national and spiritual heritage of Azerbaijan can be considered a necessary factor for the education of the younger generation and the evaluation of our scientific opinion in terms of our spiritual and moral development in modern times.

Keywords: Oral folk literature, “Kitabi-Dada Qorqud” epos, national-moral values, traditions, moral qualities.

Giriş

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın zəngin tarixi, mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərləri, inancları, eləcə də məişətinin xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Eposda milli adət-ənənələrin qorunub saxlanması, vətəninə layiq, düşməyə qarşı mübarizədə igidlik göstərən gənclərin tərbiyə olunması məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Dastanda sağlam ailə münasibətləri tərənnüm edilir, ailənin möhkəmliyinin və nəslin davamlı şəkildə artması nəticəsində xalqın qüdrəti və gücünün yenilməz olduğu göstərilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ağsaqqal sözü uca tutulur, oğuz igidləri səfərə getməmişdən qabaq onunla məsləhətləşirlər. Dastanda qopuza qəhrəmanlıq ruhu yaradan vasitə kimi baxılır və ona hörmət milli-etnik ənənə hesab olunur. Baş sərkərdədən tutmuş böyükdən-kiçiyə bütün qəhrəmanların doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqları nümayiş etdirilir.

Azərbaycan xalqının milli mənsubiyyət, soykök, etik-estetik dəyərlər, dünyagörüşü və s. xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bu əsər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin ali zirvəsi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu kitabı “xalqımızın ana abidəsi”, “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” kimi səciyyələndirir.

ləndirir və onun haqqında deyirdi: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır... “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir” (Azərbaycan” qəzeti, 2001, 2)

Ulu öndər Heydər Əliyevə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, qədim mədəniyyət və milli mənəvi dəyərlərinin qorunduğu bədii-fəlsəfi qaynaqdır. Ulu öndər bu fikri ilə hər bir milli eposun onu yaradan və yaşadan xalqın tarixindəki önəmli roluna işarə edir. Xalqın əsrlər, minillər boyunca əldə etdiyi dəyərlər onun eposunda bədii həqiqətlər şəklində qorunur. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” da Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, qədim mədəniyyət və milli mənəvi dəyərlərinin qorunduğu bədii-fəlsəfi qaynaqdır. Heydər Əliyevin bu fikri Azərbaycan alimlərinin xüsusilə tarixçilərin, filosofların, fiiloloqların diqqətini dastanın Azərbaycan tarixi və mədəniyyətində oynadığı rola yönəldir (Qasımov, 2017, 14-15).

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının zəngin və bütöv mənəvi simasını dünyaya təqdim etdi. Eyni zamanda, bu dastanda öz əksini tapmış böyük əxlaqi-mənəvi dəyərlər dünyanın digər xalqlarının da ən yaxşı keyfiyyətlərini özündə əks etdirir. Dastanı oxuyan hər bir kəs, hansı coğrafiyada yaşamasından asılı olmayaraq, öz xalqına məxsus olan ali insani dəyərlərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ibrətamiz həyat hadisələrinin və təsirli obrazların simasında bədii səviyyədə əks etdirildiyinin şahidi olur. Bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları dünya miqyasında həmişə aktual səslənən idealları və müasir çağırışları, əbədi dəyərləri özündə əks etdirən böyük epos nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir (Həbibbəyli, 2017, 3).

Xalqımızın bədii-poetik düşüncəsini, milli ruhunu özündə ehtiva edən və mahiyyət etibarilə qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda oğuz igidlərinin çılğınlığı ilə Dədə Qorqud müdrikliyi bir-birini tamamlayaraq harmoniya yaratmağa müvəffəq olur. Minilliklərin qaranlıq, keşməkeşli və ziddiyyətli qatlarından süzülüb gələn bu epos elm aləminə 1815-ci ildə məlum olduqdan sonra heç də hamı tərəfindən birmənalı bir şəkildə qarşılanmamışdır. Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının milli-mentalitetini özündə bəzən və aydın bir şəkildə əks etdirən bu epos sovet hakimiyyəti dövründə hakim ideologiyanın təzyiqlərinə məruz qalmaya bilməzdi.

Xüsusilə də, 1950-ci illərin əvvəllərində bu tarixi eposa qarşı geniş bir şəkildə ləkələnmə və qarayxama kompaniyası aparılmışdır. Lakin minilliklərin axarından süzülüb gələn və böyük türk xalqının milli-mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edən bu eposa qarşı aparılan mübarizə öz cılızlığı ilə tarixin yaddaşına həkk oldu. Bitib-tükənməz qəhrəmanlıqla dolu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ona qarşı aparılan və heç bir məntiqi əsası olmayan ləkələnmə iddialarını da oğuzlara məxsus qəhrəmanlıqla, Dədə Qorqud müdrikliyi ilə qarşıladı. Azad, çılğın və eyni zamanda da müdrik olan türk ruhuna qarşı etnogenezisi məchullara istinad edən cılız təbiətli insanların əsassız qarayaxma iddiaları əslində bu eposa qarşı olan qısqançlıq hissindən meydana gəlirdi (Həsənov, 2015).

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri zəngin tarixə, ulu keçmişə, eləcə də mükəmməl mənəvi əxlaqi prinsiplərə söykənir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza, epos və dastanlarımıza nəzər salsaq görərik ki, xalqımızın fundamental əxlaqi dəyərlərə söykənən özünəməxsus tərbiyə üsulları olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" mənəvi dastanında da bu özünəməxsusluq aşkar görünməkdədir. Oğuz cəmiyyətinin tərbiyə sistemi dövrünün əxlaq, ictimai qayda-qanunlarına söykənməklə, onun əsasında formalaşır, inkişaf edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı tərbiyəvi adət-ənənələr mənə etibarilə mütərəqqi mahiyyət kəsb etmiş, gənc nəslin yüksək mənəvi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə olunmasında mühüm vasitə olmuşdur.

Məhz bu adət-ənənələr gənclərdə mərdlik, xeyirxahlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına yol açmışdır.

Dastanda yer alan tərbiyə üsulları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu üsulların köməyi ilə gənc nəslin hərəkət və davranışlarına, şüur və hisslərinə təsir göstərilir, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə olunurdu. Oğuzlarda söz vasitəsilə tərbiyəvi təsir göstərmək ən geniş yayılmış vasitə kimi təqdim edilir. Belə ki, el ağsaqqalları, yaşlı oğuzlar öz övladlarında, cavan igidlərdə cəmiyyətin tələb etdiyi mənəvi-əxlaqi, əqli və fiziki keyfiyyətləri aşılamaq və ya xoşagəlməz sifətləri islah etmək üçün bu vasitədən məharətlə istifadə edirdilər. Canlı söz Dədə Qorqud üçün ən qüdrətli tərbiyə vasitəsi olmuşdur. Dədə Qorqud öz biliyi, müdrik sözləri ilə oğuz ellərinə, özündən sonrakı nəsillərə öyrək olmaq, məsləhət vermək, yol göstərmək, ağıl vermək səviyyəsində ən böyük tərbitəçi olmuşdur.

Dastanda mənəvi, əxlaqi gözəllik həmişə ilkin yerdə durmuşdur. Belə əxlaqi keyfiyyətlər sırasında insanpərvərlik, əməksevərlik, böyüklərə hörmət, təvazökarlıq, doğru danışmaq, qonaqpərvərlik və s. bu kimi keyfiyyətlər üstün yer tutur. Dədə Qorqudun söylədiyi atalar sözləri bir müdriklik xəzinəsi, insanlara ibrət nəsihət və dəyərli məsləhətlərdir. Dastanda Dədə Qorqud deyimləri böyük yer alır və bu deyimlər bugünümüz üçün vacib və dəyərli tərbiyə vasitəsidir. Bunlardan bir çoxuna diqqət yetirək: “Yalan söz dünyada olunca, olmasa yaxşıdır”; “könlünü uca tutan adamda ağıl olmaz”; “kişi malına

qiyməyincə, adı çıxmaz"; "qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yaxşıdır"; "ata adını doğrultmayan nankor oğulun bu dünyaya gəlməsindən gəlməməsi yaxşıdır"; "ana qədərini bilməyən namərd oğul doğulmasa yaxşıdır"; "çıxan can geri gəlməz"; "ölən adam dirilməz" "yaxşılıq bilməyən kişidən ... köpək yaxşıdır"; "bəylərlə vuruşan başı ilə malını itirər"; "Allah-Allah deməyincə işlər olmaz "; "qadir tanrı verməyincə ər bayılmaz"; "kürəkon oğul olmaz".

Göründüyü kimi, el ağsaqqalı olan ulu Qorqud gah ibrətamiz sözləri ilə, gah da öyüd-nəsihətləri ilə yüksək mənəvi keyfiyyətləri təbliğ və tərənnüm edir.

Oğuz mühitində yer alan tərbiyə, vətənpərvərlik hissləri müasir dövrümüzdə də gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının hər birində mərdlik və qəhrəmanlığa, vətəni qorumağa, böyüyə, ağsaqqala hörmət və ehtiram çağırışları eşidilməkdədir. Bu misilsiz sənət nümunəsi xalqımızın zəngin mənəvi mədəniyyətinin, qəhrəmanlıq tarixinin, əxlaqi dəyərlərinin, pedaqoji fikrinin, milli adət və ənənələrinin mənbəyi olduğu kimi, vətənpərvərlik hissləri aşılayan, dəyəri heç nə ilə müqayisə edilə bilməyən mənəvi abidə, milli sərvətdir. Amma bu dəyər, bu qiymətli xəzinə o zaman öz qiymətini tapmış, öz mənəvi zirvəsinə yüksəlmiş olur ki, o xalqın mənəvi tərbiyəsində təcəssüm etmiş olsun. "Kitabi-Dədə Qorqud"un əbədiyaşarlığının məqsədi də məhz bu ideyaları yaşatmasıdır.

Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər sevəcəkdir (Cəfərova 2021).

Dastan gəncləri pis əməllərdən, bədxahlıqlardan çəkindirir, onları nəcibliyə, mərdliyə, müdrikliyə, cəsarətliyə, sədaqətliyə, böyüklərə hörmət etməyə ruhlandırır, eyni zamanda gənclərə düşmənə nifrət, dosta, ailəyə, ataya və anaya məhəbbət tərbiyə edir.

Bir sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı gənclərin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı gənclərə təkcə ədəb-ərkan, mərifət öyrətməklə kifayətlənmir, onların kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı çoxəsrlik zəngin bir tarixə malik olan Azərbaycan milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirərək ideoloji irs funksiyasını yerinə yetirir. Bu ideoloji irsin dərinləndirilməsi elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın milli-mənəvi irsinin öyrənilməsi gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üçün və elmi fikirimizin dəyərləndirilməsi müasir dövrdə mənəvi-əxlaqi inkişafımız baxımından zəruri bir amil hesab oluna bilər.

QAYNAQLAR

1. "Azərbaycan" qəzeti, 10 noyabr, 2001 il.
2. Qasımova S. "Kitabi-Dədə Qorqud" Ulu Öndər Heydər Əliyevin baxışlar sistemində. "Dədə Qorqud" jurnalı. 2017, s. 14-15
3. Cəfərova F. Gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə-sində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının rolu \ <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyyet/55845-gnclrin-vtnprvrlik-ruhunda-trbiysind-kitabi-dd-qorqud-dastaninin-rolu.html>
4. Həbibbəyli İ. Qorqud müdrikliyi və müasirlik. 525-ci qə-zet, 2017, s. 3.
5. Həsənov R. Kitabi-Dədə qorqud" dastanı və milli-mənə-
vi dəyər problemi/[https://nezermedia.az/maraqli/5549-
ktab-dede-qorqud-dastan-ve-ml-menev-deyer-prob-
lem.html](https://nezermedia.az/maraqli/5549-ktab-dede-qorqud-dastan-ve-ml-menev-deyer-problem.html)

Vüsal SƏFİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

**AZƏRBAYCAN DASTAN QƏHRƏMANLARININ
AZADLIQ MÜBARİZƏSİ**

**БОРЬБА ГЕРОЕВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ДАСТАНОВ ЗА СВОБОДУ**

Резюме

Создателем фольклора является народ. В этом отношении фольклор – это также прошлое народа, его национальные традиции и корни. Фольклор, также является устной памятью, отражающей народно-духовные ценности народа. В жанрах фольклора эпос выделяется рядом своих особенностей. В дастанах более ярко, широко и ясно отражена борьба народа за свободу, храбрость, непобедимость героев, духовные богатства народа, его желания. Дастан, по своей структуре, также считается самым крупным из жанров фольклора. С этой точки зрения дастан имеет как эпическую, так и лирическую форму, включая в себя как прозу, так и поэзию. Прозаическая часть эпоса исполняется в стихах, а стихотворная форма, состоящая из ашыгских гошма, поется в соответствии содержания дастана.

Эпический жанр фольклора делится на героические и любовные дастаны. В качестве примера героическим дастанам можно привести такие дастаны как «Деде Коркуд», «Короглы», «Гачаг Наби», а к любовным дастанам относятся «Шах Исмаил», «Ашыг Гариб», «Асли-Керем», «Лейли и Меджнун». Особое место в этих дастанах занимают женская верность, дружба и любовь. Герои, преодолевающие все препятствия своей физической силой, проявляются как личности, примерные для современников и своей духовной энергией. В некоторых из них можно увидеть как сила кулака сменяется словесной и духовной силой. Здесь противопоставляется богатство, деньги, духовная сила, поэзия, искусство, и показано превосходство искусства. Помимо этого, в наших дастанах женщина ценится как член общества. Они не отстают от мужчин в храбрости. Они проявляют любовь к детям и уважение к родителям.

Ключевые слова: дастан, героизм, свобода, женщина, борьба, любовь

FREEDOM STRUGGLE OF THE HEROES OF THE AZERBAIJANI EPOSES

Summary

The creator of folklore is the folk. From this point of view, folklore is the past, national tradition and root of the people. Folklore is also a verbal memory reflecting

the national and moral values of the people. Among the genres of folklore the epos is distinguished by a number of features of its own. In the eposes the struggle of the people for freedom, the bravery of the heroes, their invincibility, the spiritual wealth of the people, their desires are reflected in more vivid, wide, clear and detailed form. The epos is also considered the largest genre of folklore due to its structure. From this point of view the epos is in both epic and lyrical form, prose and poetry take part in it. The prose part of the epos is performed as a prose, but the part of poetry consists of ashiq quatrains and is performed on the melodies in accordance with the content of the epos. The epic genre of folklore is divided into the eposes of heroism and love.

The eposes such as "Dede Gorgud", "Koroglu", "Gachag Nabi" are considered heroic eposes, but the love eposes are "Shah Ismayil", "Ashiq Garib", "Asli-Karam", "Leyli and Majnun" and so on. Loyalty, friendship and love occupy a special place in these eposes. Heroes who overcome all obstacles by their physical strength are revived with their spiritual strength as a personality that will become an example for their contemporaries. One can see that the power of the arm is replaced by the power of words and spiritual force in some of them. Here, wealth, money and spiritual power, poetry, art are confronted, art is shown to be more superior. In addition, in our eposes the women are estimated as a member of society. They are

as brave as men. They love their children and respect their parents.

Keywords: epos, heroism, freedom, woman, struggle, love

Giriş

Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq şifahi xalq ədəbiyyatının müəllifi olmur. Bəzi hallarda bir sıra dastanların ustad aşuqlar tərəfindən qeyd edilsə də bu fikirdə də nisbilik özünü göstərməkdədir. Aşuq yaradıcılığında dastan araşdırıcılığı xüsusi yer tutur. Dastan özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə şifahi ədəbiyyatın başqa növlərindən fərqlənir. Hər şeydən əvvəl dastanlarda xalqın azadlıq uğrunda apardığı mübarizə, xalq qəhrəmanlarının qoçaqlığı, yenilməzliyi daha canlı və daha ətraflı əks etdirilir. Xalqın mənəvi zənginlikləri, onun azadlıq arzuları aşuq yaradıcılığının dastan növündə daha geniş və aydın ifadə olunur.

Hətta bəzən folklorşünas-alimlər arasında dastan müəllifləri ilə bağlı mübahisələr olduğunun da şahidi oluruq. Bunu da qeyd etməliyik ki, dastanlar digər folklor nümunələri kimi şifahi yolla, yəni ağızdan-ağıza günü-müzə gəldiyi üçün onların bir çox variantları üzə çıxır.

Folklorun ən böyük janrı olan dastanlar janr etibarilə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına bölünür. Qəhrəmanlıq dastanları Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında mühüm yer tutduğu üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz çoxvariantlılıq, bu dastanlar üçün də səciyyəvidir.

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında azadlıq mübarizəsi, demək olar ki, bu dastanların süjet xəttini təşkil edir. “Dədə Qorqud”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Dəli Ali” və s dastanlarda bunu aydın görürük. Qəhrəmanlıq dastanlarında azadlıq mübarizəsi ilə yanaşı xalqımızın qədim mübarizə tarixi də əks olunmaqdadır. Tarixin dərin qatlarına nüfuz edən bu dastanların qəhrəmanlarının adlarına və keçdiyi döyüş yollarına cümlərdə, salnamələrdə və digər yazılı ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir. XIX, XX, XXI əsr folklorşünaslıq elminin inkişaf dövrü olduğu üçün bu dastanların tədqiqinə ayrı-ayrı folklorşünaslar müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar.

Akademik Həmid Araslı qeyd edir ki, dastanlarda həm nəsr, həm də şeir iştirak edir. Aşıq dastanının nəsr hissəsini bir aktyor kimi söyləyir. Nəzm hissəsini isə hadisəyə uyğun, dastanının məzmunu ilə bağlı havalarda oxuyur, nəzm hissəsi isə əsasən aşıq qoşmalarından ibarət olur (Araslı 1960, 12).

Alimin “Şah İsmayıl” dastanının Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayılbağlı olduğuna aid maraqlı müləhizələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: “XVI əsrdə baş verən tarixi hadisələr əsasında dastan epizodları da yaranmışdır. Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin apardığı müharibələrə, Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda göstərdiyi səyə aşıqlar biganə qala bilməzdilər. Onun bir çox vuruşmaları yəqin ki, aşıq şeirində öz ifadəsini tapmışdır” (Araslı 1988, 9-17).

Aşıq ədəbiyyatından bizə məlum olduğu kimi, XVI əsr aşıqları Şah İsmayılın adına xüsusi dastan yaratmış və bu dastanda onun bir sıra mübarizələri təsvir edilmişdir: Alim əldə etdiyi yazılı sənədlərə əsasən bu fikrə belə aydınlıq gətirmişdir: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları fondunda bizim vaxtı ilə ilk dəfə müəyyənləşdirib haqqında məlumat verib şərti olaraq “Şah İsmayıl” dastanı adlandırdığımız kiçik bir epizod bu fikri təsdiq edir. Bu epizod Şah İsmayıl Xətəinin Çaldıran müharibəsinə həsr edilmişdir. Məlum olduğu üzrə Şah İsmayıl Xətəi 1514-cü ildə Türkiyə sultanı Sultan Səlim Azərbaycan üzərinə ordu çəkdiyi zaman Çaldıran adlı yerdə Sultan Səlimin orduları ilə qarşılaşmışdır. Sultan orduları odlu silahla təchiz edildiyindən Şah İsmayıl məğlubiyyətə uğramışdı. Bu müharibədə Şahın Taclı xanım adlı cariyəsi də əsir düşmüş, özü çox qəhrəmanlıqlar göstərsə də məğlub olub, hətta Təbriz şəhərini də müvəqqəti tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Əlimizdə olan epizoddə xalq aşıqları Şah İsmayılın məğlubiyyətindən deyil, onu Sultan Səlimdən daha qüvvətli göstərməyə çalışıb tarixi həqiqəti olduğu kimi yox, öz arzularına uyğun olaraq dəyişdirirlər” (Araslı 1960, 38-39).

Alim belə bir fikir irəli sürür ki, XVI əsrdə Şah İsmayılın adına mükəmməl qəhrəmanlıq dastanı olmuşdu: “Burada Taclı şaha sədaqətli qəhrəman bir qız, sərkərdələr isə mübariz, qəhrəman, ilk Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsində fədakarlıq göstərən insanlar kimi təsvir edilir. Xalq aşıqları Səfəvi dövlətini yenilməz, qüdrətli bir

dövlət kimi tərifləməyə, hətta Çaldıran məğlubiyyətini də bir qalibiyyət kimi qələmə verməyə çalışırlar” (Araslı 1988, 9-17), (Araslı, Dəmirçizadə, Arif, Təhmasib 1957, 26 mart). Tədqiqatçı əminliklə qeyd edir ki, bu, Çaldıran müharibəsində Şah İsmayıl və Şah İsmayıl tərəfdarlarının göstərmiş olduqları qəhrəmanlıqla bağlıdır.

Dastan janrını və onun araşdırılma problemlərini Azərbaycan eposşünaslığının tədqiq aktuallığını heç vaxt itirməyən mövzularından adlandıran tədqiqatçı Gülnarə Seyidova haqlı olaraq yazır ki, dastan janrı və onun araşdırılması ilə bağlı məsələlər ilk növbədə üç mühüm amillə – dastanın bir janr kimi başqa folklor janrları içərisində mövqeyi, janrın milli düşüncədəki rolu və dastanşünaslığın elmi təcrübəsinin nəzəri və metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsi zərurəti ilə şərtlənir: “Dastan janrının araşdırılma problemlərinin tədqiqi dastanşünaslığın elmi təcrübəsinin nəzəri və metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Azərbaycan eposşünaslığının zaman cəhətindən bir əsrdən yuxarı araşdırma təcrübəsi olduğunu və bu ənənənin çoxsaylı tədqiqatlarla təmsil olunduğunu nəzərə aldıqda dastanşünaslığın elmi təcrübəsinin nəzəri və metodoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsi “Azərbaycan dastanlarının araşdırılması problemləri”ni bir mövzu kimi folklorşünaslığın daim aktual vəzifəsinə çevirir” (Seyidova 2013, 3).

Alim qeyd edir ki, dastan Azərbaycan folklorunun həm poetik forması, həm də janr quruluşu baxımından ən iri janrıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi

dastanlar öz əhatəliliyi, zəngin tarixi, mətn nəhəngliyinə görə fundamental abidələr hesab olunur. Eyni zamanda, dastan janr kimi də digər janrların fəvqündə dayanmaqla onları öz poetik quruluşuna daxil edə bilir. Təsadüfi deyildir ki, folklorşünaslıqda dastanlar epik növə aid edilməklə həm də epik-lirik janr hesab olunur: “Öz poetik quruluşunda nəsr və nəzm formalarını, janr quruluşunda epik, lirik, dramatik növün başqa janrlarını (atalar sözü, məsəllər, qaravəllilər, xalq şeirinin qoşma, gəraylı, müxəmməs, bayatı və s.) birləşdirən dastan janrının poetik dünyası, əslində, tükənməz aləmdir. Folklorşünaslıq elminin nəzəri səviyyəsi dərinləşdikcə dastanın poetik quruluşunun daha dərin qatlarına enmək imkanı yaranır. Bu da öz növbəsində göstərir ki, Azərbaycan dastanlarının tədqiqi ilə bağlı bütün problemlər folklorşünaslığımız üçün daim aktual olan mövzudur” (Seyidova 2013, 3).

Xalqın istiqlal mübarizəsində qəhrəmanlıq dastanları tarixən böyük rol oynamışdır. Cəngi havasının sədalari altında döyüşə gedən igidlər xeyir-duanı ozanlardan, aşıqlardan alardılar. Döyüşdə xüsusi igidlik göstərən qəhrəmanları tərənnüm edən dastanlar ozanlar, aşıqlar tərəfindən qopuzla, sazla məclislərdə ifa edilər və eldənlə yayılandı. Bu dastanların əsas səciyyəvi xüsusiyyəti xalqın şərəfli tarixini, salnaməçilərdən fərqli olaraq, bədii obrazlarla əks etdirməklə onların xalq arasında geniş yayılmasına və nəsilədən nəslə keçməsinə zəmin yaratmaq olmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar məhz bu səbəbdən qəhrəmanlıq dastanlarına müxtəlif aspektlərdən yanaşırlar.

Mövzumuz Azərbaycan dastan qəhrəmanlarının azadlıq mübarizəsi olduğu üçün biz araşdırmalarımızı tədqiqatın bu sahəsinə yönəldəcəyik. Yuxarıda biz mövzuya giriş məqsədilə akademik Həmid Araslının “Şah İsmayıl” dastanı ilə bağlı araşdırmasına öləri nəzər saldıq. İndi isə mövzumuzu əhatə etmək məqsədilə bir çox folklorşünas alimlərin araşdırmalarını tədqiqata cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Bu sırada Hidayət Əfəndiyevin də adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan bədii nəsrinin ilk və ən qədim nümunəsi hesab edən H.Əfəndiyev onun Azərbaycan coğrafiyası və tarixi ilə sıx bağlılığını xüsusi vurğulamış, ayrı-ayrı boy-ları, onların ideya və sənətkarlıq özəlliklərini diqqət mərkəzində saxlamış, “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər boyunun ayrıca bir qəhrəmanlıq hekayəsi olduğunu söyləmişdir. Onun fikrincə, qəhrəmanların simasında real həyati cizgilər fəvqəladə, xəyali və əfsanəvi xüsusiyyətlərlə birləşir (Əfəndiyev 1963, 236).

Azərbaycan türkünün qədim tarixi, məişəti, adət-ənənəsi, etik-estetik görüşləri, mifik baxışları, bir sözlə, maddi və mənəvi dünyasını bütöv şəkildə əhatə və əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bəzi nüsxələri üzərində yenidən işləyərək, müasir oxuculara çatdırmaq, elmi dövriyyədə onu daha da sanballı şəkildə təqdim etmək məqsədilə dastanı yenidən nəşr etdirmiş Həmid Araslının fikrincə isə bu abidə Azərbaycan xalqının X və XI əsrlərdəki həyat tərzi, adət və ənənələri haqqında ən

gözəl təsəvvür yaradan bir sənət əsəridir: “Eposda əsas xalq dili ilə X-XI əsrin həyatı əks olunur. Burada xalqın qəhrəmanlığı, istək və arzuları öz ifadəsini tapmışdır. Əsərdə igidlikləri ilə təsvir edilən qəhrəmanlar, mərd, namuslu, xalqı sevən, düşməndən qorunmağı bacaran, qorxmaz insanlardır. Onlar yarımköçəri həyat keçirirlər. Bədöy atların belində ölkəni xarici düşmənlərdən qoruyurlar” (Kitabi-Dədə Qorqud 1939, 5).

Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırlardır. Hər zaman qoçaqlığı təriflənen Qazan xan yatdığı yerdə tutulub quyuya salınarkən beşikdə qoyub getdiyi oğlu Uruz tərəfindən qurtarılır. Buradan da dastanda ata məhəbbətinin, igidliyin, xalqa, vətənə sdaqətin, təvazökarlığın tərənnüm olunduğu aydın görünür (Abbasov 2005, 12).

Dastanların başqa qəhrəmanları da diqqəti cəlb edir. Bunlar Oğuz bəylərindən ibarətdir. Bozətli Beyrək, Qanturalı, Buğac kimi bəy oğulları ilə birgə Qaraca çoban surəti də öz qoçaqlığı ilə diqqəti cəlb edir (Kitabi-Dədə Qorqud 1962, 5-7).

“Dədə Qorqud” dastanında qadın cəmiyyətin bir üzvü kimi qiymətləndirilir. Burada qadınlar igid və sdaqətli göstərilirlər. Onlar qoçaqlıqda kişilərdən geridə qalmırlar. Övlada məhəbbət göstərir, ata-anaya hörmət bəsləyirlər. Qazanın oğlu Uruz əsir düşdüyü zaman boyu uzun Burla xatın onu qurtarmağa gedən ərinin dalınca düşmən ilə vuruşmağa gedir. Özünü yaralanmış ərinə yetirir. Vuruşmada adlı-sanlı qəhrəmanlarla bir yerdə iş-

tirak edir, şücaət göstərir. Beyrəyin nişanlısı Banıçıçək, gedəcəyi oğlanla ox atır, at çapır, güləşir. Nişanlısını qəhrəman gördükdən sonra evlənməyə razı olur. Qanturalının nişanlısı əri ilə birlikdə müharibə edir. Yaralanmış, atı oxlanmış ərinə özünü yetirir. “Yağının bir ucu mənim, bir ucu sənin” deyib vuruşur, sevgilisini ölümdən qurtarır (Kitabi-Dədə Qorqud 1939, 8-14).

Dastanlarda qəhrəmanlıq əzmi hər zaman yüksək çalarlarla işlənmişdir. Bu da öz növbəsində xalqın azadlıq mübarizəsinin alovlanmasına, döyüş ruhunun yüksəlməsinə, vətənpərvərlik hisslərinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Belə dastanlar xalqın içindən çıxan qəhrəmanlar haqqında xalq tərəfindən ağızdan-ağıza, dildən-dilə gəzdirilərək yaranır. Belə dastanlara misal olaraq “Koroğlu” dastanını göstərmək olar. Bu dastan xalq hərəkəti, kəndli üsyanları ilə bağlıdır. Dastanın qəhrəmanını Koroğlu xalqın içindən çıxmış mübariz bir igiddir. Koroğlu yadelli işğalçılara qarşı üsyan edən, öz igid dəstələri ilə ölkələri, ağaları, varlıları sarsıdan bir qəhrəman olaraq öncə xalq tərəfindən dastanlaşdırılmış, sonra isə bu dastan alimlərin tədqiqat mənbəyinə çevrilmişdir.

Rus tarixçisi, etnoqraf və dövlət xadimi İvan Şopen öz tədqiqatlarında Koroğlunun qəhrəmanlığı, şücaəti nəticəsində elə bir səviyyəyə gəlib çatdığını bildirir ki, hətta xalqı incidən, xalqa zülm verən mülkədarlar belə ona rüşvət verərək ondan aman diləyir: “Koroğlunun şöhrəti daha da artır, varlılar, ağalar onun əlindən zara gəlirlər. Qorxuya düşən ağalar min cürə fırlıdağa əl atır. Koroğlu

ilə hətta öz doğma qızlarının həyatı bahasına qohum olmağı, ondan aman diləməyi özlərinə xoşbəxtlik sayırlar. Hər tərəfdən Çənlibelə hədiyyələrlə elçilər gəlir, qızıl, daş-qaş hesabına əmin-amanlıq və müdafiə əldə edirlər” (Cəfərov 2011, 57).

Akademik Həmid Araslı qeyd edir ki, “Koroğlu və onun qəhrəmanlarının hamısı bir məqsəd uğrunda vuruşurlar. Onlar padşahlara, xanlara, bəylərə, xotkarlara – xalqın bütün düşmənlərinə düşməndirlər” (Araslı 1960, 77).

XIX əsrdə Azərbaycanda çar hökumətinin ağır siyasətinə baş qaldıraraq etiraz edən, zülmə qarşı çıxan, yerli idarəçiləri öldürüb dağlara çəkilən, silahlı mübarizə aparan, qaçaq həyatı keçirən bir çox kəndlilər xalq tərəfindən hörmətlə yad edilərək adlarına dastanlar qoşulurdu. “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq Nəbi” belə dastanlardandır. H.Araslı qeyd edir ki, kəndlilər içərisindən çıxıb onun mənafeyini müdafiə edən bu qəhrəmanların ayrı-ayrı vuruşmaları çar kazakları, pristav və yerli feodallarla toqquşmalarda göstərdikləri qəhrəmanlıqlar aşıqlar tərəfindən tərənnüm edilib onların adına qoşmalar yaradılırdı. Bu cür aşıq şeirinin qəhrəmanı olan qaçaqlardan biri XIX əsrdə Qazax mahalında mübarizə aparmış Qaçaq Kərəmdir ki, onun qəhrəmanlıqları haqqında aşıqlar az şeir yaratmamışlar (Araslı 1960, 90).

Aşıqların yaratdığı bu dastanda Kərəmin həyatı, qəhrəmanlığı, mərdliyi və onu tutmaq əzmində olan Zalı xanın ölümü və Kərəmin qalibiyyəti alqışlanır (Araslı 1960, 92).

Akademik H.Araslı qaçaqlara həsr olunmuş qəhrəmanlıq qoşmaları içərisində ən çox Nəbinin mübarizəsinin alqışlandığını da qeyd etmişdir. Muzdur Nəbinin apardığı davamlı mübarizə, göstərdiyi qəhrəmanlıqlar, arvadı Həcərin igidlikləri heç vaxt aşıqların nəzərindən kənarda qalmamışdır. Muzdur Nəbini öz dəstəsi ilə birlikdə çar məmurları, yerli mülkədar, bəy və xanlarla apardığı mübarizə XIX əsrin sonunda Azərbaycanda yoxsul kəndlilərin azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin parlaq bir timsalıdır.

Alim yazır ki, təxminən 1870-ci ildən 1899-cu ilə kimi vuruşan bu xalq qəhrəmanı Azərbaycanın müxtəlif yerlərində qüvvə toplayıb düşmənin silahlı dəstələrinə qan ağlatmışdır (Araslı 1960, 93). (Bir çox mənbələrdə bu tarix 1896-cı il kimi göstərilir – V.S. (Azərbaycan tarixi 1964, 210); (Əliyev 1958, 169); (Orucova 2013, 192); (Тифлисские ведомости 1830, 38); (Востриков 1912, 30). Nəbi geniş xalq kütlələrinə arxalandığından mülkədarlar, bəylər və çar kazakları, Cənubi Azərbaycana keçməyə məcbur olduqda isə İran xanları onu uzun müddət öldürə bilməmişlər: “O, çar hökumətini və onun yerli əlaltılarını vahiməyə salan bir qəhrəman olmuşdur. Lakin bütün kəndli üsyanları kimi, bu üsyan da fəhlə sinfi ilə əlaqədar olmadığı, ondan rəhbərlik almadığı üçün məğlub edilmişdi” (Araslı 1960, 93). (Bildiyimiz kimi, Qaçaq Nəbi əslində çar hökumətinə qarşı deyil, müstəmləkəçi Rusiyaya qarşı mübarizə aparırdı. Sadəcə, o dövrdə bunu demək mümkün deyildi. – V.S.).

Aşıqlarda belə bir qayda vardı. Ustad aşığın yaradıcılığında mütləq bir və ya bir neçə dastan olmalı idi. Məsələn, Qurbanidə “Qurbani” dastanı, Aşıq Abbas Tufarqanlıda “Abbas və Gülgəz” dastanı və s.

Əsas yaradıcılıq dövrü XIX əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərini əhatə edən ustad Aşıq Ələsgər idi. Aşıq Ələsgərin yaratdığı “Dəli Alı” dastanının qəhrəmanı Dəli Alı elə özü ilə eyni dövrdə yaşamış və mübarizə aparmışdır. Gəncəbasar bölgəsində anadan olmuş Dəli Alı da əksər qəhrəmanlıq dastanlarının qəhrəmanları kimi sadə xalq içərisindən çıxmışdı. Dəli Alı gənclik illərində çar Rusiyasının Qafqazda at oynatmasına dözə bilməmiş, onların zülmünə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə bir neçə tərəfdaşı ilə birlikdə dağlara çəkilərək zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizəyə başlamışdı. Dastanda bu igidin göstərdiyi qəhrəmanlıqları aşıq nəzmə çəkərək oba-oba, el-el onu tərənnüm etmişdir. Bu igidin mübarizəsi heç də digər qəhrəmanlıq dastanlarındakı qəhrəmanların mübarizəsindən geri qalmırdı. Aşıq onun rus çinovniklərinə, erməni quldurlarına qarşı mübarizəsini geniş işıqlandırmışdı. Aşıq Ələsgərin ustadlığı və Dəli Alının igidliyi sanki çuğlaşaraq bu dastanı mükəmməl bir dastan səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır.

Qəhrəmanlıq dastanlarından danışarkən “Dəli Alı” dastanını diqqətdən kənar qoymaq olmaz. “Rus çar hökuməti tərəfindən şiddətlə təqib edilən və bir xalq qəhrəmanı mahiyyətini alan Alı 1905-ci ildə baş verən erməni-müsəlman (türk) hadisəsində böyük müvəffəqiyyət

qazanıb və ətrafına topladığı üç min kəndli ilə bərabər, ermənilərin vaxtilə sıx yaşadığı Azərbaycan kəndləri Bayan, Çardaxlı kəndlərini tutmuşdu. Fəqət uşaqlara, qadınlara, ixtiyarlara və müqavimət göstərməyənlərə əsla toxunmamışdı... Erməni-müsəlman hadisəsi barışıqla nəticələndikdən sonra çar hökumətinin vermiş olduğu gizli əmr əsasında rus əsgər və jandarması Alını mühasirə etmişsə də, heç bir nəticə əldə edə bilməmişdi.

Alı 1907-ci ildə Kərbəladan döndükdən sonra bir daha xüsusi olaraq Şimali Qafqazdan göndərilən xristian osetin alayı tərəfindən mühasirə edilmiş, iki düşmən arasında cərəyan edən şiddətli vuruşma bu dəfə də Alının müvəffəqiyyəti ilə nəticələnmişdi. 50-60-dan çox rus məmurunu öldürən Alı çar hökumətinin 300 illiyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak etmək üçün qonaq dəvət edilmiş və Petroqradda Qalitsın tərəfindən çara təqdim edilmişdi (<https://www.xalqcebhəsi.az/news/culture/15325.html>).

Qəhrəmanlıq dastanları XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Bu dastanlar ideya və məzmun baxımından eyniyyət təşkil etsə də qəhrəmanları fərqlidir. Qəhrəmanlar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi eyni amal, eyni məqsəd uğrunda döyüşürlər. Məlum tarix: XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyasının, XX əsrin əvvəllərində isə bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsinə və onların yerli havadarlarına qarşı mübarizəyə başlamışlar. Ağır ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulan bu qəhrəmanlara söz qoşub dastan bağlamamaq

qeyri-mümkündür. Ustad aşıqlarımız bu qəhrəmanların igidliyini, azadlıq uğrunda mübarizəsini qiymətləndirərək onların hər birinin igidliyinə dastan bağlamaqla bu igidlərin qəhrəmanlığını təkcə tarix səhifələrində deyil, sadə xalq arasında tanıتماğa müyəssər olmuşlar.

QAYNAQLAR

1. Araslı H. (1960); Aşıq yaradıcılığı, Bakı; "Birləşmiş nəşriyyat"; 135 s.
2. Araslı H. (1988); Şah İsmayıl Xətai: Məqalələr toplusu, Bakı: "Elm"; s. 9-17.
3. Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Arif M., Təhmasib M.H. (1957); Dədə Qorqud dastanları // "Kommunist" qəzeti, 26 mart.
4. Seyidova G. (2013); Azərbaycan dastanlarının araşdırılması problemləri, ("Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər" məcmuələri əsasında) fil.ü.f. doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı, 27 s.
5. Əfəndiyev H. (1963); Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən, Bakı; "Azərnəşr", 236 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud (1939); Bakı; "Azərnəşr"; 171 s.
7. Abbasov İ. (2005); Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu // Koroğlu, Bakı; "Lider nəşriyyat", 552 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud (1962); Bakı; "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 157 s.

9. Cəfərov Ə. (2011); "Koroğlu" dastanının öyrənilməsinə İ.Şopen təcrübəsi.
(<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/76-82.pdf>), s. 57.
10. Azərbaycan tarixi (1964); Üç cildə, II cild, Bakı; "Azərbaycan Elmlər Akademiyası" Nəşriyyatı, 961 s.
11. Əliyev Ə. (1958); Qaçaq Nəbi // "Azərbaycan" jurnalı, № 11, s.180.
12. Orucova S. (2013); Qaçaq Nəbi SMOMPK məcmuəsində // "Dil və ədəbiyyat": Elmi-nəzəri jurnal, s.191-196)
13. Деревня Огруджа, замок разбойника Урушана-Кероглы, его история, рассказ об эриванском Сардаре (1830), «Тифлисские ведомости», № 68, s.38
14. Востриков П. (1912); Музыка и песня у азербайджанских татар «СМОМПК», XLII вып., II отд., Тифлис, 204 s.
15. <https://www.xalqcebhəsi.az/news/culture/15325.html>

Vüsalə KƏRİMOVA-ORUCOVA

AMEA Folklor İnstitutu

ORCID NO:0000-0003-2332-1205

**DASTANLAR VƏ QLOBALLAŞAN DÜNYA ASPEK-
TİNDƏN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR**

**ЛЕГЕНДЫ И НАРОДНО-НАЦИОНАЛЬНЫЕ
ЦЕННОСТИ С АСПЕКТА
ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕГОСЯ МИРА**

Резюме

Легенда – это энциклопедическая совокупность, показывающая собственную принадлежность каждого народа, отражающая в себе традиции и отличающая ее среди других народов. Азербайджанский народ, обладающий богатыми обычаями и народно-нравственными ценностями, бережет и сохраняет ценности, приходящие из дебрей истории фольклора. Конечно, есть некоторые обычаи, которые подверглись ассимиляции, вследствие историко-политических и других причин. Однако, как первоисточник и первооснова, народно-нравственные ценности и обычаи были обережены и сохранены. С этой точки зрения, так как легенды считаются самым объемным по содержанию видом устной народной литературы, они в более широком виде отражает в себе народно-

нравственные ценности и традиции. Беречь народно-нравственные ценности и передавать их из поколения в поколение, такое же важное и серьезное дело, как оберегать территориальную целостность государства. Если родина, родина в границах, то народно-нравственные ценности самое ценное наследие в границах родины. Считающаяся самым ценным наследием, с точки зрения отражения в себе народно-нравственных ценностей, легенда «Китаби деде Коркуд», отразившая в себе в целом жизнь народа, быт, такие обычаи как: уважение старших, бдительность к младшим, слово агсаккала, любовь к родине и дому, передаваясь изо дня в день, дошла до наших времен. Являющаяся совокупностью наших народно-национальных ценностей, легенда «Китаби-Деде Коркуд», считается, объединяющим в себе все высшие народно-нравственные ценности, самым высшим слоем феномена ценности. Кроме этого имеются и другие легенды: Короглу, Аббас и Гюльгяз, Ашут Гариб, Шах Исмаил, Аслы и Керем и др., которые содержат в себе народно-нравственные ценности. Легенда носит, традиции духа и быта народа, во все исторические периоды. Эти ценности в целом формируют систему ценности народа. Каждая в отдельности легенда, наряду с большой воспитательной системой, представленной сокровищем мудрости с поучительными мыслями, также является эталоном народно-национальной ценности. В современном

глобализирующемся мире и развитии цивилизации народно-национальные ценности должны оберегаться от изменчивости. Интеграция в современный мир должна быть здоровой, привязанность к обычаям и верность к народному мышлению должна выходить на первый план, как гражданская обязанность.

Ключевые слова: Народно-нравственная ценность, легенда, КитабидедеКоркуд, дух, народ.

LEGENDS AND NATIONAL VALUES FROM THE ASPECT OF THE GLOBALIZING WORLD

Summary

The epos is an encyclopedic collection that reflects the identity and traditions of each nation and characterizes it among other nations. The people of Azerbaijan, with their rich national and spiritual values and traditions, preserve in their folklore memory the values that flow from the deepest layers of history. Of course, there are some customs that have been assimilated due to historical and political circumstances or for some other reason. However, our national and moral values and traditions have been preserved as the main source, the main root. From this point of view, the epics are the largest type of oral folk literature, so they reflect the national and spiritual values, our traditions in a broader sense. If the motherland is the homeland in the work of borders, national and moral values are the most valuable heritage within

the borders of the motherland. It reflects respect for the younger, the word of the elder, love for the motherland, love of country, various ceremonies and many other traditions, passed down from time to time and has survived to the present day. It is the top layer of the value phenomenon, uniting values. In addition, we have other epics: Koroglu, Abbas and Gulgaz, AshigGarib, Shah Ismail, AsliKaram, etc., which contain national and spiritual values. These values form the value system of the nation as a whole.

In the modern globalized world, in the development of civilization, national and moral values must be protected from erosion, change and originality must be preserved as a basic principle in terms of the identity of the people. Because no matter how fast the modern world develops, our national and spiritual values, which are our heritage, must be preserved as the main pillar. Integration into the modern world must be healthy, commitment to traditions, commitment to national thinking must come to the fore as a civic responsibility.

Keywords: National-moral value, epos, "The Book of DedeGorgud", spirituality, people

Giriş

Cəmiyyət sosial mədəni struktur olaraq daim inkişaf edir. Bu inkişaf mexanizmi konkret olaraq cəmiyyətin özü tərəfindən, planlı və ya plansız şəkildə formalaşır.

Əlbəttə, bu formalaşma mexanizmi asılı və asılı olmayan səbəblərdən daim yad təsirlərə də məruz qalır. Məsələn, hər bir cəmiyyətin özünün özünəməxsus adət-ənənələri, mənəvi dəyərləri var və bu adət-ənənələr cəmiyyətin inkişafı prosesində hər zaman yad təsirlərin obyektində olur. Cəmiyyətin özü isə mühafizəkar sistem olaraq bu yad təsirlərdən milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri mühafizə edib qoruyur.

Adət-ənənələrin, milli-mənəvi dəyərlərin ana qaynağı olan dastanlar xalqın öz dəyər sistemində istinad mənbəsi, istinad nöqtəsidir. Dünyada baş verən sosial-iqtisadi, siyasi inkişaf milli-mənəvi dəyərlərə təsirsiz deyildir. “Əlbəttə qloballaşmanın gətirdiyi sosial dəyişikliklər ümumiyyətlə və qaçılmazdır. Amerikalı tarixçi Henri Stüart Hyüstün təbirincə desək, dəyişiklik tarixin mahiyyətindədir. Heç bir mədəniyyət qarşılıqlı təsirlənmələrdən sığortalanmamışdır. Sadəcə həmişə tərəflərdən biri daha çox təsir göstərən, digəri isə daha çox təsirə məruz qalan rolunu oynayır. Bu qarşılıqlı təsirlənmələr fonunda cəmiyyət onun üzvlərinin davranış və münasibətlərinə istiqamət verən müəyyən dəyərlər və normalar əsasında mövcudluğunu qoruyur.

Zaman keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalan bu dəyər və normaların təsiri azalır onlar ya yeni dövrə uyğunlaşır, ya da tamamilə yeniləri ilə əvəz olunur. Ancaq bu əvəzlənməyə, dəyişikliklərə nəzarət olunmaması, laqeyd yanaşılması bir çox problemlərin ortaya çıxmasına, radikal meyilərin yaranmasına, xüsusilə gənclərin qeyri-ənənə

nəvi cərəyanların təsir dairəsinə düşməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin deqradasiyasına gətirib çıxara bilər” (Dövlət və Din- №06(53)Noyabr- Dekabr 2017)

Ali məktəblərdə, orta məktəblərdə, elmi institutlarda, ümumiyyətlə cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, dastanlardan süzülüb gələn milli-mənəvi ruh, adət-ənənələr, bütövlükdə dəyər sistemi gənc nəsə davamlı olaraq ötürülməli və bu baxımdan mühüm işlər görülməlidir. Bu ötürülmə prosesi milli-mənəvi dəyərlərin fundamentliyinə söykənərək ötürülməli və orijinallığı qorunmalıdır.

“Milli-mənəvi dəyərlər xalqımızın simasında zaman-zaman yaşamışdır. Bizi başqa xalqlardan, millətlərdən fərqləndirən də elə bir çox məqamda milli-mənəvi dəyərlərimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyatımızdır” (Milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və nəsillərə çatdıraq, 2014, s. 12).

Milli-mənəvi dəyərlər toplusu olan Kitabı-Dədə Qorqud dastanında xalqımızın milli adət-ənənələrini özündə əks etdirən saysız-hesabsız tərbiyəvi fikirlər, xalq deyimləri vardır.

“Qız anadan görməyincə öyüd almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul atanın yetirməsi, iki gözünün biridir.

Ağıllı oğul olsa, ocağının gözüdür.

Ata malınadan nə fayda, başda ağıl olmasa...

Ağılsız adamın şərrindən Allah saxlasın, xanım, sizi

(Mobil Aslanlı Hümtürk. Bakı, BDU-2016.səh.27)

Göründüyü kimi xalqımız hər zaman böyüyə hörməti, kiçiyə öyüd-nəsihət kimi özünəməxsus dəyərləri ön plana çəkmiş və demək olar ki, bu gün də bu milli təfəkkürdən süzülüb gələn ənənələr özünü göstərməkdədir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan yetmiş il Sovetlər birliyinin, digər xalqların tərkibində yaşamışdır, ancaq xalq öz milli dəyərlərinə daim sadıq qalmışdır. Bu heç də təsadüfi deyildir. Çünki bu milli-mənəvi dəyərlər xalqın öz genofonunun silinməz yaddaşının məhsuludur. Əlbəttə, buna baxmayaraq milli-müdafə mexanizmi milli dəyərləri, adət-ənənələri qorumaq baxımından daim çalışmalıdır.

“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanı haqqında M.F.Köprülü belə yazır: “Türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud” o biri gözünə qoyulsa, yenə də “Dədə Qorqud” tərəfi ağır gələr (Mobil Aslanlı Hümtürk, 2016, s. 11).

Kitabi “Dədə Qorqud” dastanında qadın – ana, həyat yoldaşı olaraq dəyərli, çox hörmətli tutulur ki, bu hal hazırda dövlətimizin qanunlarında da qadına verilən dəyərdə, qadınların indiki cəmiyyətdə bir çox vəzifələrdə aparıcı mövqedə olmalarının bariz nümunəsi kimi özünü göstərir.

Dastanın digər yerində əlinə qılınc alıb onu yağılardan xilas edən Selcan Xatun ərinə belə deyir:

“İgid bəy, öyünərsə, ər öyünsün-aslandır!

Lovğalanmaq arvad üçün nöqsandır (Mobil Aslanlı Hümtürk, 2016).

Burada diqqət çəkən məqam indiki müasir, qloballaşan dünyamızda, qadın kişi bərabərliyinin eyni olduğu, gender bərabərliyinin olduğu müasir dünyamızda, yenə də adət-ənənələrdən gələn bu qiymətli nümunəyə baxanda xalqımızın özünəməxsus dəyərlərini müşahidə edirik və bugünümüzdə də bu dəyərlər demək olar ki, özünü göstərməkdədir. Milli-mənəvi dəyərlər baxımından Prezident İlham Əliyevin çıxışına diqqət edək: “Biz ənənəvi dəyərlər üzərində dövlət qururuq, böyük-kiçik var. Bunu biz qorumalıyıq. Gənclər də məni eşitsinlər, daim böyük-kiçik məsələsinə fikir versinlər. İndi bəzi ölkələrdə buna fikir verilmir. Qadınlarla kişilər arasında artıq fərq qoyulmur. Amma biz ənənəvi cəmiyyətdə yaşayırıq və yaşamamalıyıq. Qadınlara hörmət etməliyik, biz onları qorumalıyıq. Onları müdafiə etməliyik. Onlar bizi yox, biz onları. Gender bərabərliyi var. Biz də bunu qəbul edirik. Amma biz ənənəvi düşüncədən kənarında yaşaya bilmərik və gənc nəsil də bunu bilsin. Yaşlılara hörmət olunmalıdır, yaşına görə. İndi bəziləri istəyirlər ki, bizim lüğətimizdən “ağsaqqal”, “ağbirçək” sözləri çıxsın, necə ki, bəzi ölkələrdə. Onlara baxanda adam dəhşətə gəlir. Sonra da deyirlər ki, gəlin bizə inteqrasiya edin. Mən bir dəfə demişəm, hələ avropada o iqtisadi böhran baş alıb gedəndə dedim ki, biz haraya inteqrasiya etməliyik, böhrana? Haraya inteqrasiya etməliyik, “ Stop İslam!” deyənlərə? Haraya inteqrasiya etməliyik, qadınla kişi arasında fərq görməyəne? Mən artıq daha dərinə getmək istəmirəm. Biz qətiyyənlə ora inteqrasiya etməyəcəyik (Xalq qəzeti, 27 no-

yanbr 2019-cu il, s. 2) Cənab Prezidentin bu dərindən məzmunlu nitqi dövlətimizin və dövlət siyasətinin adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə nə qədər böyük önəm verdiyinin, böyük qayğı göstərdiyinin nümunəsidir. Çünki bizim milli-mənəvi dəyərlər toplusumuz olan dastanlarımızda, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Abbas və Gülgəz” və digər dastanlarımızda, həmçinin bədii ədəbiyyatımızda: şairlərimizin əsərlərində vətənə məhəbbət, torpağa sevgi, adət-ənənələrimizin əksi həmişə ön planda olmuşdur. “Xalqımız öz böyük şəxsiyyətləri vasitəsilə Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş və bu gün ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsinə çevrilmişdir”. Heydər Əliyev. (N. Alışova. Milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, 2011. səh 14).

Tarixin səhifələrinə həkk olunmuş dastanlarımızda olan milli-mənəvi dəyərləri: Vətən sevgisi, torpağı yağılardan qorumaq şücaəti və digər milli-mənəvi dəyərləri nəinki həmin dastanlarımızda, həmçinin 44 günlük Vətən müharibəsində hər biri dastan yazmış, xalqın milli-mənəvi dəyər atributlarını formalaşdırmış şəhidlərimizin şücaətində də görürük. 44 günlük Vətən Müharibəsi “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və digər dastanlarımızda olan qəhrəmanlıq motivlərinin, milli-mənəvi dəyərlərin yeni nümunəsidir. 44 günlük Vətən Müharibəsi “Şair, sorma Vətən nədən yaxşıdır. Adı gələcək könlüm dastana döndü” – deyən Şəhid Xudayar Yusifzadənin və bütün şəhidlərimizin yazdığı, Azərbaycan xalqı üçün böyük bir

milli-mənəvi dəyər, milli-mənəvi miras kimi qoyub getdikləri yeni dastandır.

QAYNAQLAR

1. Dövlət və Din- №06(53) Noyabr- Dekabr 2017
2. Xalq qəzeti, 27 noyabr 2019, səh 2.
3. Könül Səmədzadə. Milli –mənəvi dəyərlərimizi qoruyaq və nəsillərə çatdıraq. Bakı-2014
4. Mobil Aslanlı Hümtürk. Bakı, BDU-2016
5. N. Alışova. Milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. M.F. Axundov adına Milli Kitabxana, 2011. Səh 14

Yusif MAHMUDOV

*Ekoloq, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Qobustan rayonu İ.İbrahimov adına
Dərəkənd kənd tam orta məktəbi*

**AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA İNSAN-TƏBİƏT
MÜNASİBƏTLƏRİNİN İFADƏSİ**

**ВЫРАЖЕНИЕ ОТНОШЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА И
ПРИРОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭПОСАХ**

Резюме

История отношения населения к окружающей среде в Азербайджане уходит в глубокую древность. Мы широко находим его корни в фольклорных образцах, созданных народом. В те времена, когда наука еще не была развита, тесный контакт с окружающей средой играл важную роль в судьбах древнего и средневекового человека, в этом аспекте всегда был силен его интерес к природе.

Несмотря на зависимость образа жизни от природы, люди в течение всего периода своего существования не только эксплуатировали природу, но и заботились о ее сохранении, отразив свои мысли о ней в созданной им устной литературе. Его следы отчетливо видны и в азербайджанских народных эпосах. В произведении наряду с целями, поставленными перед создателями эпоса, изучалось

отношение населения к окружающей природной среде.

Наши исследования показывают, что, наряду с другими фольклорными образцами, наши эпосы были полезны для сохранения биологических видов на протяжении тысячелетий, когда не было никаких официальных запретов, и для их появления по сей день. Например, эпос “Китаби-Деде Горгуд” богат такими выражениями. Во фразе “После этого я не буду ездить на стельной лошади, даже если я буду ездить, не пойду на бои” рекомендуется в период размножения не трогать живых существ, проявлять к ним ласку. Так как лошадь считалась святым, это служило их защите, предотвращению потери потомства. Значит, население задумалось не только о собственном комфорте, но и о заботливом отношении к окружающей среде. Наши исследования показывают, что такие мнения, как примеры экологического просвещения, именования заповедных территорий, были одними из основных показателей отношения людей к природе.

Биоразнообразие и мотивы его сохранения, являющиеся одной из основных проблем современной мировой науки, встречаются и в эпосах. Представления о природных богатствах, в том числе о климатических богатствах, о запасах полезных ископаемых и леса, о животном мире, почвенном покрове, водных бассейнах, лежат в основе поставленной нами проблемы.

Ключевые слова: Азербайджанские дастаны, живая и неживая природа, экологическая проблема, заботливое отношение, биоразнообразие

EXPRESSION OF HUMAN-NATURE RELATIONS IN AZERBAIJANI EPICS

Summary

The history of the population's attitude to the environment in Azerbaijan goes back to ancient times. We widely find its roots in folklore samples created by the people. At a time when science was not yet developed, close contact with the environment played an important role in the fate of ancient and medieval man, in this aspect his interest in nature was always strong.

Despite the dependence of the lifestyle on nature, people throughout the entire period of their existence not only exploited nature, but also took care of its preservation, reflecting their thoughts about it in the oral literature created by them. Its traces are clearly visible in Azerbaijani folk epics. In the work, along with the goals set for the creators of the epic, the attitude of the population to the natural environment was studied. Our research shows that, along with other folklore samples, our epics have been useful for the conservation of biological species for thousands of years, when there were no official prohibitions, and for their appearance to this day. For example, the epic "Kitabi-Dede-Gorgud" is rich in such expressions. In the phrase "After

that, I will not ride a pregnant horse, even if I ride, I will not go to fights”, it is recommended not to touch living creatures during the breeding season, to show affection to them. Since mercy was considered holy, it served to protect them, to prevent the loss of offspring. This means that the population has thought not only about their own comfort, but also about caring for the environment. Our research shows that such opinions as examples of environmental education, naming of protected areas, were among the main indicators of people's attitude to nature.

Biodiversity and the motives for its conservation, which are one of the main problems of modern world science, are also found in epics. Ideas about natural resources, including climatic resources, mineral reserves and forests, wildlife, soil cover, water basins, are at the heart of the problem we have posed.

Key words: Azerbaijani eposes, living and inanimate nature, ecological problem, caring attitude, biodiversit

Giriş

Ölkəmizdə əhalinin ətraf mühitə münasibətinin tarixiliyi onun mövcud olduğu min illər ərzində yaranmış, formalaşmış və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Xalqın yaratdığı folklor nümunələrində bu münasibətin izləri açıq-aydın görünür. İnsanın təbiətə vurğunluğunun kökündə gündəlik dolanışıq tələbatı, istirahət və sağlamlığını təmin edən vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ona görə də təbiəti yaxşı öyrənməyə çalışıblar. Təsa-

düfi deyildir ki, qədim və orta əsrlərdə yaşamış insanların taleyində təbiət mühüm rol oynamışdır.

Elmin hazırkı inkişaf səviyyəsindən öncəki tarixdə əhali ətraf mühitlə daha sıx təmasda olmuş, yaşayış vasitələrinin və həyat tərzinin təbiətdən asılı olmasına baxmayaraq, insanlar mövcud olduqları dövr ərzində təbiəti yalnız istismar etməmiş, həm də onun qorunması qayğısına qalmış, bununla bağlı düşüncələrini yaratdıqları ağız ədəbiyyatında əks etdirməyə çalışmışlar. Şifahi xalq ədəbiyyatında ətraf mühitə münasibətlə bağlı çoxlu maraqlı məlumatlar vardır; nağıl və dastanlarda, rəvayət və əfsanələrdə, uşaq oyunlarında, mərasim nəğmələrində və xalq tamaşalarında, bayatı və ağılarda, layla və oxşamalarda insan-təbiət münasibətləri geniş şəkildə öz əksini tapıb. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz Azərbaycan xalq dastanlarında da onun izlərinə rast gəlirik.

Rəsmi qadağaların mövcud olmadığı minilliklər ərzində bioloji növlərin qorunub saxlanması və bu günə qədər gəlib çıxmasında digər folklor nümunələri ilə yanaşı dastanlarımız da az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bu cür ifadələrlə zəngindir. "Bundan sonra boğaz ata minməyəm, minsəm belə döyüşlərə getməyəm" ifadəsində canlılara çoxalma dövründə toxunmamaq, onların körpə balalarını öldürməmək, nəvəni göstərmək tövsiyə olunur. Atın müqəddəs hesab edilməsi onların qorunmasına, nəslinin kəsilməsinin qarşısının alınmasına xidmət etmişdir. Deməli, əhalini yalnız öz rahatlığı deyil, ətraf mühitə qayğıkeş

münasibət də düşüdülmüşdür. Belə nümunələrə dastan boyu rast gəlirik. "Axar suyun qurumasın", "qaba ağacın kəsilməsin" kimi ifadələr dastanda çoxdur. Araşdırmalarımız göstərir ki, dastanlarımızda ("Koroğlu", "Şah İsmayıl", "Leyli və Məcnun", "Qurbani" və s.) ekoloji maarifçiliyə aid nümunələr, qoruq ərazilərinin adlarının çəkilməsi kimi fikirlər əski insanların ətraf mühitə münasibətinin əsas göstəricilərindən idi.

Təbii sərvətlərə, o cümlədən iqlim sərvətlərinə, faydalı qazıntı və meşə ehtiyatlarına, heyvanlar aləminə, torpaq örtüyünə, su hövzələrinə, biomüxtəlifliyə dair fikirlər digər folklor nümunələrində olduğu kimi dastanlarımızda da dürüst ifadə edilib.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materialını elmi-bədii nəşrlər, Azərbaycan folkloru ədəbiyyatı, "Azərbaycan dastanları" çoxcildliyi, elmi əsərlərdə, konfrans materiallarında dərc olunmuş tezis və məqalələr təşkil edir.

Tədqiqat müqayisəli təhlil metodu əsasında işlənmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ VƏ MÜAZAKİRƏSİ

"Şah İsmayıl" dastanında heyvanların insana köməyindən bəhs edilir. "Şah İsmayıl bir ağacın dibinə gəldi, oturdu. Elə bu zaman üç göyərçin gəlib ağacın başına qondu. Göyərçinlərin biri quş dilində dedi:

- Bu nə gözəl oğlandı. Yazığın hayıf ki, gözləri kordu. O biri göyərçin dedi:

- Bu, Ədil padşahın oğludu. Atası bunun gətirdiyi Gülzara aşiq olub. Gülzara çatmaq üçün bunun gözlərini çıxartdırıb.

O biri göyərçin dedi:

- Gəl, onun gözünü sağaldaq.

Göyərçinlər dedilər:

-Ay Şah İsmayıl, yatıbsan oyan, oyaqsan eşit! Gözlərini yerinə qoy, biz atdığımız lələyi də üstlərinə çək, gözlərin sağalar” (Azərbaycan dastanları 2005, III c., 154-155).

Heyvanların çətin məqamda insanlara kömək etmələri yalnız nağıl və dastanlarımızda deyil, gerçək həyatda rast gəlinən və müşahidə edilən hadisələrdən biridir. Göyərçinlərin Şah İsmayılın dərdinə şərikin olmaları, onun kor edilmiş gözlərinin açılması üçün yardım göstərmələri insan-təbiət münasibətləri kontekstində örnək kimi maraqlandırır. Dastanda əks olunan bu cür münasibətin ifadəsi insanda müsbət emosiyaların yaranmasına, ekoloji təfəkkürün və mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur. Ətraf mühitə – canlı və cansız təbiətə insan qayğısı artır. Quşların dialoqu ağacın başında təsvir edilir. Həmçinin dastanın qəhrəmanı da ağır vəziyyətdə ağacın altında uzanmış halda təqdim olunur. Niyə məhz ağacın? Fikrimizcə, dastan yaradıcısı bunu təsadüfi seçməyib. Azərbaycan filosofu Asif Ata deyirdi ki, mərhəmətli söhbətlərini gərək təbiətin qoynunda – ağacın altında, dənizin sahilində edəsən (Mahmudov 1992, 3-6). Bu yanaşma real-

lıqda təbiət-insan münasibətlərinin təzahürü kimi düzgündür, həm də faydalıdır.

“Ağ quş”un nağlında Şirzadın hiss etmədiyi, lakin onu təhlükəli məqamlardan sovuşduran Ağ quş özü də göyərçindir (Azərbaycan nağılları, 2005, II c., 102-105). Göyərçin gerçəkliklə yoxluğun sərhəddində dayanan abstraktlaşdırılmış real varlıqdır və yalnız yaxşılığa, salamatlığa, sülhə meyillidir. Göyərçinin sülh quşu kimi seçilməsinin bir səbəbi də, bizə görə bununla əlaqədardır.

Həm nağıllarımızda, həm də dastanlarımızda at yalnız minik vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda qəhrəmanın yaxın dostu, vəfalı yoldaşı, hətta bəzən silahdaşı kimi təqdim edilir. Ona görə də ata əfsanələşdirilmiş müqəddəs varlıq kimi baxılır. “Şah İmayıl” dastanında qəhrəmanın mindiyi at, adi heyvan deyil. Pay verən dərvişin Şah İsmayılın atasına – padşaha verdiyi almanın təsirindən əmələ gəlib. “Bu almanı soy, qabığını qulunluğundan doğmayan Qəmərnişan madyana ver, özünü də iki qisim elə, bir qismini sən ye, bir qismini də arvadın yesin. Çox keçməz ki, oğlun olar. Oğlunun adını Şah İsmayıl qoy, Qəmərnişan madyanın da bir qulunu olar, onun da adını Qəmərday qoy. Şah İsmayılı o Qəmərdaydan savayı heç bir at gəzdirə bilməz”. Ata Qəmərday adının verilməsi onun sürətli qaçışına görədir. “Qəmərday yeldən yeyin, sudan iti gedirdi. Döyüşlərə ildırım tək şığıyır” (Azərbaycan dastanları 2005, III c., 127-128).

Qıratla Dürat da belədir. Çünki onlar da adi at deyilərlər. Dərya aygırından əmələ gəliblər. Koroğlunun qələbə-

lərində bu atların əvəzsiz rolu vardır, xüsusilə Qırat məğlubedilməzdir. Ağır döyüş meydanlarında düşmənlərin məhv edilməsində Qırat fədakarlıq göstərir, sahibini heç vaxt tək buraxmır, onu qoruyur.

Nağıllarımızda çətinliklərlə üzləşən qəhrəmanların ən etibarlı köməkçiləri heyvanlardır. İnsanın onlara elədiyi yaxşılıqları heyvanlar unutmur, dar gündə əvəzini ödəməyə çalışırlar. Orta məktəbdən bizə yaxşı tanış olan “Məlikməmməd” nağılında bunu daha yaxşı görmək olar (Azərbaycan nağılları 2005, IV c., 169-179). Maraqlıdır ki, dastan yaradıcılığında ölkəmizin faydalı qazıntı və mineral su ehtiyatı, onların bəzək və müalicə əhəmiyyətin haqqında da məlumatlar verilir. Azərbaycan təbiəti içməli və mineral su mənbələri ilə boldur. Dastanlarda buna da toxunulur. “Koroğlu” dastanında belə sulardan birinin adına rast gəlirik. Dastanın “Alı kişi” qolunda Qoşabulağın möcüzəli suyundan danışılır: “Buradakı dağların birində bir cüt qoşa bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən – yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məqrib tərəfdən bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşarlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər...” Oğlu Rövşənə (Koroğluya) Qoşabulaq suyunun şəfaverici xüsusiyyətindən danışan

Alı kişi həmin suyu dərman kimi arzulayır: “Mənim gözlərimin dərmanı o köpükdə idi. O da ki ələ gəlmədi.” (Azərbaycan dastanları 2005, IV c., 16 - 17) Rövşən özü sudan içsə də atasına gətirməyə imkan tapmır. Köpük dağılır, su durulur. Fikrimizcə, Qoşabulağın yeddi ildən bir cümə axşamı günçixan və günbatan tərəfdən gələn ulduzların toqquşması nəticəsində köpüyə – şəfali suya çevrilməsi təsadüfi seçilməyib. Qədim insanlar inanırdılar ki, təbiət hadisələrini törədən bir fəvqəlgüvvə mövcuddur. Muasir ekoloji baxımdan həmin güvvə təbiətin özüdür. Xalq şairi B.Vahabzadə əbəs yerə yazmırdı: “Təbiətin hökmü olsaydı məndə, qanqalın ömrünü gülə verərdim”. Professor Q.Mustafayev təbii sərvətləri bir neçə yerə bölür: Kosmos sərvətləri, iqlim sərvətləri, su sərvəti, bərpa olunan və bərpa olunmayan sərvətlər, qismən bərpa olunan sərvətlər (Mustafayev 1993, 25).

Ulduzların toqquşmasından yaranan və Qoşabulağa tökülüb köpük əmələ gətirən nur – Günəş, yəni işıq mənasındadır. Günəş şuası kosmik sərvətdir və həyatın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun ətraf mühitə, o cümlədən su mühitinə təsiri pozitiv dəyişikliklərə səbəb olur. Şərq aləmində dualizm (məşriq-məğrib, gecə-gündüz, xeyir-şər) həmişə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, müəyyən saylar və bəzi günlər müqəddəsləşdirilmişdir. Ona görə də nurun töküldüyü, qarışdığı su müqəddəs hesab olunub. Çünki insanı cavanlaşdırır, ona güc, güvvə, təb verir. Qoşabulağın əl-ayaq dəyməyən, əl çatmaz-ünyetməz sıldırım qayalıqda, qoca ağacın altında, bağ-

bağçalı, laləzər çəmənlikdə təsvir edilməsi, suyunun göz yaşına, süd gölünə bənzədilməsi də səbəbsiz deyil. Təbiətə, təbii sərvətlərə insanın sonsuz məhəbbətidir. Təbiət insanı dünyaya gətirir, yedirir, içirir, qoynunda yer verir. Ona görə də əski insanlar təbiətə, təbii sərvətlərə ögey münasibətdən çəkiniblər. Bizim misalda Qoşabulağın köpüklü suyu abi-həyat suyu kimi təsvir edilir, çünki müalicə əhəmiyyətinə malik – mineral sudur. Bunu personajların, obrazların – nağıl və dastan yaradıcılarının, onu təqdim edənlərin öz dillərindən eşidirik. Dirili Qurbani Vətənin əsrarəngiz gözəlliyini, saf havasını, müalicə əhəmiyyətli sularını “Qaldı” şeirində necə canlı şəkildə, qarbarıq təsvir etmiş, Azərbaycan təbiətinin xarakterik cizgilərini ustalıqla vermişdir (Qurbani 2005, s.74)

Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən,
Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi!
İçən ölməz dərdə dərman suyundan.
Axar sular, tər bulaqlar, qal indi!

Qeyd etmək lazımdır ki, suya canlı mühit kimi baxılması təkcə Şərqi folklorunda deyil, eyni zamanda, Qərbi ölkələrinin şifahi ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlinir. Rus xalq nağıllarında “Jivaya voda” və “Myortvaya voda” (Rus xalq nağılları, 1995) deyilən iki növ suyun adı çəkilir. Birinci sudan içən cavanlaşır, ölmür, ikinci su isə ölümü tezləşdirir.”

Şumerlərin (b.e.ə. VI minillik) “Bilqamıs” dastanında əsərin qəhrəmanı ölümsüz həyat arzusu ilə yaşayır. Ölümsüzlük qazanmış Utnapiştininin məsləhəti ilə dərya-

nın dibində (su həyatdır, ona görə də əbədi həyat çiçəyi suyun dibində bitir) bitən çiçəyi dərib ölkəsinə aparmaq istəyir. Ancaq ilan çiçəyi oğurlayır (“Bilqamıs” dastanı 1998; Mahmudov 2021, 840-847). Bilqamıs arzusuna çatmır. “Dədə Qorqud” filmində belə bir epizod var: Dədə Qorqudu ilan təqib edir, o isə ərazidən uzaqlaşmağa, ölümdən qaçmağa çalışır, buna baxmayaraq, tez-tez qazılmış qəbirlərlə rastlaşır. Qəbir qazan ona “Sənə gor qazıram, dədə!” deməsi onu bir az da vahimələndirir. “Koroğlu” dastanında da belədir. Qoşabulağın köpüklü suyu qüvvətverici və müalicə əhəmiyyətli olsa da, həmin sudan Alı kişiyyə çatmadığı üçün faydalana bilmir. Ona görə də ölür.

Dastanın qəhrəmanlarına dərviş yuxuda buta verir, Bundan ötrü əvvəlcə ona badə içirir, övladı olmayanlara isə alma verir ki, sonsuz qalmasınlar. Yuxuda buta məqsədlə içirilən badənin içindəki müalicə əhəmiyyətli mineral sudur - təbii sərvətdir. Dərvişin övladı olmayanlara alma verməsi nağıllarımızda da vardır. Alma üzvi və qeyri-üzvi maddələrlə zəngin meyvədir. Onun müalicəvi faydası digər meyvələrdən daha çoxdur. Həkimlərin xəstələrə əsasən alma məsləhət görməsi də bununla əlaqədardır.

Dini fikirlərə görə, savab (yaxşı) işlər görmüş adam Cənnətə qovuşur. Cənnət dedikdə xoş iyə, gözəl görünüşə və ləziz dada malik müxtəlif növ alma bağları nəzərdə tutulur. “Məlikməmməd” nağlında padşahın bağında bitən və yemək arzusunda olduğu qızıl almanın cavan-

laşdırıcı xüsusiyyəti də təsadüfi seçilməyib. Qırmızı almanın (“Qızıl Əhmədi” sortu) tərkibində dəmirin miqdarı çox olduğuna görə o qanında hemoqlobini az olan xəstələrə məsləhət görülür. Alma maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, orqanizmin təravətli qalmasına kömək edir.

Dastan və nağıllarımızda diqqəti cəlb edən bir məsələ də heyvanların insan kimi danışmasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Şah İsmayıl”a göyərçinlər quş dilində müraciət edirlər. Ümumiyyətlə, “quş dili”, “heyvan dili” ifadələri folklorda geniş yayılıb. “İsgəndər baxıb gördü ki, bir bülbül oxuyur, ayrı bir bülbül də deyir: – Ay bülbül, bir vaxt gələcək, İsgəndər bu şəhərin padşahı olacaq, bu bağçaya qonaq gələcək, həmin bu analığı onun qabağına xörək gətirəcək... İsgəndər güldü.” Bülbüllərin söhbətini eşidən İsgəndərin gülməsi analığını acıqlandırır, elə bilir ona gülür. Ancaq İsgəndər hər bir quşun dilini bildiyinə görə bülbüllərin sözlərinə gülürdü (Azərbaycan nağılları 2004, I c. 93). “Ovçu Pirim” nağılında madyanla (dişi at) qulunun (atın balası) söhbəti də bu məzmunudadır. İsgəndər də (“Quş dili bilən İsgəndər”), Ovçu Pirim də heyvanların dilini bilir (Azərbaycan folkloru antologiyası 1968, 242). XII əsr dahi Azərbaycan şair Nizami Gəncəvinin “Sizrlər xəzinəsi” əsərində verilən bayquşların söhbəti də bu cəhətdən örnək ola bilər (Gəncəvi 2004). Quran ayələrində, hədislərdə, dini rəvayətlərdə Süleyman peyğəmbərin heyvanların padşahı olduğu, onlarla öz dillərində danışması barədə rəvayətlər vardır. Bütün bunlar göstərir ki, insanlar həmişə heyvanlarla münasi-

bətdə olmağa, onlarla ünsiyyət qurmağa həvəs göstərmişlər. Bu, insanlarda təbiəti sevməyə, heyvanları qorumağa maraq yaratmışdır. “Öz dillərində danışan” heyvanların “söhbətlərinin” əsasını darda qalan insanlara kömək etmək istəkləri təşkil edir. Bir çox halda onlar problemdən çıxış yollarını da göstərirlər.

Dastan və nağıllarımızda qoruq elementlərinə də rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlərin mühafizəsi məqsədilə nəzərdə tutulan xüsusi rejimli qoruq ərazilərinin yaradılması tarixi çox da uzaq deyil, yaxın yüz ili əhatə edir. Məsələn, respublikamızda ilk belə qoruq – Göygöl Dövlət Qoruğu 1925-ci ildə yaradılıb (Əliyev, Həsənov 1993). Ancaq qoruqlar barədə məlumatların folklor ədəbiyyatında əks olunması göstərir ki, hələ qədim və orta əsrlərdə insanlar bitki və heyvanların qorunması qayğısına qalmışlar. “Koroğlu” dastanında oxuyuruq: “Kürdoğlu yol gəlib yorulmuşdu. Düşdü, atını qoruğa buraxdı, özü də dirsəkləndi. Dəlilərdən bir neçəsi – Eyvaz, Dəmirçioğlu, İsabalı at belində məşq edirdilər. Qoruqda bir adam gördülər. Eyvaz atını səyirdib Kürdoğlunun yanına gəldi, dedi: – Ay adam, kimsən? Nə hünərnən atını bu qoruğa buraxmısan?” (Azərbaycan dastanları 2005, IV c, 309) Haqqında danışılan qoruğun adı Yağı qoruğudur. Koroğlu və onun dəlilərinə məxsus olan bu qoruğa Yazı qoruğu da deyilir. Yazı “çöl-çəmən” mənasındadır. Müxtəlif bitki növləri ilə zəngin ərazidir. Yağı qoruğu – düşməndən, yəni kənar təsirlərdən qorunmaq mənasında da anlaşılır. “Koroğlu

eposu" feodalizm dövrünün (XVI-XVII əsr) məhsuludur. Bu dövrdə feodalların çoxu belə qoruqlara malik idilər. Bu qoruqdan başqasının istifadəsinə yasaq qoyulur, feodal özü isə qoruqdan istirahət məqsədilə (ov, gəzinti və s.) istifadə edirdi.

Dədə Qorqud dastanında da Təkür qoruğundan danışılır. Qoruqda müxtəlif heyvan və bitki növlərinin olduğu bildirilir. Oğuz bəylərinin qoruğa yad münasibəti, yurdlarının düşmənlər tərəfindən işğalı ilə nəticələnir. Tanrı təbiətə ögey münasibətə (təbii sərvətləri amansız şəkildə dağıtdıqlarına) görə onları cəzalandırır. Bədii ədəbiyyat təbiətin qorunmasında həmişə öz işini görüb; laqeyid münasibət bəsləyən, ona dağıdıcı təsir göstərən personajlar cəzasız qalmayıblar. Haqqında bəhs etdiyimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bu cəhətdən xarakterikdir (Kitabi-Dədə Qorqud 2004). Dastanın əsas obrazlarından olan Bəkilin cəzalandırılması bu səbəbdən baş verir. "Qazan xandan incik düşdükdən sonra o, nəinki çəlimsiz, arıq, hətta yaralı keyikin arxasınca at salır, ehtiyacı olmadan, onu ovlayır və incidir. Ovladığı arıq keyikləri kəsməyə əli gəlməyən Bəkil indi, hətta yaralı keyiki özünü qayadan atmağa məcbur edir. Beləliklə, o, Qazan xana sərvətini korlamaqla ziyan vurur. Buna görə də təbiətin hökmüylə cəzalandırılır, "sol oyluğu" sınır. Bu, təsadüfi olmayıb, təbiət tərəfindən heyvanları ehtiyac olmadan, əbəs yerə ovlayan Bəkilə verdikləri layiqli cəzadır (Mustafayev, Dirili (Mahmudov) 2003, 73-81).

Folklor ədəbiyyatında ovçuluğun ətraf mühitə təsirinə də tez-tez rast gəlirik. “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəm ovçunun vurub yaraladığı ceyranın halına acıyır:

Güllə dəyib bu ceyranın üzünə,
Qan tökülüb, topuğuna, dizinə

Kərəm “bu ceyranı kim al-qana bəzədi” sualı ilə yaranmış problemin səbəbini axtarır. O, bu xoşagəlməz halı törədəninin insan olduğu qərarına gəlir: “İnsan əcəb zalım oldu qazılar, sinəsində yaraları sızıldar... Bu dağda bir ceyran ağlar, inildər!” Burada antropogen faktor kimi insanın ətraf mühitə, təbii sərvətlərə təsiri qabarıq verilmişdir.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ovçunun əlinə keçməsin deyə Kərəmin ovu (ceyranı) xəbərdar etməsidir (Azərbaycan dastanları 2005: II c.,7-104).

Sürə-sürə ovu dağdan endirən,
Qaç, quzulu ceyran, yad ovçu gəldi.

Burdan görünür ki, ceyranın yanında balası var. Balalı heyvanın öldürülməsi isə həmişə el qınağına çevrilmiş, pislənmiş və yasaq edilmişdir. Dastanın qəhrəmanı Kərəm də “Beləmi olur ovçular bərəsi” deməklə ovçunu zalıma bənzədir, onun canlı təbiətə vurduğu ziyanı göstəmiş olur.

Dastanda maraqlı yerlərdən biri də yaralı ceyranı xilas etmək xatirinə Kərəmin ovçulara yalan danışmasıdır. “Yaralı ceyran nə qədər elədisə, balalarını çəkib bir yana gedə bilmədi. Özü də balalarından ayrılmaq istəmirdi.

Kərəm əhvalı belə görəndə ovçuların qabağına getdi. Ovçular ondan soruşdu:

– Buralarda bir yaralı ceyran görmədinizmi?

Kərəm başqa uçurum dərə göstərib dedi:

– Ceyran qaçıb o dərəyə getdi.

Ovçular dərəyə tərəf yönəldilər. Kərəm gəlib ceyranın yaralarını bağladı, aparıb yaxınlıqdakı mağaraya qoydu.”

Yaralanmış ceyranın və balalarının ovçu əlinə düşüb tələf olmamasından ötrü Kərəm izi azdırır. Ceyrana və balalarına qayğı göstərir; yaralarını sarıyır, ələ keçməsin deyərək aparıb mağaraya qoyur. Kərəmin yaxşılığı əvəzsiz qalmır. Təbiət özü onu mükafatlandırır: Qarlı aşırımlardan, boranlı-tufanlı gədiklərdən salamat qurtarır. Sevgili Əslini axtararkən məlumat almaq üçün təbii sərvətlərə üz tutur – onun keçib getdiyi yeri meşədən, çaydan, dağdan, qayadan, ceyrandan soruşur. Əslinin getdiyi istiqaməti ona nişan verir, yaxşı və qayğıkeş insan olduğuna görə köməklərini əsirgəmirlər....” (Azərbaycan dastanları 2005: II c.,7-104).

Ceyrana canlı təbiət nümunəsi kimi pozitiv münasibət ekoloji mədəniyyət baxımından düzgündür. Dastanda onun bu şəkildə verilməsi əhalidə, xüsusilə gənclərdə ekoloji şüurun formalaşması və ekoloji tərbiyənin güclənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onları ətraf mühitə qarşı zərərli təsirlərdən çəkindirir.

“Leyli və Məcnun” dastanında da heyvanlara məhəbbət, doğmalığ hissi geniş şəkildə öz əksini tapıb. Məc-

nun səhralarda gününü vəhşi heyvanlarla keçirir; bir yerdə yaşayır, heyvanları özünə sədaqətli dost bilir. Vəfat etdikdə heyvanlar onun qəbrinin üstünə gəlib göz yaşları tökürlər (Azərbaycan dastanları 2005: II c., 255-294). Bunlar göstərir ki, qədim dövrlərdə insanın təbiətə sevgisi çox olub. Dastanlarda bu cür münasibətlərin gerçəkliyə çevrilməsi realdır və əhalinin ekoloji tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətliyədir.

Bəzi el bayatılarında ovçunun namərd kimi verilməsi göstərir ki, ceyranların azalmasında onun təsiri az olmamışdır. Müasir dövrdə ceyranların qorunub artırılması üçün dövlət qoruqlarının yaradılması da bununla bağlıdır. Bayatılarda çox vaxt doğru olaraq ceyranın düzənlik ərazidə yaşayan heyvan olduğu bildirilir. Xalq şairi S.Vurğun "Ceyran" şeirində "o çöllər qızını ayırma bizdən", deyir. Burada da ovçuluğun həm canlı təbiətə təsiri, həm də ceyranın çöllük-düzənlik heyvanı olduğu göstərilir. "Əsli və Kərəm" dastanında da "Gözəl çəmənlikdə ceyran sürüsü, Sürüdən ayrılmış onun birisi" kimi ifadələrdə ceyranın çəmənlik-düzənlik heyvanı olduğu bildirilir. Bununla belə, səhvən dastanda ceyranın dağda yaşaması fikrinə də rast gəlirik. Mərasim nəğmələrində ifa olunan "Dağlarda ceyran, Bu qıza qurban" söyləməsi də bu baxımdan yanlışdır. Bu cür səhv fikirlər adətən dastan yaradıcısının məlumatsızlığı üzündən baş verir:

Kərəm kimi öz yurdunu arzular,
Bu dağda bir ceyran ağlar, inildər!

Yaxud

Sürə-sürə ovu dağdan endirən,
Qaç quzulu ceyran, yad ovçu gəldi.

Son iki misrada ovçuluğun ətraf mühitə təsiri diqqəti daha çox cəlb edir. Burada Kərəmin ceyrana xəbərdarlıq etməsi ona qayğıdan irəli gəlir:

Zalım ovçu düşmüş, gəlir izinə
Al qanı axıtmış iki dizinə
Milçəklər qonubdu qanlı üzünə,
Qaç, quzulu ceyran, yad ovçu gəldi.

“Beləmi olur ovçular bərəsi”, deyən Kərəm ovçunu zalıma bənzətməklə insanın təbii sərvətlərə dağıdıcı təsirini göstərir. Məlum olur ki, ceyran balalıdır (Azərbaycan dastanları 2005: II c.,7-104).

Çoxlu ox yarası vardı canında,
Bir cüt balaları ağlar yanında,
Kərəm deyər: anası yox yanında,
Bu dağda bir ceyran ağlar,

Ana fərdlə bərabər balalarının öldürülməsi ekoloji baxımdan daha pis nəticə verir. Belə ki, bu həmin növün sayının azalmasına, yaxud nəslinin kəsilməsinə səbəb olur.

Ovçuluğun ətraf mühitə təsirinə dair fikirlərə Qurbani dastanında da rast gəlirik. Dastanda ovçuluğun ətraf mühitə neqativ təsiri qabarıq verilir (Dirili 2006, 313 – 318).

Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər,
Marallar sayrışar yollara doğru.

Antropogen faktor kimi ovçuluq insan meydana gəl-diyi ilk vaxtlardan onun həyatında əsaslı rol oynamış, əhalinin qidasını, geyimini və s. təşkil etmişdir. Nəticədə heyvanların mütəmadi və qaydasız ovlanması onların sayca azalmasına, bəzi növlərin isə nəslinin kəsilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, dəniz inəyinin kökü bu yol-la kəsilmişdir.

Nəsil qayğısına qalmaq bütün canlıların xüsusiyyəti-dir Aşağıdakı şeir nümunəsində Aşıq Qurbani qarışqa (qarınca) və kəkliyin nəsl qayğısını tipik nümunəyə çevi-rə bilib (Azərbaycan dastanları 2005: I c., 46):

Qarıncalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəklik balasını doyurdu.

Yer üzərində həyatın yaranması haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Elmi yanaşmalara qədər klas-sik ədəbiyyatda, o cümlədən folklorda bununla bağlı mü-əyyən fikirlər söylənmişdir. Məsələn, Qurbani dastanı-da ibrətamiz bir fikir bu baxımdan maraqlı doğurur (Azər-baycan dastanları 2005: I c., 55):

Yerlə göy yox ikən bir nəzər qıldı,
Əritdi gövhəri dürr eylədi şah...
Yox yerdən aləmi bərqərar etdi,
Cismini qəndildə nur eylədi şah.

Dirili Qurbaninin yaradıcılığından daha konkret və aydın örnəklər gətirmək olar ki, həyatın yaranması orda özünü aydın şəkildə tapır (Dirili 2006, 313 – 318).

Haqq-taala könlündə fikir eylədi,
Əzəl başdan bu dünyanı yaratdı.

Öz adı bir ikən həzar eylədi,
Çəkdi sudan öz eyvanın yaratdı.

Çağdaş dünya elminin gəldiyi nəticəyə görə, həyat suda əmələ gəlmiş, formalaşmış və inkişaf etmişdir. “Çəkdi sudan öz eyvanın yaratdı” deyəndə də Qurbani bunu nəzərdə tutub.

Oparin fərziyyəsinə görə, həyat abiogen, yəni cansızdan təkamül yolu ilə yaranıb və üç mərhələ keçib (Axundov, İsmayılov, 1989). Bütün mərhələlərdə dörd həyat amili: su, torpaq, hava və işıq (istilik) başlıca rol oynayıb. “Dördünə” adlı qıfıləndində Qurbani dörd deyil, səkkiz amilin canlı orqanizmlərin mövcudluğundakı rolunu qeyd edir (Dirili 2006, 313 – 318):

Səkkiz şeydi bu dünyanı tutubdu,
Abu, ataş, xaki, baddı, dördü nə?

Nəzərə alsaq ki, təbiət canlı və cansız olmaqla iki yerə bölünür, onda Qurbani cansız təbiət amillərini misralarda doğru göstərmişdir. Belədirsə, onda qalan mühit amilləri biosferi təşkil edən canlılar qrupudur – bakteriyalar, göbələklər, bitkilər və heyvanlar. Bu canlıların əsasında isə üzvi maddələri əmələ gətirən hidrogen, oksigen, karbon və azot elementləri durur. Bir şerində aşıq “dünyanın məhəbbəti dörd kitabdadır” – deməklə, təzədən həmin fikrə qayıdır və dünyanın dörd ünsürdən (torpaq, su, hava, istilik) yarandığı qənaətinə gəlir.

Qurbani dastanlarının hər iki versiyasında (Diri və Gəncə) ətraf mühitə (insan ekologiyası, təbii ehtiyatlar, biomüxtəliflik və s.) dair fikirlər çoxdur və onlar daha əha-

təli araşdırma tələb edir (Azərbaycan dastanları 2005: I c., 37-122).

Gələcək tədqiqatlarımızı bu istiqamətdə davam etdirəcəyik. Ümumiyyətlə, dastanlarımızın insan-təbiət münasibətləri kontekstində öyrənilməsi müasir ekologiya elmi üçün müəyyən töhfə verə bilər.

Adları qeyd olunan və olunmayan bütün dastanlarda – həm qəhrəmanlıq, həm də məhəbbət dastanlarında müxtəlif bitki və heyvan növləri, onların həyat tərzini, davranışını təsvir edilmiş, ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar çoxlu pozitiv fikirlər söylənmişdir. Bu janrda biomüxtəlifliliyi (müxtəlif bitki və heyvan növləri) əks etdirən faktların bolluğu göstərir ki, ölkəmizdə əvvəllər canlı təbiət daha zəngin olmuş, zaman keçdikcə həm təbii amillər, həm də antropogen faktorlar növlərin sayca azalmasına, yaxud tamamilə kökünün kəsilməsinə gətirib çıxarmışdır.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, təbiət-insan münasibətləri kontekstində əski insanlar ətraf mühitin öyrənilməsi, təbliği və qorunması sahəsində az iş görməyiblər. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından olan dastan yaradıcılığı bu baxımdan səciyyəvidir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Koroğlu”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun” və “Qurbani” dastanlarında əhalinin tarixən təbiətin öyrənilməsi, təbliği və mühafizəsində kifayət qədər rolu olduğunu söyləmək olar. Digər məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarından – “Abbas və Gülgəz”, “Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib” və başqaları haqqında da həmin fikirləri qeyd edə bilərik.

Dastanlar əsasında apardığımız təhlil göstərir ki, ovçuluq insanın yaşayışında bir tərəfdən qida əldə etmək baxımından faydalı idisə, digər tərəfdən bioloji növlərin sayının azalmasına neqativ təsir göstərmişdir. Ana fərdlə bərabər balalarının öldürülməsi daim ekoloji baxımdan pislənmiş və ya qınaq obyektinə çevrilmişdir. Bu, yolla bir sıra nadir növlər qorunub salamat qalmışlar.

Başqa folklor janrlarından fərqli olaraq qoruq elementlərinə əsasən dastanlarda (“Kitabi Dədə-Qorqud”, “Koroğlu”) rast gəlirik. O çağlarda yaşamış bitki və heyvan növlərinin adlarının çəkilməsi, təbiətin zənginliyinin təsviri biomüxtəliflik haqqında təsəvvür yaradır. Məlumdur ki, onların müəyyən bir qismi biotik və abiotik təsirlərdən ölkəmizin flora və faunasından yoxa çıxmışdır.

Heyvanların mütamadi və qaydasız şəkildə ovlanması onların sayca azalmasına, bəzi növlərin isə nəslinin kəsilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, dəniz inəyinin kökü bu yolla kəsilmişdir.

Dastanlarda həmçinin mineral su ehtiyatları və onların müalicə əhəmiyyəti göstərilir. Qiymətli daşlar, faydalı qazıntı nümunələri barədə məlumat verilir.

QAYNAQLAR

1. Axundov M., İsmayılov A. Təkamül təlimi. Bakı: Maarif, 1989, 274 s.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I c. / Tərt. ed. Təhməsim M., Axundov Ə., 2005, 392 s.
3. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, II c. / Tərt. ed. Təhməsim M., Axundov Ə., 2005, 448 s.
4. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, III c. / Tərt. ed. Axundov Ə., 2005, 328 s.
5. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. / Tərt. ed. Təhməsim M., 2005, 464 s.
6. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c. / Tərt. ed. Axundov Ə., 2005, 336 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cildə, II c. / Tərt. ed. Araslı H., 1968, s. 56.
8. Azərbaycan nağılları: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, s.93
9. Bilqamıs dastanı. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 92 s.
10. Dirili Y. Dirli Qurbaninin yaradıcılığında ətraf mühitə münasibət / Bir ağacın budaqları. Dirli Qurbani Məclisinin almanaxı (Elmi, ədəbi-bədii toplusu). Bakı: Təfəkkür, 2006, s.313-318.
11. Əliyev H., Həsənov. Təbiətin keşiyində. Bakı: Maarif, 1993, 200 s.
12. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər /

- T.İ.Hacıyevin redaktə-silə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
14. Qurbani. Əsərləri / Tərt. ed. Kazımov Q., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
 15. Mahmudov Y.M. Qədim Şumerlərin ətraf mühitə münasibəti „Bilqamıs“ dastanı misalında / Biltek-v. international symposium on current developments in science technology and social sciences. Desember 3-5, 2021. Malatya-Yeşilyurt Municipality, s.840-847
 16. Mahmudov Y. İnsanın təbiət üzərində ağılığı fəlakətdir, İnsanın təbiətə səcdəsi xiləsdır (müsaibə) // “Azərbaycan təbiəti” jurnalı, 9-10, 1992, s.2-6 Bakı: 1992
 17. Mustafayev Q.T. Ekologiyadan konspekt. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 184 s.
 18. Mustafayev Q.T., Dirili (Mahmudov) Y. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda ətraf mühitə münasibət // Bakı Universitetinin xəbərləri (Təbiət elmləri seriyası) Bakı: Bakı Universiteti, 2003, №1, s. 73-81
 19. Rus xalq nağılları / Tərc. ed. Vəzirov X., Bakı: Azər-nəşr, 1995, 279 s.

Dastanlarda milli-mənəvi dəyərlərimiz
Bakı, Elm və təhsil, 2022.

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 07.07.2022
Şərti çap vərəqi 15,5. Sifariş № 258
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Elm və təhsil”
NPM-də hazır deopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.